

રસમુગ્ધ ચકોર.

(ચતુર્લય પ્રબંધ.)

કવણ રસિકતા જાણશે
રસિક હૃદયની,
પરવશ દશા પ્રમાણશે
તન તન્મયની ?

કહીં શંદુ^૧ સુધાસિંધુ^૨ ગગનમંડલે ?
કહીં રંક પંક્ષી જ્યોતીસંસ્કૃતી^૩ ભૂતલે ?

એ મધુર જ્યોતીના ધ્યાને
એ અપ્રતરસના તાને
એ અમિટ^૪ મીટના પાને

અવિચલ યોગ અમોઘ કવણ હર આણશે
સુભગ ભોગીનો ?
હય હવ કવણ પૈછાણશે
નવલ યોગીનો ?

---

૧ ચંદ્ર. પ્રસ્તુત પ્રબંધમાં ચંદ્ર અને તેના પર્યાયથી ભૂતપૂર્વ ચંદ્ર માસિક પળ અભિપ્રેત છે. ૨ અપ્રતનો સાગર. ૩ ચંદનીનો ભોગી. ૪ સ્થિર, નિશ્ચલ.

ढल्लेळ धनघोर पारण विरो

बन्धू नयूँ अचेत चेतन दीसे,

तमोमय ज छे.

तही दीन तछीन

रजनीगुहानिर्लीन^५

ए चकोरकेरी समाधि,

मीट पलकती पळ पळ सांधी

भगसगता तारलिया चकित नयन माणरो

बधु इदुना;

लहे ए नेहे माणरो

सुधासिंधुना^६.

हृदयरसिकनी ते ज रसिकता जाणरो

रसिक हृदयना;

छानी रगनी प्रमाणरो

मन मन्मयना^७.

५ रात्रिना गुहातुल्य ऊडा एकात भागमा रहेले

६ सुधा-

सिंधुना नेहे एटले चंद्र प्रत्येना प्रेमने लीधे.

७ मद्रूप, मारा जेवा

વે વોલ.

(અ)

ગીતગોવિન્દની ગૂજરાતી પદ્યાત્મક ધ્યાયા આ પહેલી છે. એ કાવ્યની જૂની ગૂજરાતીમાં લખાયેલી ટીકા મારા જોવામાં આવી છે^૧. 'एनूं अर्वाचीन गूजरातीमां गद्यात्मक भाषांतर कैटल्यांक वर्ष उपर प्रगट थयूं हतूं^२. ए रसमय काव्यनां वे हिंदी भाषांतर^३ ध्यापेलां मळीं आवे छे. तैमांना एकमां संस्कृत अक्षरमेळ छंदने स्थाने मात्रामेळ वापर्या छे, जो-के अष्टपदीने स्थाने तो अष्टपदी ज मूकी छे. बीजामां छंद छोडी देई मात्र प्रबंध ज देशी राहमां उतार्या छे. बंगालीभां रसमयदासे सतीशचंद्रराये तथा विजयचंद्र मजुमदारे गीतगोविन्दनां कवितारूप भाषांतर कर्यां छे, ते त्रणेमां मूळना छंद अने प्रबंधने ते ज छंद अने

---

१ गीतगोविन्दनी जूनी गूजरातीમાં થયેલી ટીકાની એક પ્રત ચરોતરમાં મેટાશી ગામના શ્રીગોડ બ્રાહ્મણ રૂઢજીના હાથની સં. ૧૬૪૩ માં ઝતારેલી જાણવામાં છે. ૨ કર્તા ગોંડલના વતની વૈદ્ય કાનજી માધવજી મટ્ટ (સન ૧૮૮૯). ૩ આસ્વા ગીતગોવિન્દનું હિંદી ભાષાંતર મુર્શિદાબાદના નાગર કવિ રાયચંદે ગીતગોવિન્દાદર્શ એ નામે સંવત ૧૮૩૧ માં રચેલું એક; અને ચોવીસ અષ્ટપદીનું ભાષાંતર ચનારસના ભારતેન્દુ હરિચંદ્રે ગીતગોવિન્દાનન્દ એ નામે રચેલું બીજું. આ વે અનુવાદ ઉપરાંત અમૃતસરના મત્કરજ્ઞ હરિદાસે કરેલો અનુવાદ પણ સાંભળ્યો છે.

પ્રવંધમાં ઉત્તારવાનો આશય રાહ્યો નથી^૪. મરાઠીમાં એક જ પદ્યાત્મક ભાષાંતર બહાર પડેલું મારા જોવામાં આવ્યું છે. એની પદ્યરચના મોટે ભાગે મૂળને અનુસરતી છે. ચેતોહરદેવનો એ અનુવાદ મનોહર છે^૫.

જયદેવના મધુર પદ્યવંધનો કંઈક પરિચય કરાવવા મેં મૂળની જ હંદપ્રવંધની રચના ભાષાંતરમાં ઉતારી છે^૬. આમ કરવા જતાં કોઈ કોઈ

૪ ઇ.સ. ૧૫૬૦ ના અરસામાં કવયિત્રી રસમયીદાસીએ રસમય-
દાસ નામથી સમગ્ર કાવ્ય વિસ્તારથી વ્યાખ્યાનરૂપે પ્યાર હંદમાં ઉતાર્યું
છે. એ અનુવાદ જૂનામાં જૂનો છે. સ્વારપણી ઇ.સ. ૧૭૩૬ માં
ગિરિધરદાસે ભાષાંતર કર્યું છે. એ અનુવાદ ચડિયાતી પંક્તિનો છે. તે
વહુધા મૂળને મઝતા વંધમાં રચેલો હોય એવું દિનેશ બાનુએ આપેલા
અવતરણ ઉપરથી સમજાય છે. સતીશચંદ્ર રાય અને વિજયચંદ્ર મજુમદારનાં
ભાષાંતર ચાલુ જમાનાનાં છે.

૫ આ ભાષાંતર પૂનામાં બુધવારપૈઠના
અંબાપ્રસાદ દ્યાપસ્વાનામાં સન ૧૮૮૯ માં છપાયું હતું. એની પ્રસ્તા-
વનામાં નીચેની વિશેષ હકીકત આપેલી છે:—મરાઠી મધ્યે ૩૦—૩૫
વર્ષ માર્ગે ભાવાચાર્ય અષ્ટપુત્રે યાંની ‘ભાવાચાર્યદીપિકા’ નાંવાર્ષે યા
કાવ્યાસ ધરૂન સમશ્લોકી કાવ્ય રચિલે.

૬ ગૂજરાતીમાં અષ્ટપ-
દીનો પ્રથમ પરિચય કરાવનાર કવિ ઉદ્ભવદાસ છે. એણે ગીતગોવિંદના
ત્રીજા પ્રવંધનું અનુકરણ કર્યું છે. ઉદ્ભવદાસની એ અષ્ટપદી પ્રસિદ્ધ
ગુજરાતી પત્રના સં. ૧૯૭૭ ના દીવાળીના અંકમાં છપાઈ છે. એ કવિએ
સં. ૧૬૪૮ માં માંગરૂર વડિ પાંચમને ત્રિવસે વિષ્ણુસહસ્રનામ
રચ્યું હતું.

પ્રસંગે એકના થે હંદ કરવા પડ્યા છે અને પ્રવંધનાં પદ પણ વધારવાં પડ્યાં છે. કવિની પ્રસિદ્ધિ સંદર્ભના માધુર્યને લેઈને છે, તે વાત લક્ષમાં રાખી મૂઝનો એ ચમત્કાર સાચવવા બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે. સાથે સાથે ભાષાંતરમાં મૂઝનો રસ જમાવવાનો પણ ઉદ્દેશ રાખ્યો છે. મુદ્રારાક્ષસની સુધી તેના ગદ્યન સંવિધાનમાં રહી હોવાથી તેનો અનુવાદ વસ્તુપ્રાહી છે. અમરુશતકના મુક્તકમાં રસરૂપે પરિણામ પામતા તે તે ભાવનું નિરૂપણ છે; તેથી તેનો અનુવાદ ભાવપ્રાહી છે. ગીતગોવિંદમાં રસનું પ્રાધાન્ય છે, માટે તેનું ભાષાંતર રસપ્રાહી કરવા યોગ્ય છે. આ સંકેતને અનુસરી પ્રધાન રસને સ્વીકારવા અને શોભાવવા ભાષા અને અલંકાર તરફ ઔચિત્યની દૃષ્ટિ પૂરતું ધ્યાન આપ્યું છે. પ્રસંગે પંક્તિ અને પદનો ક્રમ ચદલવાની જરૂર જણાઈ, ત્યાં તે ચદલ્યો છે. ભાષા કંઠક કઠિન છે, તથાપિ રચનામાં શ્લિષ્ટતા આવવા લાગી નથી.

સ્વતંત્ર રચેલા પ્રંથ જેવું ભાષાંતર સુભાષ્યે જ લોકપ્રિય થવા પામે છે. પ્રેમાનંદની મોહક વાનીથી રચાયેલું માર્કણ્ડેયપુરાણનું ભાષાંતર એ કવિનાં ઓસ્તાહરણ ને સુદામાચરિત્ર જેટલી સ્થિતિ નથી પામ્યું; જોકે માર્કણ્ડેયપુરાણને રુચિકર કરવા પ્રેમાનંદે સંસ્કૃત વૃત્તને ચદલે દેશી વાપરવાની છૂટ લીધી છે. રત્નેશ્વરનાં ભાષાંતર તેથી પણ ઓછી પ્રશ્થિતિ પામ્યાં છે. આથી હું પણ રસિક જનોને આનંદ ઝગાવવા ઉપરાંત આ ભાષાંતર અધિક લોકપ્રિય થવાની આશા નથી રાખતો.

(આ)

‘ એ કોણ મને ઢોલવે છે ! ’, નિશામાં ચકચૂર બનેલો શેઠરફ

ડોલ્હો ડોલ્હો કહે છે^૧. કેફની खुमारी આવી મારે હરો, તે તો રંગ-
ધાણીના જીવો જાણે. પરંતુ રસની મસ્તી તો પરવશ બનાવે છે સ્વરી.
ભાષાંતરના ધોરી માર્ગથી ન સ્વસવાનો અવિચર નિશ્ચય રાહી રસનું
પાત્ર ઓઠે અડાડ્યું ને તે અંતરમાં ઠલવાયું ન ઠલવાયું, કે સ્વસ્વાત
કોઈ ઢોલવાતું હોય તેમ થવા લાગ્યું. પૃથ્વી ચઢ્યાની, સૂર્ય ચઢ્યાની, ધ્રુવે
ચઢ્યાની અતિશયોક્તિ ક્યમે જાણે સ્વભાવોક્તિ બની. દષ્ટિ સ્થૂઢનું પ્રહણ
કરતી અટકી; ને દ્વાયા, નિર્મલ મોહક દ્વાયા જ જોવા લાગી. હૃદયચક્ષુ
આગર પળ એ જ દ્વાયા પ્રકાશવા ને વિકાસવા માંડી. પાત્ર તો મ્હોઢે
માંડ્યું જ હતું; તે ફરી ફરી ઠલવાઈ ગયું: ઇટલે કેવલ લીલાપીઢાં જ
નહિ, પણ ઇંદ્રજાલના અનેક અવનવા રંગ એ દ્વાયામાં ભરાયા. એ
ઇંદ્રજાલિક દ્વાયા રસિકજનના વિનોદને અર્થ આ નિવેદન કરું છું.

શરદાદેશના ‘આલ્કારિકે સત્ય જ માણ્યું છે, કે ‘કાવ્યં પર-
નિર્વૃતયે.’ સાહિત્યના નંદન વનમાં કન્પનાના કન્પવૃક્ષનો આશ્રય લેવો,
મૂર્તિમતી સુંદરતાના સૌમાન્યના મોગી થવું, સરસ્વતીની વીણાના દિવ્ય
સ્વરો સાંભળવા અને રસનું પાન કરવું તથા ફરાવવું, એ લ્હાવો ઓગ
જ છે. અમૃતથી આમા ધરાતો નથી તે-પર દેહે સ્વર્ગના અને આ દેહે
કાવ્યના.

पायं पायमपः पेयापेयाः पेयतमं पुनः ।

प्रदत्ते यः पयःपूरं दूरं मान्यो घनः स नः ॥

કવિ અને કાવ્ય.

કેંદુલીનો મહોત્સવ.

વંગાઝાના વીરભૂમ જિલ્લામાં કેંદુલી નામે ગામ છે. તે અજયા નદીને તીરે આવેલું છે. આ ગામમાં પ્રતિવર્ષ મેઝો ભરાય છે, અને એક ભક્તકવિના મહિમાનો ઉમ્મવ ઊજવાય છે. કહે છે કે તે તિથિએ ભગવતી ગંગા આ ભક્તકવિની સ્વાતર અજયા નદીમાં પૂર્વ પધાર્યા હતાં અને કવિનો વિષ્ણુલોકે વાસ થયા પછી તેના પવિત્ર નામની સ્વાતર પ્રતિવર્ષ પધારે છે^૧. આ કવિને માટે આજે દેશ અભિમાન ધરાવે છે. આઠસેં વરસ વીતતાં આ વગાઝી વધુઓ આને સંભારે છે. વંગસાહિત્યના અરુણોદય પહેલાંના ગ્રાહ્ય મુહૂર્તનો આ ગીર્વાણકવિ તે ગીતગોવિન્દનો રચનાજયદેવ.

કેંદુલીના સેન રાજા.

કેંદુલી ગામ અષ્ટપદીના કર્તાની જન્મભૂમિ છે^૨. સર્વો વારમા

૧ જુઓ મદગત વિજયચંદ્ર મજમુદારે દ્વપાયેય વગાઝી ગીત-ગોવિન્દની ભૂમિકા. ૨ જુઓ ગીતગોવિન્દ ૧૩૧૦૧. આમાં

સૈકામાં ત્યાં ચંદ્રવંશી સેન રાજાઓની આજ્ઞા ફરતી હતી. આરિરાજ વિજયસેન સૈકાના આરંભમાં પશ્ચિમ વંગાઝનો રાજા હતો. બહોળા નૌકાસૈન્યના બઠથી ગંગાકાંઠાના મુલકને નમ્યું આપવાની તેણે ફરજ પાડી. પ્રયુગ્નેશ્વરપ્રશસ્તિમાં એ રાજાએ રાઘવ, વીર, વર્ધન અને નાન્યને હરાવી કેંદ્ર કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. તેમાંનો રાઘવ તે ગૌડ દેશનો રાજા રામપાલ (૧૦૬૯-૧૧૧૧) હોય એમ હું માનું છું. એને બારમી સદીના પહેલા દસકામાં વિજયસેને હરાવ્યો સંભવે છે. ગૌડ ઉપરાંત કલિંગ અને કામરૂપના રાજાઓનો પણ સેન રાજાએ પરાभव કર્યાનું પ્રશસ્તિમાં છે. કદાચ વીર અને વર્ધન તે આ દેશના જ હશે. એમની સાથેના વિપ્રહનો સમય ચોકસાઈ જાણવામાં આવ્યો નથી. છેલ્લો

પહેલું કેંદ્રુભિન્વ તે જ કેંદ્રુલી.

૩. જુઓ લક્ષ્મણસેનકૃત અદ્ભુતસાગર । શ્લોક ૪ । મુવઃ....મર્તાજિનિ વિજયસેનઃ શશિકુલે । જુઓ ઘટ્ટી પ્રાચીનલેખમાલા । ૨ ।, પ્રયુગ્નેશ્વર-પ્રશસ્તિ, શ્લોક ૩-૫ । જગત્સાવચરમો રાજા મુધાદીપિતિ ।। વંશેતસ્ય.... સેનાન્યવાયે....સામન્તસેનઃ । રાજકુમાર કેશવસેન પણ પોતાના મૂળપુરુષરૂપે ચંદ્રને સ્તવે છે; જુઓ સદુક્તિકર્ણમૃત । ૧ । ૭૨ । ૫ । જયતિ મુજમુવાં વંશકન્દઃ મુધાંશુઃ । અબુલફઝલ સેન રાજાઓને વૈધવંશીય કહે છે. તે મૂળ છે. સુલતાના માટે જુઓ પંડિત વિશ્વનાથ રેડ કૃત ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ (પ્રથમ ભાગ) । ૫. ૧૯૮. ૪ વિજયસેનનું વિરુદ્ધ. ૫ રામપાલના

સૈન્યના આરંભ અને અંતનાં વર્ષ Indian Antiquary, 1922, July-August માંથી ઉતાર્યા છે.

નાન્યદેવ મિથિલાનો રાજા હતો^૧. તેનું રાજ્ય યુવરાજ વલ્લાલસેને ઇ. સ. ૧૧૧૯ માં જીતી લીધું. એ જ સંધિમાં યુવરાજને મહેલે કુમાર લક્ષ્મણ-સેન પધાર્યાની વધામણી પણ મળી. રાજ્યની અને વંશની વૃદ્ધિનું આ વર્ષ વિજયસેને નવો લક્ષ્મણસેનસંવત્ સ્થાપી અમર કર્યું^૨. સેન વંશનો એ પહેલો પ્રતાપી રાજા હતો. એને ઇ.સ. ૧૦૯૬ થી ઇ.સ. ૧૧૫૭ સુધી રાજ્ય કર્યું.

વિજયસેન પછી વલ્લાલસેન ગાદીએ આવ્યો. આ વખતે તેની ઉંમર ઓગણસાઠ વરસની હતી. પંડુ ઘટપણ જોઈ ઇ.સ. ૧૧૬૫. ના અરસામાં ગૌડ દેશના રાજાએ વિગ્રહ માંડ્યો. પરંતુ કુમાર લક્ષ્મણસેન પિતાના જેવો જ પરાક્રમી હતો. તેણે ગૌડ રાજાને હરાવી કેદ કર્યો અને તેના રાજ્યનો મોટો ભાગ જીતી લેઈ ગૌડેશ્વર વિરુદ્ધ પ્રાત્ કર્યું^૩.

૬ મા પ્રા.રા. ૧૧ માં કર્ણાટકના નાન્યદેવે શક ૮૧૧ (હા. ક્રી.ઈ. ૧૦૩૦) માં પ્રમાણે શક ૮૮૯) માં નેપાળ જીત્યો એમ કહ્યું છે. એ જ નાન્યદેવને પંડિતજી વિજયસેન સાથે સંઘર્ષમાં આણે છે. પરંતુ નેપાળના જીતનાર નાન્યદેવનો અને વિજય-સેનનો રાજ્યકાળ, બે પરસ્પર વંધ વેસતા નથી. આથી વલ્લાલસેને કેદ કરેલા નાન્યને નેપાળ જીતનાર નાન્યદેવથી હું ભિન્ન ગણું છું. ૭

લક્ષ્મણસેનસંવતના આરંભ વાસ્તવે વહુ વહુ વાતો ચાલે છે; જુઓ મા.પ્રા.રા. ૧૧. વગેરે. એ વર્ષ પાટલથી ઘડી કાઢેલી ળગે છે. ૮ વિજયસેન, વલ્લાલસેન અને લક્ષ્મણસેનના રાજ્યના

આરંભ અને અંતનાં વરસ Ind. Ant. 1922, July-August ને અનુસરીને આપ્યાં છે. ૯ જુઓ Madhianagar Plate,

સમર્થ યુવરાજને રાજ્યની ચિંતા સોંપી વૃદ્ધ રાજા સરસ્વતીની આરાધનામાં ગૂંધાયો. વદરિકાધમવાસી સાધુ સિંહગિરિના ઉપદેશથી તાંત્રિક વૈદ્ય ધર્મ તર્જી તેણે શૈવ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. અનેક રાજપાંડિતના સમાગમમાં તેણે પ્રતિષ્ઠાસાગર અને આચારસાગર રચી^{૧૦} દાનસાગર અને અદ્ભુત-સાગર આરંભ્યા. આ બે પૈકી પહેલો ગ્રંથ ઇ.સ. ૧૧૬૯-૭૦ માં પૂરો થયો. બીજો ગ્રંથ તેણે ઇ.સ. ૧૧૬૮-૬૯ માં રચ્યો શરુ કર્યો હતો, તેમાં પછી તેણે ત્રિચ પરીચ્યું. પરંતુ તેનું શરીર વરસ જતાં કરી વધુ સ્વસ્થ થઈ ગયું હતું. તેથી અધૂરો ગ્રંથ મરણોત્તર પૂરો કરાવવાની યાજ્ઞા આપી તેણે ઇસી વર્ષની વયે ઇ.સ. ૧૧૭૮ માં તીર્થરાજ પ્રયાગ ળાગઝ ગંગા અને યમુનાના સંગમમાં નવી રાણી સાથે જટપ્રવેશ કર્યો^{૧૧}.

વહ્લાલ, તે સેન વંશનો બીજો પ્રતાપી રાજા હતો. એનું રાજ્ય સદ કિંવા પશ્ચિમ બંગાળમાં, વૈંદ્ર કિંવા પૂર્વ બંગાળમાં, બંગ કિંવા ઉત્તર બંગાળમાં, વાગડી કિંવા ગંગાનાં મુસ વચ્ચેના દક્ષિણ બંગાળમાં, તથા મિથિલામાં પસર્યું હતું^{૧૨}. વર્ણમર્યાદા પટ્ટાવવામાં અને શાંતિ સધાવવામાં તે બહુ કંડક અને જામત હતો. બ્રાહ્મણોને સંતાપનાર સોનીયાણિયાનાં તેણે જનોદ ઉત્તરાવી લીધાં. વૈંદ્રના માલી બહુ તોફાની હતા, તેમને એ નીતિનિપુણ

આસીદ્ ગૌડેશ્વરશ્રીહટહરણકરી ચર્ય કૌમારલીન્દ. આ ગૌડ રાજા કદાચ ગોપાલ હશે.

૧૦ આ માહિતી Ind. Ant. 1922, July-August માંથી મેળવી છે. જુઓ મા.પ્રા.સા. ૧૧૧. ૧૧ આ વૃત્તાંત મા.પ્રા.સા. ૧૧૧ માંથી લીધો છે. ૧૨ જુઓ મા.પ્રા.સા. ૧૧૧.

राजाण युक्तिथी विखेरी नास्ती प्रजानो त्रास टाळ्यो। सच्छूद्रमा दाखव
 री तेणे एमने घरकामनी नोकरिना द्वार उघाडी आप्या. एटले ए
 आपोआप नोकरिना लोभमा चोरे कोर दूर दूर वेराई गया. कृभार माळी
 वगेरनी पण सच्छूद्रमा गणतरी करी बहोळा विचारना राजाए घरकामना
 नोकर मेळववानी हाडमारी टाळी, अने हल्का वर्णनी उद्धार करनार
 तरीके तेनु नाम याचच्छद्र अमर वयें.

वड्डालसेननी सभामा अनिरुद्ध, श्रीनिवास आदि पंडितो अने,
 गोवर्धन शरण आदि कविओ निराजता हता ^{१३} अनिरुद्ध उत्तर बगाळनो
 वतनी हतो तेणे दानसागर रचवामा विद्याविलासी राजाने सारी
 मदद घरी हतीं अमुतसागरनूं मडाण ^{१४} श्रीनिवासनी सहायताथी
 थय हतू, अने ते अधूरो ग्रथ राजाना मरण पळी ए गणित तथा
 योतिपमा कुशळ पडिते ज पुरो कया समवे छे. आचार्य गोवर्धने
 आर्यासत्तरती अने भद्र शरणे वड्डालचरित रच्या, ते वड्डालसेनना
 रायकाळमा पहिला पुस्तकमा प्रतिघ्रासागर जाचारसागर वगेर
 प्रवधकळा प्रगटावनार तरीने ए चद्रवशी रातानी प्ररसा छे ^{१५} बीचानी

१३ हागलता चम्पाद्वितीया वगेरेनो वर्ता १४ गणितचुडामणि
 नो वर्ता १५ जुओ आर्यासत्तरती ॥ ३९ ॥ सकलकळा कल्पयितु
 प्रभु प्रवधस्य उमुदबन्धोश्च । सेनकुंतिलम्भपतिरेको राकाप्रदोपश्च ॥
 पंडित विष्मनाथ रेड पण आ श्लोकमा वड्डालसेन अभिप्रेत समजे छे,
 जुओ भा प्रा रा । १ । ५. २१८-२१९

માહીતી દ. સ. ૧૫૧૧ માં અનંત મહે રચેલું નવું ^{૧૬}વહ્લાલચરિત માત્ર આપે છે^{૧૭}.

લક્ષ્મણસેન વ્યારે ગાદીએ બેઠો, ત્યારે તેની ડમ્મર પળ ઓગળસાઠ વરસની હતી. તે પિતાના જેવો વિદ્યાવિદ્યાસી અને તેના જેવો જ પરાક્રમી હતો. ગૌડ ઉપરાંત કારી કર્લિંગ તથા કામરૂપના રાજાઓને તેણે જીત્યા હતા^{૧૮}; અને પ્રયાગ વારાણસી તથા પુરીમાં રોપેલા કીર્તિસ્તંભતેનો જશ ગાતા હતા^{૧૯}. રાન્યારૂઢ થતાં તેણે મોટી ડમ્મરના કુમાર માધવમેન તથા કેશવસેનને રાજ્યકારભારમાં જોડ્યા. ૨૦ ત્રિકૂટાચલની શીતલ ઘાયામાં દસ વરસ ઉપદ્રવ રહિત આનંદમાં પસાર થયાં. તેટલામાં બે જવરાં શિખર તૂટી પડ્યાં. પહેલો માધવસેન ગુજરી ગયો ને

૧૬ ગોપાલ મહે વૈષ જાગીરદાર શિવ્ય-વહ્લાલસેનનું જીવનચરિત્ર લખ્યું છે, તેનું નામ પણ વહ્લાલચરિત છે; તેનાથી શરણનું અને અનંત મહેનું વહ્લાલચરિત મિત્ર સમજવું. વૈષ જાગીરદાર સેન રાજા પદ્મી અઢીસેં વરસ મોડો થયો હતો. ૧૭ જુઓ મા. પ્રા. રા. ૧૧૧. ૧૮ જુઓ

Lakshmanasena's Madhainagar Plate. ૧૯ જુઓ Visvarupasena's Madanpada Plate. ૨૦ સદુક્તિ.

૧૧ ૫૪, ૬૫, ૭૨ ૧૫, ૨, ૫ ૧ માં કેશવસેનના નામ પૂર્વે શ્રીમત્ વિશપળ મૂક્યું છે અને એ ત્રણ શ્લોક પૈકી વચલાને અંતે નામ પાઢલ દેવ ઉપપદ જોડ્યું છે, તે ઉપરથી તેને રાન્યાધિકાર મોગવતો મેં માન્યો છે. એથી મોટા, રાજકુમાર - માધવસેનને - રાન્યાધિકાર અર્પાપત્ર છે.

પછી કૅશવસેન^{૨૧}. ન્હાનો કુમાર વિશ્વરૂપસેન, તે જ વૃદ્ધની લકડીરૂપ રહ્યો. એવામાં તોફાનનું ભારે વાદળ ચડી આવ્યું; તેણે પડોશનું પાટરાજ્ય પાયમાલ કર્યું. ગુલામવંશના દિલ્હીના સુલતાનના સરદાર બલ્તિયાર સિલજીએ ઇ. સ. ૧૧૯૭ માં થેલા ગૌડ રાજા ગોવિંદપાલને હરાવી તેની રાજધાની ઔદંતપુરી ડબ્બડ કરી. એ કાલ-સર્પના પાડોશથી પ્હી લક્ષ્મણસેનની પ્રજાએ નાસભાગ ફરી મૂકી. કેટલાંક માણસ કામરૂપ તરફ, તો વીંજાં પુરી તરફ સિધાવી ગયાં. પણ શરો વૃદ્ધ રાજા હયાં નહિ, ઢાંચો નહિ. સામે મ્હોએ લટી પિતાપુત્ર ધર્મયુદ્ધમાં વિજયની કે સ્વર્ગની આશા રાખતા હતા, તેવામાં લશ્કરને પાદળ મૂકી ઇંશી જ સવારથી આગળ વધી ગાંઝી સુલતાન શહાબુદ્દીન ગોરીનો ગુલામ રાજધાની નવદ્વીપમાં એકાએક દાખલ થયો. વસતીમાં કોઈને પણ ન છેડતાં તેણે પાંશરો રાજમહેલનો રસ્તો ડીધો. લોક સમગ્યા, કે આ કોહ ઘોડાનો સોદાગર છે તે દરશરમાં ઘોડા વેચવા જાય છે. જેવો સિલજી દરવારગદે પ્હોંચ્યો, તેવો જ તેણે જોસમેર હુમલો કર્યો; અને જે સામા થયા તેમને દમસ્કની તીર્ણી તરવારે કાપી

૨૧ અબુલકાજલ માધવસેનનો રાજ્યકાળ દસ અને કૅશવસેનનો પંદર વરસ આપે છે, તે મેં સ્વીકાર્યો છે. પરંતુ એ રાજકુમાર લક્ષ્મણસેન પછી ગાંઝી આવ્યાનું આદેને—અકબરીમાં લખ્યું છે તે માન્ય નથી. Madanpada Plate માં વિશ્વરૂપસેન પોતાને લક્ષ્મણસેનનો ઉત્તરાધિકારી કહે છે. ઇથી માધવસેન તથા કૅશવસેનને પિતાના પૂર્વ મત થયા મેં કહ્યા છે; અને મ્મનો રાજ્ય-કાળ પિતાના રાજ્યકાળમાં સમાવ્યો છે. બલ્તિયાર સિલજીના ઉપદ્રવ

નાટ્યા એ બવસરે રાજા ભોજનશાળામાં જમવા બેઠો હતો, તે માળા
 ઉપરથી ઊઠી પાછલે વારણેથી સ્થાને થઈ ગયો. દસ્તામી ફોન આવી
 પહોંચી, તેણે ઢટ ચગવી આગ લગાડી નવદીપનો નાશ કર્યા પછી
 સિંચીની સરદાર લક્ષ્મણસેને વસાવેગે લક્ષ્મણાવતીએ ગયો. અસપાસનો
 પ્રદેશ કબજે કરી ત્યાં તેણે થાળું નાંચ્યું. નવદીપની છત્રનો મોટો
 ભાગ તેણે સુલતાન કુતુબુદ્દીનને દિલ્હી ભેટ મોકલ્યો. પોતાના
 માલિકના ગુલામને સુલતાને મહેસ્તાનીમાં લક્ષ્મણાવતીની જાગીરનો
 પટો કરી આપ્યો, ઇસ ૧૧૯૯^{૨૨}.

આ તરફ નિરુપાય સ્થિતિમાં ચાલી નીરુઝેલો ઇશી વરસનો સેન
 રાજા સહીસગમત પૂર્વવગાઝમાં પહોંચી ગયો. સિંચીના છઠ્ઠી પશ્ચિમ
 વગાઝ સોયો, તે જતા ઘીજો વધી ઢેરા તો લક્ષ્મણસેનના સ્વામિવમાં જ
 હતો. ઘેરડ વિભાગના વિદ્યમપુરમાં રાજધાની ઠરાવી ધર્મમૂર્તિ સેન રાજા
 સાત વરસ ગાતિથી રાચ કર્યું^{૨૩} પિતા અને પિતામહની આયુ
 પહેગ તે મેં કાપ્યો છે.

૨૨. ઘટિતયાઃ સિંચીના ઉપદ્રવની ફરીજત મા પ્રારા ।
 ૧ । ના આધારે આવી છે. ૨૩. અબુલફત્તે લક્ષ્મણસેનનો
 રાચકાઝ સાત વરસનો આપ્યો છે, તે હુ વિદ્યમપુરની ગાદીનો
 સમજૂ છું. આફને અકબરીમાં નવદીપની ગાદીનો રાચકાઝ
 ગણતરીમાં લેવો જ રહી ગયો છે. ઇશી ઊઠટ તબકાતે—નાસિરીમાં
 વિદ્યમપુરની ગાદીના સાત વરસ લેવામાં લેવાયા નથી, અને રાચગાદી
 મઝતા પેટલાના ઓગણસાઠ વરસ નવદીપની ગાદીના ષષ્ઠીસ વરસમાં
 સોટા ઝમેરાયા છે. લક્ષ્મણસેનસવતની ઘટનામાં પણ આવી જ

મર્યાદા. ઇ.સ. ૧૨૦૬ માં કુમાર વિશ્વરૂપસેનને રાજ્ય સોંપી એ સ્વર્ગવાસી થયો^{૧૪}. એનો પ્રતિપક્ષી અધર્મની જાગીર છ વરસ ભોગવી ઇ.સ. ૧૨૦૫ માં કામરૂપ ઉપરની સવારીમાં મારે સ્વાઈ પાછો વળતાં ગયા જ અમારે અલીમર્દાનના હાથે વગસોતે મુઓ.

લક્ષ્મણસેન ઘણું બહાદુર અને હિંમતવાન રાજા હતો. એનાં પરાક્રમની ગોથ અનેક તાત્રપત્રોમાં જલ્લવાઈ રહી છે. યલિતયાર, સિલ્હજીએ નવદ્વીપ છઠ્ઠથી લીધું તે મહેલે: એનાથી વિક્રમપુર ઉપર સવારી લેઈ જવાઈ નહિ. પિતાની આજ્ઞા પાટી લક્ષ્મણસેને અધૂરો અદ્ભુતસાગર પૂરો કરાવ્યો પટલ જ નહિ, પણ તમના વારાના પંદિત અને કવિએને પોપ્પા. વલ્લભસેનને હાથે ઉત્તમ કેઠવળી પામેલા રાજાએ રાજકુમારોને પણ ઝંઝા પ્રકારની કેઠવળી આપી. લક્ષ્મણસેન કવિ હતો તેવો જ કેશવસેન પણ કવિ હતો. સદુક્તિકર્ણામૃતના દેવ-પ્રવાહની પાંસઠમી વીંચીનો બીજો શ્લોક વાંચી લક્ષ્મીસ્વયંવર ઉપર

વિવિધતા છે. એ વિવિધતા વિક્રમપુરની ગાર્દીનો સાત વરસનો ગાઠો ગણતરીમાં લેવાથી અને મૂકી દેવાથી ઉપજી શકે છે, એમ માલું માનવું છે. અકબરનામાના લક્ષ્મણસેનસંવતમાં એ ગાઠો ગણતરીમાં લેવાઈ ગયલો છે. તિરહતના રાજા શિવસિંહના વાનપત્રના સેનસંવતમાં એ પડતો મૂકાયલો જણાય છે. મિથિલાનાં પંચાંગમાં મૂકી એ દુપટ પડતો મૂકાયલો છે.

૨૪ વિશ્વરૂપસેન સંજાને ચઢે ટૂંકી વિશ્વસેન સંજા પણ ઘપરાતી હશે. એ ટૂંકી સંજાનો પર્યાય સદાસેન પણ પ્રચારમાં હશે. આ માન્યતાથી આડને—અકબરીના સદાસેનને હે વિશ્વ-

રાજકુમારે સંસ્કૃતકાવ્ય રચ્યાનું અનુમાન નીકળે છે. સેન રાજાના પ્રીતિપાત્ર મહાસામંત વડુદાસના પુત્ર મહામંડલેશ્વર શ્રીધરદાસે ઇ.સ. ૧૨૦૫ માં સદુક્તિકર્ણામૃત રચ્યું છે તેમાં રાજાનાં, રાજકુમારનાં અને રાજકવિઓનાં અનેક મુખાપિત મઝી આવે છે. જવા શૂરવીર, ચારિત્રવાન, પ્રતિમાશાઝી, રસિક રાજાનો રુક ચાવ્યો, તે યોગ્ય જ થયું.

સેન રાજાઓનાં પંચરત્ન.

જંગલીપણાની રીતે જ્ઞાનુનમાં નવદ્વીપનો નાશ કરી ચલ્લિયાર સ્વિલ્જીપ અને ચાનેશ્વરનો નાશ કરી મહંમદ ગિજનવીપ રાજમહેલ અને દેવસ્થાનની સાથે ઇતિહાસનાં અમૂલ્ય સાધનનો પણ નાશ કર્યો છે. અનેક કીર્તિસ્તંભો અદૃશ્ય થઈ ગયા છે. શિવ્ય કઢા અને સંસ્કૃતિનાં અમિજ્ઞાન છુટ થયાં છે. ગિજનવીપ ફેરલા ફેરમાંથી બચ્યું છે એકદં મહારાજા હર્ષની રાજધાનીનું નામ; અને સ્વિલ્જીપ વર્તાવેલા વિનાશમાંથી ઝાઝાં છે એકલો લક્ષ્મણસેનના સભામંડપના શિરોલેખનો શ્લોક^{૨૫}. આમાં નવદ્વીપની રાજસભાનાં પાંચ રત્ન ગણાવ્યાં છે:—ગોવર્ધન, શરણ, જયદેવ, ઉમાપતિ અને કવિરાજ. આચાર્ય ગોવર્ધન અને મહા શરણ રૂપેસન જ સમર્પૂ થયું.

૨૫ જુઓ આર્યામખરાનીના આરંભે સદગત પંડિત દુર્ગાપ્રમાદે આપેલી ટિપ્પણી:—‘ગોવર્ધનઽ શરણો જયદેવ ઉમાપતિઃ । કવિ-રાજઽ રત્નાનિ સમિતૌ લક્ષ્મણમ્ ચ ॥’ કૃત્યયં શ્લોકો લક્ષ્મણમેન-સભાગૃહદ્રાગેરિ શિવયામુકીર્ણ આમીત્ ॥

વિશે પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે. આર્યાસતશતીમાં ધ્વનિ આદિ કાવ્યના પદાર્થ શાસ્ત્રીય રીતે નિર્દર્શિત કર્યા છે, તેને ઈધે ગોવર્ધનને સેન રાજા તરફથી આચાર્યની માનવંત પદવી મઝી લ્યો છે. સદુક્તિકર્ણામૃતના પહેલા પ્રવાહની ચોત્રીસમી વીંચીના પાંચમા શ્લોક નીચે ' આર્યા-વિલાસસ્ય ' એવી મુદ્રા છે; એ ઉપનામથી કદાચ આચાર્ય ગોવર્ધન જ અભિપ્રેત હોય. શરણ મટે શ્રીકૃષ્ણને નાયક કન્પી કોઈ સંસ્કૃત કાવ્ય લખ્યું હતું, એવી પ્રતીતિ એ જ સુભાષિતસંગ્રહના પહેલા પ્રવાહની એકસઠમી વીંચીના ત્રીજા શ્લોકથી ડાળે છે. આ બે કવિ સાથે ચાકીના ત્રણ પણ વલ્લાલસેનની સભા શોભાવતા હતા, એમ પ્રસ્તુત શ્લોકને અંતે આવેલો સમુષ્ણયવાચક ચ અવ્યય સૂચ્ય છે. ' સમિતૌ લક્ષ્મણસ્ય ચ ' એ શબ્દો કહી આપે છે કે એ કવિઓ વલ્લાલની તેમ જ લક્ષ્મણની સભાનાં પંચરત્ન હતાં; અર્થાત્ પાંચે કવિને બંને સેન રાજાનો આશ્રય હતો. સભામંડપના શ્લોકમાનો કવિરાજ; તે ગીતગોવિન્દના આરંભે આપેલા ક્ષેપક સુભાષિતમાં ધોયી કવિ-ક્ષ્માપતિઃ કહ્યો છે તે જ સમજવાનો છે. ધોયી કે ધોઈ તેનું વિશેષ-નામ હતું અને કવિક્ષ્માપતિ એટલે કવિગજ ઉપનામ હતું. આ તેને પચનદૂત^{૨૬} કાવ્ય લક્ષ્મણથી લક્ષ્મણસેન તરફથી મળ્યું હશે. તેમાં દિવિજયે નિકઝેલા એ સેન રાજાને જોઈ મોહિત થયેલી મલયા-ચઙ્ગના ગંધર્વકન્યા કુવલયવતીએ પવન દ્વારા કહાવેલો સંદેશો સમાવ્યો છે. એ રાતશ્લોકીના ઉત્તર ભાગમાં મુલ્લ અને ગૌડનું વર્ણન છે, તે ધહુ

રમણીય છે^{૨૭}. ભૌગોલિક સ્વલ્પનોની ઉપેક્ષા કરીએ, તો પવનદૂત મહાકવિ કાલિદાસના મેઘદૂતની નહિજેવી છાયા લઈ રચાયઈ વૈદર્ભી રીતિનું સુંદર કાવ્ય છે. ગાદીએ બેઠા પંદી રાજા વિજયયાત્રાદ નીકળ્યાનો આચાર કરે છે તે સંપ્રદાય ઉપર માર મૂકીએ, તો એ પ્રાસંગિક કાવ્ય ઇ.સ. ૧૧૭૮ માં રચાયું હશે એમ કહી શકાય. પંચરત્નમાંના ઉમાપતિને અને ગીતગોવિંદમાંના એપક સુભાષિતના ઉમાપતિધરને હું અભિન્ન માનું છું. પ્રવન્ધચિન્તામણિમાં ઉમાપતિધરને લક્ષ્મણસેનનો અમાત્ય કહ્યો છે^{૨૮}. પિતાના વારાના રાજપંડિત^{૨૯} હ્લાયુધને જેણે પોતાનો મંત્રી અને ધર્માધિકારી બનાવ્યો^{૩૦}, તે લક્ષ્મણસેને તેમના વારાના રાજકવિ ઉમાપતિધરને અમાત્ય નિર્ણયો હોય એ સંભાવ્ય છે. ગીતગોવિંદ ઉપરની ચાલ્યોધિની, સંર્જાયનની, રસમજ્જરી આદિ ટીકા એ સંભાવનાનું સમર્થન કરે છે. ભાગવતની ભાવાર્થટીપિકા ઉપરની વૈષ્ણવતોષિણી ટીકા તેથી આગળ. વધી એને જયદેવનો મિત્ર પણ કહે છે^{૩૧}. સદુત્તિકર્ણમૃતમાં શ્રીધરદાસે ઉમાપતિધરના પુષ્કળ શ્લોક લીધા છે. એના પહેલા પ્રવાહની છટ્ટી

તે ધોયીના પવનદૂતથી ભિન્ન.

૨૭ આ સાર વંગીય સાહિત્યપરિપત્તપાત્રિકામાં હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ આપેલા ‘ધોયી કવીર પવનદૂત’ એ મથાહ્વાવાહા લેખમાંથી લીધો છે.
 ૨૮ જુઓ લક્ષ્મણસેનોમપતિધરયોઃ પ્રવન્ધઃ । ૨૯ માલ્લણસર્વસ્વ આદિ અનેક મંથનો કર્તા. ૩૦ જુઓ મા.પ્રા.રા. ૧૧ । પૃ. ૨૧૯ ।
 ૩૧ જુઓ મા.પ્રા.રા. ૧૧ । પૃ. ૨૧૭ ।

વીંધીનો ચોથો શ્લોક વિચારતાં પ્રસ્તુત કવિણ શિવપાર્વતીને નાયક-
નાયિકા કલ્પી કોઈ કાવ્ય રચ્યું હોય એવું અનુમાન બંધાય છે^{૩૨}.
ઉમાપતિ કિંવા ઉમાપતિધરની કવિતામાં અલંકારની ધમક આગઠ
પડતી છે. જયદેવનાં મુખાપિત પણ સદુક્તિકર્ણામૃતની ભરતી કરે છે.
એનો જન્મ મોજદેવ અને વામાદેવીથી થયો હતો. કવિ બહુ કોમલ
અને પ્રેમાલ મનનો હતો. એને પદ્માવતી નામે સુસીલ પત્ની હતી,
તેને એ અચંત, હાતો હતો. કવિનો પ્રેમ પરાશર આદિ બંધુ
પ્રત્યે પણ વ્હેતો હતો; તેઓ એને બહુ પ્રિય હતા^{૩૩}. દૃઢ વિષ્ણુભક્ત
ધૃતાં શંકરની સ્તુતિના શ્લોક પણ એના રચેલા ગઢી આવે છે^{૩૪}.
એના હૃદયની વિશાળતા આકર્ષી હોય, તો વૃદ્ધ ભગવાનની પ્રશંસા
જિજ્ઞાસુણ્યાનમાં લેવી^{૩૫}.

રાજસભાનાં આ પંચગનની પ્રત્યેકની છુબી નોંસી હતી^{૩૬}.
ઉમાપતિધરની વાણીમાં અનેરી પ્રૌઢિ હતી. શરણ મળ્ની કવિતા

૩૨ પ્રયુગ્નેશ્વરની પ્રશસ્તિનો કર્તા ઉમાપતિધર પંચરત્નમાંના
ઉમાપતિધરથી ભિન્ન કે અભિન્ન, તેનો નિર્ણય કરવાના પૂરાં સાધન નથી.
સદુક્તિ. ૧૧. ૧૧, ૭૩. ૩, ૧. નો કર્તા ઉમાપતિ તો ભિન્ન
જણાય છે. ૩૩ જુઓ ગીતગોવિંદનાં ઉપોદ્ઘાત અને સમા-
પિ. ૩૪ જુઓ સદુક્તિ. ૧૧. ૪૪. ૪૧. ૩૫ જુઓ ગીત-
ગોવિંદની દશાવતારસ્તુતિની અષ્ટપદી. ૩૬ જુઓ ગીતગોવિંદ-
માંનું શ્લોક મુખાપિત 'વાચ: પન્લ્લવ્યત્તુમાપતિધર: સંદર્ભશુદ્ધિં ગિરાં
જાનીત જયદેવ એવ શરણ: શ્લાઘ્યો દુરુહદ્વૃત્તી । શૃંગારોત્તરસત્પ્રમેય-

વીજઝીના ચમકારા જેવી ચકિત કરનારી હતી. ગોવર્ધન એક એક આર્યામાં શૃંગારનું સર્વસ્વ સમાવી સૌનાં ચિત્ત હરી લેતો હતો. ધોયી તેની વિદ્વત્તાને લીધે શ્રુતધર ઉપનામથી ઓઝસ્વાતો હતો. જયદેવ સાહિત્ય અને સંગીતના સ્પૃહણીય યોગમાં શ્રદ્ધાથી પ્રબંધમાધુરીને માટે વચ્ચળાતો હતો. વિશ્વમાં ઉમાપતિધરની પ્રૌદિ, શરણની ગહનતા, ગોવર્ધનની રસચ્ચટા અને ધોયીની વિદ્વત્તા ગીતગોવિંદમાં મઝી એકરસ થાય છે. તેથી જ મર્મજ્ઞ સેન રાજાએ જયદેવને પંડિતકવિ અને કવિ-રાજરાજ વિરુદ્ધ આપ્યા હતાં^{૨૭}. આર્યામિત્રશતી કે. પવનદૂત જય-દેવની અષ્ટપદીની તોલે આવે નહિ^{૨૮}.

ઘનૈરાચાર્યગોવર્ધનસ્પર્ધા કોઽપિ ન વિશ્રુતઃ શ્રુતધરો ધોયી કવિસ્માપતિ ॥ ' કોઈએ આ શ્રોત્ર સ્વામ જયદેવની પ્રશંસાનો માની ગીતગોવિંદમાં ઘુસાડી દીધો છે. 'સ્વરૂં જોતા એમાં પંચરત્નની વિશિષ્ટતા જ નિરૂપિત છે.

૩૭ જુઓ ગીતગોવિંદ ૧૧૧, ૧૨ ૧૨૧, ૨૬૧. ૩૮ આ લેખમાં રામપાલ, નાન્યદેવ, ધીર અને વર્ધન વિશેનું, હૃદમ્ભસેન-સંવતની સ્થાપના વિશેનું, તેની વિવિધ ગણનાના સમાધાન વિશેનું, અદમુતસાગરની શેષપૂર્તિ વિશેનું, સેન રાજાઓનાં વિશેષલક્ષણ વિશેનું, રાજકુમાર માધવસેન તથા કેશવસેનના રામ્યકારભાર વિશેનું, વિશ્વરૂપસેન અને સદાસેનની એકતા વિશેનું, કેશવસેનની કવિ તરીકેની ગણના વિશેનું, અને પંચરત્ન તથા તેમની કૃતિ વિશેનું સમસ્ત કથન મારું પોતાનું છે. આધાર નથી ટાંક્યા તે તે નથી વાચતનો જવાબદાર જાતે જ છે.

अनेक जयदेव.

सम्बन्ध साहित्यना इतिहासना अनेक जयदेवोंमां सेन राजाओंना सभाना जयदेवनो विवेक करवो सहेल छे. अष्टपदीकार ^{३८}छन्दःशास्त्रवृत्तिना लखनारथी भिन्न छे. हेमाचार्य स्वोपज्ञ ^{४०}छन्दोनुशासनमां अने नमिसाधु रुद्रटना काव्यालंकारनी ^{४१}टीकाभा आ छांदस जयदेवनो उल्लेख करे छे. ए उपरती समजाय छे, के छन्दोवृत्तिकार अष्टपदीकारनी पूर्वे ययो हतो. गीतगोविन्दनो कर्ता चन्द्रालोकना कर्तारथी पर्ण भिन्न पडे छे. कौडिन्य गोत्रनो आ विद्वान महादेव अने सुमित्रानो पुत्र थाय. ते अलंकारप्रस्थाननो अनुयायी हतो; तेथी ध्वनिप्रस्थानने अनुसरनारा मम्मट आचार्यना उपहासमां लखे छे के अलंकार रहित शब्दार्थने ज जे काव्य माने छे, ते महापुरुष अग्नि उष्णता रहित ज केम नथी मानतो ^{४३}! चन्द्रालोकनो जयदेव

३९ एना उपर श्रीचंद्रसूरिण टिप्पण लख्युं हतुं; जुओ जैन संशोधक, भाग १, अंक २, बृहट्ठिप्पनिकी, ओरु ४८१, जयदेव-
छन्दःशास्त्रवृत्ते: टिप्पनकं श्रीचन्द्रसूरिकृतम्। ४० जुओ सम

वृत्त प्रकरणमां अवितथ उपरनी अने विषम वृत्त प्रकरणमां ज्योतिः उपरनी वृत्ति. ४१ जुओ रुद्रटना काव्या ११।१८। उपरनी

टीका. नमिसाधुनो समय एक प्रत प्रमाणे सं. ११२५, बीजी प्रमाणे सं. ११७६. ४२ जुओ प्रसन्नराघव नाटकनी प्रस्तावना.

४३ जुओ नीचेनो श्लोकः— अङ्गीकरोति यः काव्यं शब्दार्थावनलंकृती । असौ न मन्यते कस्मादनुष्णमनलं कृती ॥

મત્તકવસઠ મગવાન તેની બહારે ચઢ્યા, અને મરણની અનંત નિદ્રાનો
અમેજ મૂર્છાપટ મેઢી મહાપ્રસ્થાનને પંથે પહોંચા તપર બનેલા સ્તંભ
આમાને પ્રેમી પતિનો પરિચિત મધુર સ્વર હોવાથી; જેથી બાહ્યની
ઘાઠ પદ પૂરાં થતાં પવિત્ર પદ્માવતી, જેમ કોઈ યોગનિદ્રામાંથી જાગે,
તેમ તત્કાલ આઠસ મરહી બેઠી થઈ. તેના વિસ્મયકારક પુનઃસ્થાપ-
નથી સર્વત્ર આનંદ વરતી રહ્યો. તે જ ક્ષણે તે મત્તકવિપ રસવત્ત રસે
તે અદ્ભુત મંગલ પ્રસંગનું સ્મરણ રાખતું નવમું પદ રચી વડળ વડી
લીધું, જેને લીધે તે પ્રવંધ નવપદીરૂપે જોવામાં આવે છે.^{૪૭}

આદિમત્તકવિ.

સુનિવર વાગ્મીકિ આદિકવિનું માન મોગવે છે, તેવી રીતે આદિ-
મત્તકવિની પદવી જયદેવની છે. તે પરમ ભાગ્યવત કવિની વર્ણના
શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા પ્રતિ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ પદે પડે પ્રકારે છે. ચતુર્થા કે
પંચમા વિભક્ત ભક્તિરસની પરમ કોટિ જે માધુર્યભક્તિ, તેમાં વૈષ્ણવ
કવિ જયદેવ નિરંતર નિમગ્ન રહે છે. આથી જ આપણા નાગર મત્ત-
કવિ નરસિંહ મહેતા અને 'સુરતસંગ્રામ'માં રસમગ્ન વિરાગ છાંડે છે.

જયદેવનું દશાવતારનિરૂપણ વૈષ્ણવ માર્ગને અનુસરતું છે. ઈ-
શ્વર ગોવિંદમાં આઠમો અવતાર વલ્લભદ્રનો માન્યો છે, તે ઉપરથી સ્વ-
જણાય છે કે શ્રીકૃષ્ણ મગવાનને તે પૂર્ણાવતારી પ્રીતે છે. ગીતગોવિંદનું
વસ્તુ જોકે ભાગવતમાંથી નથી લીધું, તોપણ તે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયને
રચતું છે. વડી કથારસીર સંગીતશાસ્ત્ર પ્રમાણે રચેલા પ્રવંધમાં મંદમૂ-
લે, તેથી મજનકીર્તનને વિશેષ અનુકૂળ બન્યું છે.

૪૭ મત્તહરિનિવેદનમા આવી જ આહ્યાયિકા ગૂંથી છે.

पहती. कहे छे के ते पवित्र प्रमदाए रसिक जयदेव साथे एक साधारण पर्णकुटीमां गृहसंसार आरंभ्यो हतो. कविओ चक्रवाचकवीमां जे प्रीति कल्पनाथी वर्णवे छे, ते प्रीति आ रसिक दंपतीमां सहजे संपूर्ण परिपाक पासी हती. पतिनै प्राण समजनारी पतिव्रता अनुमरणना फालक्षेपने स्वरा अनुरागनी अवज्ञा देखती, अने संसारनाटकनी सती-औना चिता खड्की प्राण संजवाना प्रयासने पवित्र प्रेमनी बिटंबना मानती. तेनी परीक्षा जोवा एक बखते प्रियतमना अकालमृत्युनी खोटी खबर तेने कहेवामां आवी. ते सांभळी सहगमननी अधीरी साखी तत्काल शय थई धरणी टळी. तेने शुद्धिमां लबवा अनेक उपाय करवामां आग्या, तथापि पापाण वत जड बनैला देह पासूं मरइयूं नहि. सहज उपहास करतां आवो दारुण विचार नीपय्यो, तेथी सौ खशियाणां पड़ी गयां. एवे अकस्मातनो अजाण्यो जयदेव त्यां आवी फोव्यो. सतीनी रुक्स्थिति अवलोकी परम भक्त कविए वीणा हाथमां छई भक्तिभरित हृदये 'श्रितकमलाकुचमण्डल' आदि संबोधनथी शरथतो प्रबंध गायो. अनेक भावथी उमराती ते संकीर्ण स्तुति सांभळी

बोल टांके छे. आने ते भूल कहेवी, के बलात्कार कहेयो, के शू कहेवूं, तेनी समजण पढती नथी. जयदेव केंदुबित्त्व गागमां जनम्यो हतो, मांटे ते पोताने केंदुबित्त्व रूपी समुद्रथी प्रगटेला चंद्र तरीके वर्णवे छे. अही जयदेवनी रोहिणी नामे बीजी पत्नी होयानी बात ज नथी. पद्मावतीरमण शब्दने घोरणे बाबुजीए रोहिणीरमणनो मिथ्या अर्थ कन्थी जणाय छे.

મક્તબસલ મગવાન તેની બ્હારે ચઢ્યા, અને મરણની અનંત નિદ્રાનો અમેજ મૂર્છાપટ મેદી મહાપ્રસ્થાનને પંચે પડેલા તત્પર વનેલા સતીના આત્માને પ્રેમી પત્તિનો પરિચિત મધુર સ્વર હોવાડ્યો; જેથી અષ્ટપદીનાં આઠ પદ પૂરાં થતાં પવિત્ર પથાવતી, જેમ કોઈ યોગનિદ્રામાંથી જાગે, તેમ તત્કાલ આઝસ મરડી બેઠી થઈ. તેના વિસ્મયકારક પુનરુજ્જીવનથી સર્વત્ર આનંદ વરતી રહ્યો. તે જ ક્ષણે તે મક્તકવિ રસવસ દ્વયે તે અદ્ભુત મંગલ પ્રસંગનું સ્મરણ રાસતૂં નવમું પદ રવી વલ્લભ વાલી દીધું, જેને લીધે તે પ્રવંધ નવપદીરૂપે જોવામાં આવે છે.^{૪૭}

આદિમક્તકવિ.

મુનિવર વાલ્મીકિ આદિકવિનું માન મોગવે છે, તેથી રીતે આદિ-મક્તકવિની પદવી જયદેવની છે. તે પરમ ભાગવત કવિની ઘણીમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા પ્રતિ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ પદે પદે પ્રકાશે છે. ચતુર્થા કે પંચમા વિભક્ત ભક્તિરસની પરમ કોટિ જે માધુર્યભક્તિ, તેમાં વૈષ્ણવ કવિ જયદેવ નિરંતર નિમગ્ન રહે છે. આથી જ આપણા નાગર મક્તકવિ નરસિંહ મહેતા અને 'સુરતસંપ્રામ'માં રસમગ્ન વિશવળ દગાડે છે.

જયદેવનું દશાવતારનિરૂપણ વૈષ્ણવ માર્ગને અનુસરતું છે. ગીત-ગોવિંદમાં આઠમો અવતાર ચલ્લભદ્રનો માન્યો છે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે શ્રીકૃષ્ણ મગવાનને તે પૂર્ણાવતારી પ્રીતિ છે. ગીતગોવિંદનું વસ્તુ જોકે ભાગવતમાંથી નથી લીધું, તોપણ તે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયને રુચતું છે. વાલી કથાશરિર સંગીતશાસ્ત્ર પ્રમાણે રચેલા પ્રવંધમાં મોઠવ્યું છે, તેથી મજનકીર્તનને વિશેષ અનુકૂલ વન્યું છે.

૪૭ મત્તહરિનિવંદનમાં આવી જ આલ્યાયિકા ગૂંથી છે.

મક્તિનો મહિમા વધારનારી, પરંપરાણ ઉપચય પામેલી, ચમત્કારથી
અરપૂર વંતકયાઓ એકઠી કરી ગોપાલ મટે સં. ૧૫૮૦ ના શ્રાવણ
સુદિ ૯ને સોમવારે આ આદિભક્તનું જીવનચરિત્ર સંસ્કૃતમાં લખ્યું છે,
તેનું નામ ગીતગોવિન્દદીપિકા છે. એમાં એકસો અગિયાર શ્લોકથી
જયદેવના જીવનના અનેક ચમત્કાર વર્ણવ્યા છે^{૪૮}. ત્યારપછી અનેસના
અમ્રદાસના શિષ્ય નામાજીએ સં. ૧૬૫૦ ના અરસામાં ભક્તમાલ રચી
ફહેવાય છે, તેનો વિસ્તાર સ. ૧૭૬૯ માં પ્રિયાદાસજીએ કર્યો છે^{૪૯}.
એમાં પણ જયદેવને ભક્તમંડલીમાં માન મેલું સ્થાન મળ્યું છે. ઇ.
વિસ્તારેલી હિંદી ભક્તમાલને આધારે ચંદ્રદત્ત મૈથિલે ભગવદ્ભક્તિમાહા-
ત્મ્ય સંસ્કૃતમાં જોડ્યું છે^{૫૦}, તેના સર્ગ ૩૯-૪૧ માં તેણે જયદેવનું
ચરિત્ર સમાવ્યું છે. ઉપરાંત વંગાઢીમાં વનમાઢીવાસકૃત જયદેવચરિત્ર
છે^{૫૧}, અને ગૂજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ કવિ પ્રેમાનંદે પણ જયદેવાલ્યાન^{૫૨}
રચ્યું ફહેવાય છે.

આ રસમગ્ન કવિના કાવ્યનો રસ સૌને પ્રહણ કરવા યોગ્ય છે;
તે હરિભક્તના હૃદયનો ભક્તિભાવ મનન કરવા યોગ્ય છે; અને તે પવિત્ર

---

૪૮ એની લિખિત પ્રત સદ્રત પઢિત જ્યેષ્ઠારામ મુકુંદજી પાસેથી મને
જોવા મળી હતી. ૪૯ હિંદી ભક્તમાલ છપાઈ છે અને તેનું ગૂજરાતી
ભાષાંતર પણ થયું છે. ૫૦ આ સંસ્કૃત ભક્તમાલા પણ મુંબઈમાં
છપાઈ છે. ૫૧ વંગીય સાહિત્યપરિષદે આ કાવ્ય સંશોધન પૂર્વક
છપાવ્યું છે. ૫૨ પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિગાસિક અને પ્રાચીન કાવ્યમાઢાધી
જાળીતા સદ્રત નાથાશંકર પૂજાશંકર શાસ્ત્રીએ મને આ સ્વનર આપી હતી.

દંપતી જયદેવ અને પદ્માવતીનો દાંપત્યપ્રેમ અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. પંડિતકવિના હૃદયનું પ્રતિહૃદય ગીતગોવિન્દ છે; જેમાં તેના નિર્મલ પ્રેમનું, તેના ઉન્નવલ મર્તિમાવનું અને તેના રમણીય રસોદાસનું સ્વરૂપ સમાયું છે.

આદિમત્તિકાવ્ય.

ગીતગોવિન્દ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની 'કેવલ રસ શૃંગાર' ની ઊંચ ગાનારું આદિમત્તિકાવ્ય છે. શૃંગાર રસ તરૂણ જનને સ્વાભાવિક રીતે પ્રિય છે; ભવિતશૃંગાર પ્રગમ્ભને પણ આદરણીય છે; અને ભગવદ્ભક્તિનાં કીર્તન મુગ્ધ જનનાં પણ મન હરે છે. શૃંગારનો ઉર્કર્પ ભવિત્તથી છે; અને ભવિત્તની માધુરીનું પોષણ સંગીતથી છે.

કવિની કવિચરિત્તની કસોટી રસનિષ્પત્તિમાં છે. વિવિધ ભાવના ઉદય સંધિ શાન્ત્ય આદિ યોગ વટે સ્થાયીભાવના પરિષ્કામ્માં તેની સંસ્કારી પ્રતિમાની પરીક્ષા છે; શાથી જે રસ ણ કાવ્યનું જીવન છે અને ણ રસને સુસ્થિર કરનાર તે ભાવની ભાવના છે. જયદેવના કવિયની પ્રતીતિ ગીતગોવિન્દના રસોદાસથી થાય છે. સ્થાયી રતિની સંપૂર્ણ જમાવટ સારું તે અલૌકિક રૂપલાગ્ન્યનાં પાત્રને જાત્રંબન તર્કકે યસંદ કરે છે; યસંતની અદ્ભુત ઉદીપનસાગ્રી વટે નાવિકાની રતિના અંકુરને પલ્લવિત્ત બનાવે છે; અને મદનમહોસવના ઉન્માદક દ્રવ્ય દ્વારા નાયકની સ્પૃહણીય સાંભાગ્યસમૃદ્ધિના દર્શનથી અને તેની આયંતિક પ્રીતિના રમિક અનુભવથી રતિની મરતીને ઊભગવે છે. રસિકારિરોમણિ નાયક પણ ણ્વી રસમીની નાયિકાને અર્થ પ્રેમાતુર બને છે. ણ રિતે

પરસ્પર સમાગમનાં અધીરાં નાયકનાયિકાનો મેળાપ કરાવવા કવિ સહી દ્વારા સંકેત કરાવે છે. વૃદ્ધિગત રતિ હવે ફલેન્મુક્ત જણાય છે. તે સમયે સંમોગશૃંગારના ઉત્કર્ષને અર્થે રસમર્મજ્ઞ કવિ બહુવલ્લભ નાયકના આશિષ્યમાંથી સહજે પ્રગટતો સમયમંચનો પ્રસંગ આળે છે, તેથી અસૂ-ચ્યાની કાઠી ઘાદલીની છાયા પડતાં રતિનો નિર્મલ ગંગાપ્રવાહ ફલુપિત થતી માનવિપ્રલંબના જમુનાજલરૂપે વહે છે. ઇ. અસૂચ્યાનો ધોરંભો કવિ સામાદિ પ્રયોગે દૂર કરે છે. પછી વિરહાતુર નાયકનાયિકાનો સમાગમ કરાવી સ્થાયી રતિને મસ્ત સંમોગશૃંગારરૂપે બહેકારી પાત્રને રસના સાગ-રમાં ઢીલતાં મૂકી પડદો પાડી દે છે.

રસના સમુદ્ધાસને અર્થે જયદેવે જે માર્ગ લીધો છે, તે કાવ્યસૃ-ષ્ટિમાં નૂતન અને ચમત્કારી છે. સંસ્કૃત આલંકારિકોના સંકેત પ્રમાણે ગીતગોવિંદ શ્રવ્ય કાવ્ય છે, તેમ છતાં તેમાં રસનો સાક્ષાત્કાર દૃશ્ય કાવ્યની રીતિ છે. મારવિ કે માધની પેટે પ્રમાત, સાયંકાલ, રાત્રિ, ચંદ્રોદય, ગોપીપ્રસ્થાન, વસંતોત્સવ, વનવિહાર, જલવિહાર આદિ પ્રસંગ રૂપજાવી વિષયાંતરથી સર્ગના સર્ગ ભરી નાંચી કવિ રસપ્રવાહ છાદ્યો કરતો નથી; પ્રતિનાયિકા સાથે નાયકના સમાગમના પ્રત્યક્ષ નિરૂપણથી ચૈરસ્યનથી ઉપજાવતો; અથવા તો મધુપાન, પ્રસાધન, આદિ ગૌણ વિષયને અઘટિત પ્રાધાન્ય આપી ગ્લાનિ નથી પ્રગટાવતો; પરંતુ ભરતનાટ્યશાસ્ત્રના નિયમને અનુસરી સંક્ષેપ્ય વસ્તુનો સંક્ષેપ, સૂચ્ય વસ્તુનું સૂચન અને ત્યાગ્ય વસ્તુનો ત્યાગ કરી રસમય જ વસ્તુ આગળ ધરે છે. વઢી સંવિ-ધાન પણ પંચ સંધિનો ક્રમ સાચવી રચ્યું જણાય છે; જે વિધિ સરસ્ય-

પ્યારે સમયભંગને લીધે રીસાઈ મગવાનની તર્જના કરે છે, ત્યારે પામર કામી જનની પેઠે ઈર્ષ્યરેતો મગવાન કાર્પણ્ય બતાવતા નથી, તેમ જ અસિક નિપ્તુર જનની પેઠે કેવલ ઉપેક્ષા કે અવગણના પણ કરતા નથી; પરંતુ રીસાયંટી રસિક પ્રિયતમાને સહી દ્વારા મેદાદિ ઉપાયથી પાછી પ્રણયોન્મુલ્લ કરી પોતે પેરે પેરે તેને પ્રેમવંધે બઢાવે છે, અને ર્ષ્યાનું આદરણ ટલી જતાં ઉચ્ચત્ત પ્રેમમત્તિને અનુરૂપ તેના ક્રોડ પૂરે છે. રાધા પણ મગવાનને હૃદયના હાર ગણે છે. તેમના સૌભાગ્યથી તે મોહિત છે. પરંતુ તે પ્રેમાતુર પ્રમદા મગવાનથી થયેલો સમયભંગ સહી શક્તી નથી; તે તેમનો તિરસ્કાર કરે છે ને કાઢી મૂકે છે. તથાપિ જલ્લની માણ્ડી જલ્લથી રીસાઈ અઢગી થવા ઉઘાઢા મારી જલ્લના વિરહે તરફડે છે, તેમ પ્રિયતમાને તરછોડી કાઢી રીસાઢ રાધા હરિના વિરહે વરાંસે છે. તે ઇવી નરમ બની જાય છે, કે હરિના તર્ફથી સહી આથી પિયુથી રીસાવા માટે તેને ઉપાલંભ આપે છે તે સૌ ઇ દીન-પણે સાંભઢી રહે છે. તે વિરહવિધુર સુંદરી રીસ વીસરી જઈ હરિના અનુનયવચન મૌનમુલ્લે સ્વીકારી સહીના સંગમાં જાતે હરિને જઈ મલ્લે છે.

કથાને અંગે કવિ નાયિકાનાં વિવિધ અવસ્થાંતર વર્ણવી નાયિકા-ભેદમાં કુશલતા બતાવવાની-તફ સંપૂર્ણ રીતે-સાધે છે. સાહિત્યશાસ્ત્રમાં નાયિકાની જે આઠ અવસ્થા કહી છે, તેમની પ્રોક્તિપતિકા વિના ચીજી વધી અવસ્થાનાં મનોહર ચિત્ર ગીતગોવિંદમાં છે. ઇ ચિત્રાવઢીને લીધે ગીતગોવિંદ નાયિકાભેદની ઉદાહરણચંદ્રિકા સરલું દીસે છે.

નાયકનાયિકાનાં સહાય માત્ર કે અથવા ઘણ સહીઓ છે. ઇ

ગૌણ પાત્ર છે, માટે કવિએ તેમના નામ આપ્યાં નથી. બંને પક્ષની સહીઓ ઉભયનો સમાગમ કરાવવાને સરસી ઝલ્કાંઠિત છે. પરંતુ રાધાની સહી સરલ મનની દૂતી છે. તેની ઋજુતાને લીધે તે સમુત્સુક જોડાનો પળ સમાગમ કરાવવામાં નિષ્ફળ થાય છે. ઘડી ઝલ્કાં કૃષ્ણ મગવાનની ચતુર સહી રૂઢેલી રાધાને મનાવી સામે પગલે વજુકુંજે લાવી મગવાનના મેળી કરે છે. વીજો સહીવર્ગ જે સૂચિત છે, તે પણ જુગલ-કિશોરના સુખમાં જ સુખ માને છે. પ્રતિનાયિકા પણ એક સૂચિત પાત્ર છે. તે ગતિકલામાં કુશલ તરુણ સ્વયંદૂતી છે.

ગીતગોવિંદનું કાર્ય અને સ્થલ.

ગીતગોવિંદનું કાર્ય માત્ર એ દિવસનું છે, શ્રીમદ્ભાગવતની રાસ-પંચાવ્યાયીની સસ્ત્રાઈમાં શરદ ઋતુના શુક્લપક્ષની પૂર્ણિમાને ટેકાળે જયદેવે વસંત ઋતુના કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમી નવમી લીધી છે^{૫૫}. એ ફેરફાર વહુ રચિકર છે. અનેક પુષ્પની સમૃદ્ધિને લીધે કુસુમાકરને નામે વિલ્યાત વસંત શૃંગારનું સર્વોપરિ ડહાપન છે. રત્નિના સ્વામી મદનનો તે મિત્ર હોઈ ઋતુરાજ પદવી પામ્યો છે. વઢી પ્રીતિ રૂપી હેમની ફસોટી કૃષ્ણપક્ષના ગાઢ અંધકારમાં છે, માટે કૃષ્ણાભિસાર પ્રિયકર છે. સ્વમ વઢી શુરૂપક્ષની ચંદની વિજોગમાં વિહલ કરનારી અને સંજોગમા સુખ

૫૫ મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી Journal of the Bihar and Orissa Research Society, Vol. 5, Part 2 માં 'ભરતસંડની સુંદર શરદઋતુની મનોહર પૂર્ણિમા' આ કાવ્યનો સમય લેશે છે, તે ભાગવતની રાસપંચાવ્યાયીના મળકારને લીધે લેખતા હશે.

તીકંઠાભરણના કર્તાને અભિમત છે^{૫૩}. પાત્રનો પ્રવેશ અને નિર્ગમ તે પણ નાટકની રીતે થાય છે^{૫૪}. સર્ગની સમાપ્તિ અંકની સમાપ્તિની પેઠે સ્થાન-
તર કે પાત્રાંતર દર્શાવવાને અર્થે જોવામાં આવે છે. એક સર્ગમાંથી
બીજા સર્ગમાં વળતું કોઈ વસ્તુ અંકાવતારનું ને કોઈ વસ્તુ અંકાસ્યનું
સ્મરણ કરાવે છે. વસ્તુનું નિરૂપણ દ્રશ્ય કાવ્યની પદ્ધતિથી બહુધા
પાત્રમુખે કર્યું છે. આથી કરીને, પાત્રો પોતે જ જાણે ગીતગોવિંદને
આપણા આગળ નાટકરૂપે ભજવી જતાં હોય, એવો ભાસ આપણને થાય
છે. ગ્રીક નાટકની સંગીતિ (chorus) ની પેઠે વચ્ચે વચ્ચે ઉક્તિના
અકોડા જોડવા કવિ એકાદ શ્લોક હલકારે છે. કવિના એ અવતરણ-
શ્લોક આ શ્રવ્યનાટકની શૃલિકા છે.

આમ છતાં એ ગીતગોવિંદ આપણને આનંદ આપે છે, તે તેની
શ્રવ્ય રચનાને લીધે છે. શ્રવ્ય રૂપમાં જ તેનું કેપૂરમંજરીથી પણ સ્વ-
ત્પત્તર વસ્તુ પ્રતિભાવલે વિસ્તાર પામતું ચમત્કારી બને છે; તેનું ઉત્તર-
રામચરિત્રી પણ મદતર કાર્ય રસપ્રવાહે વેગવાન બનતું આહ્વાદ ઉપજાવે
છે, અને તેની મહાનાટકી પણ દીર્ઘતર ઉક્તિઓ હૃદયરાગે હૃદયહારી
થતી સદૃશ કરી ઠે છે.

---

૫૩ સ્થૂલ દ્રષ્ટિ સર્ગ ૧-૨ માં મુલ, સર્ગ ૩ માં પ્રતિમુલ,
સર્ગ ૪-૬ માં ગર્મ, સર્ગ ૭-૧૦ માં અવમર્શ કે વિમર્શ અને સર્ગ
૧૧-૧૨ માં નિર્વહણ કે ઉપસંહાર સંધિ છે. ૫૪ ગ્રીક નાટકની
શ્રીદૃષ્ટાનો પ્રવેશ બીજા સર્ગની સમાપ્તિ સૂચવી મૂક્યો છે; તેવી જ રીતે
દશમા સર્ગનો નવમા સર્ગથી સૂચવ્યો છે. રાધા અને કૃષ્ણની તે તે
સર્ગીનો નિર્ગમ તો સર્ગની સમાપ્તિથી જ પ્રસંગે પ્રસંગે દર્શાવ્યો છે.

प्राचीन आलंकारिकों अलंकारने साहित्यमां सर्वोपरि पद आपे छे. तेमना मतने मान आपनारा जयदेव कविण गीतगोविन्दने अलंकार्थी शृणगारवामां कचाश राखी नथी. अनुप्रास अने यमकनौ रणकार तो वीणाना तंतुना अनुरणनना संस्कारनी पेठे आ श्रव्य काव्य वांची कोरे मूक्या पछी पण कानमां रम्या करे छे. अनेक अर्थालंकारनौ चमत्कार पण तेवो ज स्थळे स्थळे हृदयने विस्मय पमाडे छे. कविने अलंकारनौ मोह अतिशय होय एम जणाय छे; साथी जे कोइ कोइ स्थळे अलंकार अलंकारनी खातर ज बापरेला दृष्टि पड़े छे. तोपण एकंदरे जयदेवनी आलंकारिक वाणी उद्वेग न ऊपजावतां आनंद आपे छे; केमके गीतगोविन्दमां शिशुपालवध के हरविजय जेवो एकाक्षर, लोमप्रतिलोम, के अनेकार्थ श्लोकनौ, अथवा मुरजबंध, सर्वतोभद्र, अर्धभ्रमक, के गजपदपाठनौ, किंवा श्लेष, विरोधाभास, के अन्य चित्रनौ प्रास छे नहि.

गीतगोविन्दनां पात्र.

काव्यनां नायकनायिका रंगार रसना अधिष्ठाता श्रीकृष्ण भगवान अने रासेश्वरी राधा छे. श्रीकृष्ण बहुवल्गु नायक छे; तथापि तेमनूं चित तो राधामां ज रमे छे. भगवानने गोपीना वृंदे बीटायला जोई ते हरिघेडी नायिकाना मनमां ईर्ष्यानौ वास थतो नथी, परंतु भगवाननूं, सृष्टर्णाय सौभाग्य निहाळी ते अधिक प्रेमातुर बने छे. राधानी एवी अपूर्व प्रीति जोई प्रेमभक्तिने आधीन भगवान मदनमहोत्सयना अंगे पोतानाधी थयेला अपराध माटे गळगळा बने छे. पण ए ज राधा

વધારનારી હોઈ આદરણીય છે. આર્થી રસિક કવિએ તિમિર અને ઓ-
ત્સનાના સંગમને ટીકે રમણીય લગતી તિથિ સ્વીકારી ઔચિત્ય ઠીક
સીદ્ધ્યું છે.

કાર્યનો પ્રસર વર્ણવતાં કવિ કાઠની ગતિ જે સૂચક રીતે દર્શાવે
છે, તે લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે. તેના અનેક પ્રસંગમાંથી એક જ પ્રસંગ
હું અહીં દૃષ્ટાંતરૂપે ઉત્તારું છું. કૃષ્ણાષ્ટમીની રાત્રિ નાયિકા વિવિધ
મનોભાવમાં વટાવે છે. તે ત્રિયામાના બે પ્રહર રાધા ઉત્કંઠામાં ગાઠે છે.
પૂર્વ રાત્રિ તો હરિ મઝવાની હોશમાં જોતજોતામાં એવી ઉતાવળી થીતી
જાય છે, કે કાઢાગણનામાં તેની નોંધ સરસી કવિ લેવા રહેતો નથી.
પરંતુ મધ્ય રાત્રિ થતાં અપેક્ષાનું અવલંબન હાવા માંડે છે. અધીરી રાધાને
ઘડી જુગ જેવી લાંબી થઈ પડે છે. તેટલો માટે કવિ સમયના તે તે
અંશના નિર્દેશને અંગે અવતરણશ્લોકમાં પ્રથમ ઉત્તર રાત્રિના ચંદ્રોદયનું
નિરૂપણ કરે છે; તે પછી થતી એક જુદો શ્લોકથી ચંદ્ર ગગને ઘડી
આમ્યાનું ષણ વર્ણવે છે; સ્વારપછી આશા મૂકતી ઉત્કંઠિતા કરુણ
પ્રલાપમાં કાંઈ સમય કાઢે છે, તે સસ્વીના મોડી રાત્રિના પ્રવેશથી એ
સૂચવે છે; તથા તે પ્રસંગે સસ્વીની ઉત્તરી ગયેલી મુલમુદાથી નિરાશામાં
બૂઢતી વિપ્રલબ્ધાને પ્રત્યેક ધડ જે કળ્પ જેવી લાગે છે, તે લગ્ન અષ્ટ-
પદાના દીર્ઘતર ટકોર વડે એ જણાવે છે. એ રીતે, ઉત્કંઠિતા અવસ્થાની
અપેક્ષા, આશા અને આશંસામાંથી વિપ્રલબ્ધા અવસ્થાની નિરાશામાં ઉત્ત-
રતી નાયિકાની રાત્રિ થીલાનું મનોહર નિરૂપણ પૂરું થાય છે.

આ કાવ્યના કાર્યનું સ્થળ યમુના નદીના તટનો પ્રદેશ છે. મદ-

નમહોત્સવ ઇંદાવનમાં થાય છે. ભગવાન વંજુકુંજમાં આશ્રય લે છે. રાધિકા પણ કલિંદીને કાઠે આવેલી ઇતાકુંજમાં વિશ્રામ લે છે. સમા-ગમનું સ્થલ વંજુકુંજ છે. એ મનોહર ક્રીડાગૃહનું વર્ણન કવિ એક એક સ્વતંત્ર અષ્ટપદીથી સસ્વીસુસે ચિત્તાર્કર્ષક રીત કરે છે.

પદ્યબંધ.

ગીતગોવિંદનો પદ્યબંધ છંદ અને પ્રબંધનો બનેલો છે. કાવ્યનો રસમય ભાગ પ્રબંધમાં સમાય છે. છંદ તો પૂર્વે આવી પ્રબંધની ઉત્થાનિકાનું કામ કરે છે, અથવા તો પૂંઠે આવી પ્રબંધની અવસાનિકા બને છે. પ્રબંધ સામાન્ય રીતે અષ્ટપદીને નામે ઓલસાય છે; કેમકે ઘણે ભાગે તેમાં આઠ પદ દટિય પડે છે. એ અષ્ટપદી સંગીતરાજ પ્રમાણે વિવિધ તાલથી નાના પ્રકારના રાગમાં ગવાય છે^{૫૬}. આથી કરીને કાવ્યને જે ગીતગોવિંદ નામ આપ્યું છે, તે સાર્થક બને છે. પાત્ર અને ગેયની આ પૂલ્ગૂંધણી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જેવી વિરલ તેવી અપ્રતિમ છે.

સંસ્કૃતમાં પ્રબંધાત્મક કવિતા પ્રથમ રચનાર કવિ જયદેવ છે. એ પ્રબંધનું વંધારણ જયદેવે તેના સમયની પ્રાપ્ત ગેય કવિતા ઉપરથી

૫૬. કુંભ ભૂપતિ દશમા સર્ગના પ્રબંધને રાગરાજિ નામ આપે છે; કેમકે તે વિવિધ રાગમાં ગાઈ શકાય છે. વઢી અગિયારમા સર્ગનો બીજો પ્રબંધ વિવિધ તાલથી સત્તર રાગમાં ગવાય છે, તેથી તેને તે રાગ-શ્રેણિ નામ આપે છે. તેમજ અગિયારમા સર્ગનો પહેલો પ્રબંધ અને ચારમા સર્ગનો બીજો પ્રબંધ વિવિધ તાલથી ગાઈ શકાય છે, તે કારણથી તાલ-રાજિ અને તાલશ્રેણિ નામ મેળવે છે.

લીધું હોય એમ ધરાય છે. ઉપર ઉપરથી જોનારને પણ જણારો, કે પ્રવંધો રચનામાં હાલનાં પદોને મળતા છે. પદ, પ્રવંધ ને ગીતનું વંધારણ બહુધા કાવ્યાત્મક છે. માત્રા ગણવાના નિયમ સંસ્કૃતમાં સરસ છે. સંસ્કૃત ઇંદ્ર-શાસ્ત્ર પ્રમાણે સ્વર હસ્વ છતાં જો તેમાં અનુસ્વાર મળ્યું હોય, અથવા તો તે પછી સંયુક્ત વ્યંજન હોય, તો તે હસ્વ સ્વર ગુરુ ગણાય છે; પ્રાકૃત અને અર્વાચીન માપાની કવિતામાં તે લઘુ પણ છેલ્લી શકાય છે. હવે ગીતગોવિંદના પ્રથમ જોકે સંસ્કૃતમાં રચેલા છે, તોપણ માત્રા ગણવાના નિયમમાં તો તે પ્રાકૃતને અનુસરે છે. એ કાવ્યના વીજા પ્રવંધના છેલ્લા પદમાં પ્રત્યેક યતિને અંતે સાનુસ્વાર હસ્વ સ્વર છે^{૫૭}, તે માપ જાઝ-યવા પ્રાકૃત પ્રમાણે લઘુ છેલ્લો પડે છે. સાનુસ્વાર હસ્વ સ્વર લઘુ છેલ્લાનાં વીજાં ઉદાહરણ પહેલા, ચોથા, પાંચમા અને અગિયારમા સર્ગનાં ‘તવ ચરણે પ્રણતા ચયૈ’, ‘નયનૈં નલિનમિવ વિગલ્પિતનાલમ્’^{૫૮}, ‘ત્યજતિ લલિતૈં ધામ’ તથા ‘બહુ મનુતે નનુ તે તનુસંગતૈં પયનચલિતમપિ રેણુમ્,’ અને ‘પ્રવિશ શયે માધવસમીપૈ’^{૫૯} એ છે. વઝી પહેલા સર્ગના ચોથા પ્રવં-

---

૫૭ પ્રસ્તુત પદ્ધતિ નીચે પ્રમાણે છે:—શ્રીજયદેવકધેરિદૈં કુરુતે મુદૈં
 એ મહાલમુખ્યલ્લીતૈં જય જય દેવ હરે । ૫૮ ઉપલબ્ધ પાઠ વયૈ
 શ્વદનો ઉત્તર રાંડ સાથે સંધિ કરી વયમિતિ વાંચે છે, પરંતુ પ્રવંધની
 રચના વિચારતાં એ સંધિ વિહિત નથી. ૫૯ આ પદ્ધતિ દ્વાપેલી
 પ્રતોમાં ઉત્તર પદ્ધતિ સાથે સંધિથી જોડી લીધી છે, તે મૂલ છે. પ્રથમ
 સર્ગના વીજા પ્રવંધની છેલ્લી તૂકમાં ‘મુદૈં’ અને ‘એ’ને સંધિથી સાંકળી
 નથી લીધા. મિથ્યા સધિને લીધે અગિયારમા સર્ગના વીજા પ્રવંધની

ધની સાતમી તૂકમાં રાસેરસ પદ છે, તેના વીજા વર્ણનો જે 'એ' સ્વર છે તે પળ ગુરુ છતાં લઘુ બોલાય છે. ત્યમ વઢી આઠમા સર્ગના પ્રવં-
ધની ચોથી તૂકમાં અટકક બોલ છે, તેમાં લકારગાંનો 'અ' સ્વર સંયુક્ત વ્યંજન પર આઞ્યાને લીધે ગુરુ બનવા છતાં લઘુ તરીકે જ વપ-
રાયલો છે. ચારમા સર્ગના વીજા-પ્રવંધની છઠ્ઠી તૂકમાં મનસિજ શબ્દમાં-
નો હ્રસ્વ તાલવ્ય સ્વર લંબાવી ગુરુ બનાવવો પડે છે^{૧૦}. એ વધૂં જોતાં એમ
અટકલ થાય છે, કે પ્રવંધનું ધોરણ કવિએ કાલાત્મક પ્રાકૃત કવિતા
ઉપરથી લીધું હશે.

વઢી પ્રવંધોમાં હરિહરિ અને એ નિપાત ગીતપૂર્તિ તરીકે વાપરેલા
જોવામાં આવે છે. તેમાનો ગ્લાનિવાચક હરિહરિ નિપાત પ્રાકૃતસિદ્ધ છે^{૧૧},
સંસ્કૃતમાં સંભવતો નથી; તેમ વઢી વીજા પ્રવંધનો તાનપૂરક એ નિપાત
નોંધેલો રહે છે, તે પળ પ્રાકૃત અનુસાર છે—પટલે કે સંસ્કૃત વ્યાકરણ
વિરુદ્ધ છે. એ બે પ્રાકૃત પ્રયોગ પ્રવંધમાં જ દટિએ પડે છે; તેથી
પ્રવંધના વંધારણ વાવત મેં કરેલી કલ્પનાને ટેકો મળે છે. વઢી કવિ

ધ્રુવપદનું સ્વરૂપ નિર્ધારવામાં ટીકાકાર, અનુકારક અને અનુવાદકની
અવઢી સમજ થઈ છે.

૬૦ ચૈતન્યદાસને અનુમતિ 'માનસન' પાઠ છેડ્યે, તો ઉપર
કહેલી છૂટ લેવાની ચરૂર રહેતી નથી. ૬૧ આવી જ રીતે

નીચેના શ્લોકમાં પ્રાકૃત શિવશિવ નિપાત પણ ગ્લાનિના અર્થમાં
વપરાયલો મઝી આવે છે:—અયિ સ્વલ્લ વિપમઃ પુરાટ્તાનાં ભવતિ હિ
જન્તુપુ કર્મણાં વિપાકઃ । શિવશિરસિ શિરાંસિ યાનિ રેનુઃ શિવશિવ
તાનિ છઠન્તિ ગૃધ્રપદૈઃ ॥

જયદેવના જોડિયા ગોવર્ધનાચાર્ય પ્રાકૃત ગાહાસત્તસર્હના ધોરણ ઉપર સંસ્કૃત આર્યાસત્તશતી રચી છે તે જોતાં સહજે સમજાય છે, કે મહારાજા ચન્દ્રમણસેનના દરવારમાં પ્રાકૃત કવિતાના અનુકરણ તરફ સંસ્કૃત કવિઓનું લક્ષ ગયું હતું.

સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં કાવ્યમક કવિતા છેલ્લી ઉત્પન્ન થઈ છે, ને સ્વાભાવિક ક્રમ ધણ તે જ છે. ઋગ્વેદની ઋચાઓ તપાસરો, તો તેમાં અક્ષરની સંખ્યાનું ધોરણ સાચવ્યું જોરો. તે સંત્યામાં ધણ ય્યાં ન્યૂનાધિક્ય હોય છે, ત્યાં પાછલ્લથી વૈષમ્ય કૃત્રિમ રીતે દૂર કરવાના પ્રકાર ઠરાવ્યા છે. મહાસંસ્કૃત અક્ષરબંધ ભરતસ્વંડની કવિતાની મૂળપ્રવૃત્તિ છે. શ્લોક-સપુરાણના સંસ્કૃતનો આર્ય અનુષ્ટુપ વિશિષ્ટાક્ષરબંધ છે. માપનું સહેલામાં સહેલું ધોરણ અક્ષરની સંખ્યા છે. માટે અક્ષરાત્મક કવિતા જ મૂળ-પ્રવૃત્તિ થવી ઘટે છે. અક્ષરગ્રંથપદ્ધતિમાં તે તે અક્ષરના રૂપનો વિવેક સ્ફુરવાથી સંસ્કૃતની રૂપાત્મક કવિતા પ્રગટી. સંસ્કૃત કાવ્યો ઘણે ભાગે રૂપાત્મક વૃત્તમાં જ રચાયાં છે. પૃથક પૃથક અક્ષરનું રૂપ જાણવવાને બદલે સંધિના એકંદર વજનનું ધોરણ લેવાથી માત્રાત્મક કવિતા અસ્તિ-ત્વમાં આવી. સંસ્કૃત ઇંદ્ર:શાસ્ત્રનું આર્યાપ્રકરણ માત્રાત્મક કવિતાનો અંકુર છે^{૧૨}, ધ્રુવે પ્રકારની કવિતા ગેય છે. મહાસંસ્કૃતમાં સામ, સંસ્કૃતમાં દ્રુતવિલંબિત, પ્રાકૃતમાં હરિગીત આદિ તેમના નામથી જ આ વાતનું ઉદ્ઘાટન કરે છે. પરંતુ આ ત્રિવિધ કવિતાનાં ચરણ લંબાઈમાં વધુ

૬૨ વધારે માર્હાતી માટે જુઓ ‘પદ્યરચનાના પ્રકાર’ નામે ઇ.સ. ૧૯૦૮ ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં છપાયેલો નિબંધ.

करिने समान होवाची गायनमां वैचित्र्य उत्पन्न थतू नथी. आधी उलटूँ प्रबंधात्मक कविता तेना ध्रुवपदने लीधे नवीन चमत्कार उपजावे छे. पद प्रबंधना संगीतनूँ वैचित्र्य मनोहर छे. गीतगोविन्दना पंचबंधनी मोहनी तेना प्रबंधमां बसे छे. वजननूँ धोरण अक्षरना नैसर्गिक मध्यम माननूँ बदली समयनूँ लेवोथी कालात्मक पद प्रबंध प्रचारमां आव्यां. ए प्रबंधात्मक रचना आदिभक्तकविण पसंद करी छे, ते सकारण छे. हरिना चरित्रनूँ गान ए भक्तिमार्गमां प्रधानता धरावे छे; ने गानने अनुकूल रचना पद प्रबंधनी छे. आधी गीतगोविन्दना हृदयरागधी रेलता प्रसंगो वधा विविध प्रबंधमां ज छे^{१२}.

गीतगोविन्दना लयबंधनी विलक्षणता अंतर्गत टेकवाळो प्रबंध छे. सामान्य रीते ध्रुवपद किंवा टेक एक चरणने—अथवा तो अनेक चरणना समूहने—अंते आवे छे. परंतु गीतगोविन्दना एकबीसमा प्रबंधमां ध्रुवपदनी आंतरी वे चरणना प्रत्येक पाटना मध्यमां छे^{१४}. प्रबंधनी छेही तूफानी आ वात स्पष्ट थाय छे. एमां 'दालदा दालदा दालदा गा' ए मापनां प्राप्तवाळां वे चरणोने 'कुरु मुरारे मङ्गलशतानि' ए आंतरीथी

६३ बंगमूपण हरप्रसाद शास्त्री Journal of the Bihar and Orissa Research Society XII ॥ मां नीचे प्रमाणे लखे छे:—The work is still sung in the temple of Jagannatha at Puri and sends the audience into raptures. ६४ मैथिल कवि कृष्णदासकृत गीतगोपीपतिना 'विशु विशुद' प्रतीकवाच्य प्रबंधने पण आ टीका लखु पडे छे.

જોડી દીધા છે. આ છેલ્લી તૂકનું અને તે પહેલાની સાત તૂકનું
 વંધારણ એકધારુ હોવું જરૂર છે, એ ધોરણે પ્રથમની સાત તૂકમાં 'પ્રવિશ
 રાધે માધવસર્મીપે' એ આચઢીઠેરે છે, ને તે સમાન માપના પ્રાસપદ બે ને
 ચરણોના જોડકાની વચ્ચે ગોઠવાય છે અતર્ગત ધ્રુવપદ બર્વાચીન
 લયવધને ઓછું પરિચિત હોવાથી આ પ્રવચનુ વધારણ નિર્ધારવામાં બાઢ-
 બોધિની, રસમજરી, રસિકપ્રિયા આદિ ટીકાના કર્તાઓ અને ધર્મીય
 હિંદી તથા મરાઠી અનુવાદકોએ તરેહવાર ભૂલો કરી છે આવી જ
 મૂલ જયદેવના આ લયવેધની નકલ કરતા ગીતગિરીશના કર્તાથી પણ
 થઈ ગઈ છે અતર્ગત ધ્રુવપદનો બીજો દષ્ટાંત ગીતગોવિંદનો સોઢમે
 પ્રવચ પૂરો પાડે છે, એનો ટેક જે 'સલ્લિ યા રમિતા બનમાલિના,' તે
 પ્રાસથી જોડાયલા બે બે ચરણોના જોડકાને છેડે લેવાનો સુપ્રદાય છે
 પરંતુ એ અતર્ગત નહિ—પણ અતર્ગત છે, તે વાક્યમીમાસા^{૧૫} વતાવી
 આપે છે ^{૧૧} ધ્રુવપદ પોતે સવધક ઉપવાક્ય^{૧૭} છે, અને પ્રત્યેક ઉત્તર
 ચરણ જે મુલ્ય વાક્ય^{૧૮} છે, તેની સાથે સમવાય સંબધથી જોડાયેલ છે
 જટલે કે એ બે મઢી એક સમવેત વાક્ય^{૧૯} બને છે પ્રત્યેક પૂર્વ ચરણ
 ધ્રુવપદના છેલ્લા બોલ 'બનમાલિના'નું વિશેષણ છે હવે જો આલો મીચી
 ગતાનુગતિકમાર્ગને અનુસરિયે લિયે, તો માય છે શ કે પહેલું આવે છે
 ઉપવાક્યનું વિશેષણ, પછી મુલ્યવાક્ય ને છેલ્લું ઉપવાક્ય આ રચના

૬૫ Logic of syntax.

૬૬ કૃષ્ણદત્ત મૈથિલ કૃત

ગીતગોવીંદના 'અલિકફલક' પ્રતીકવાઢા પ્રવધને પણ આ ટીકા લાગુ
 પડે છે

૬૭ A relative subordinate sentence

૬૮ A principal sentence

૬૯ A complex sentence

આકાંક્ષા સંનિધિ આદિ સિદ્ધાંતનો મંગ કરનારી અને અપ્રમાણ છે. એકાદ વાક્યના અવયવોની વચ્ચે ગર્ભવાક્યનો પ્રક્ષેપ અમુક વિરલ પ્રસંગમાં સંમત છે, તે સ્ત્રી વાત. પરંતુ ઉપવાક્ય અને તેના વિશેષણ વચ્ચે મુખ્યવાક્ય ઓઠવી દેવું, તે તો સંસ્કૃત જેવી અત્યંત છૂટ ધરાવતી ભાષાના પળ અધિકાર વહારની વાત છે; કારણ કે તે વિચારસંકળનાના સ્વાભાવિક ક્રમની વિરુદ્ધ છે. આથી સોઝા પ્રબંધમાં હું ધ્રુવપદ અંતર્ગત જ લઉં છું^{૧૭}.

ગીતગોવિંદના પ્રબંધો ગેય તત્ત્વને લીધે મોટે ભાગે આવૃત્ત સંધિના કાલબંધ છે. એક જ પ્રબંધ એવો છે, કે જે બીજા વધારી જુદો પડે છે. એ, અપવાદ તે પાંચમા સર્ગનો પ્રથમ પ્રબંધ છે. એ રૂપબંધ છે. એના સંધિ અનાવૃત્ત છે. ગીતગોવિંદના આવૃત્ત સંધિવાળા પ્રબંધોનું જે મોટું પ્રમાણ જોવામાં આવે છે તે કહી આપે છે, કે જયદેવના પહેલાં ઘણા લાંબા સમયથી ગેય તત્ત્વનો આદર જનસમાજમાં ચલ્યાયો હતો. લોકવૃત્તિ પૂર્વે અનાવૃત્ત સંધિની એકધારી નવીનતાનો મોહ ધરાવતી હતી. તે પછીથી આવૃત્ત સંધિની એકધારી સમાનતામાં તે આનંદ માનવા લાગી જણાય છે. અનાવૃત્ત સંધિનો પ્રસ્તુત રૂપામક પ્રબંધ

---

૭૦ પાછલી ત્રણ આવૃત્તિઓમાં ચાલુ સંપ્રદાયને અનુસરી મેં સોઝા પ્રબંધમાં ધ્રુવપદ અંતર્ગત લીધું હતું, તે આ આવૃત્તિમાં ઉપર જણાવેલાં કારણોને લીધે અંતર્ગત સ્વીકાર્યું છે; જેથી પ્રબંધની નવી જ છાયા આપવી પડી છે.

આવૃત્ત સાંધિના કાલામક પ્રવંધોથી નાંસ્તો પડી ગત કાઠ્ઠની અળદતી થયેલી પદ્યરચનાનું ભાન કરાવે છે.

ગીતગોવિંદની વિવિધતા.

સંસ્કૃતમાં ઘૂત અને જાતિ બંને પ્રકારના ઇંદ અંત્ય યમક પટલે પ્રાસના અભાવને મોટા જાણીતા છે. પ્રાકૃતમાં લાંબા માત્રામક ઇંદ, અને અપભ્રંશમાં મોટે ભાગે ચઢા એ ઇંદ પ્રાસનો પશ્ચાત્ત ધરાવે છે. ગીતગોવિંદના ઇંદ જુગજૂના સંસ્કૃતના ધોરણે અંત્ય યમક રહિત છે, પ્યારે એના પ્રવંધ અપભ્રંશના સહવાસમાં પદને અંતે મિત્રાશ્રરની મૈત્રી શોધે છે. એ જ પ્રાસ ઉપરની પ્રીતિ આપણા પદવંધમાં અને પદકીર્તનમાં ઉત્તરી આવી છે.

સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ જોનારને ગીતગોવિંદના સંસ્કૃતમાં ધ્યાન સેવનારી એક પ્રક્રિયા છે. મધ્યકાલીન પ્રાકૃત અને અર્વાચીન અતિપ્રાકૃત ઉપર સંસ્કૃતની જે અસર જોવામાં આવે છે, તે તો સડ કોઈ જાણે છે. પણ જેવી રીતે સંસ્કૃતની અસર તદ્ભવ ભાષાઓ ઉપર થાય છે, તેવી જ રીતે કેટલેક અંશે તદ્ભવ ભાષાની અસર સમકાલીન સંસ્કૃત ઉપર થાય છે, તે વાત દટલી સુપ્રસિદ્ધ નથી. જયદેવના સંસ્કૃતમાં આપણે પ્રાકૃતની અસર ક્વાચિત ક્વાચિત જોઈએ લિયે. લઘુને ગુરુ અને ગુરુને લઘુ લેખવા વિશે તો હવળા જ હું કહી ગયો. ઉપરાંત પહેલા સર્ગના ચોથા પ્રવંધમાં નિવ્યાયતિ વદલ ધ્યાયતિ બોલ વાપર્યો છે, તે ગૂજરાતીમાં નિરામય વદલ સાંમઠ વગેરે વપરાય છે તે જ મુજબ

પ્રાકૃતપ્રક્રિયા અનુસાર વાપર્યા છે^{૭૧}, આવી રીતે સાતમા સર્ગના ચોથા પ્રબંધમાં ઉપહસનને સ્થાને હસન શબ્દ વાપરેલો જોવામાં આવે છે. આ પ્રયોગો દેહીતા સંસ્કૃતપ્રક્રિયા વિરુદ્ધ છે.

જયદેવ ગૌડ કવિ હોવાથી ગૌડી રીતિમાં લખે છે, પરંતુ ગીત-ગોવિંદની ગૌડી તે સાહિત્યરાજની કંઈક ગૌડી નથી. ઓજ અને કાંતિ ગુણમાં માધુર્ય અને સૌક્યમાર્ય મેળવી એ આરમટી વૃત્તિની ઉપ-કારક રીતિને કવિએ શૃંગારી કૈશિકીને અનુકૂળ કરવા સબલ અને વહુ ભાગે સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે. તોષણ દીર્ઘસમાસ અને વિકટપદત્વ એ આલંકારિકની ગૌડી રીતિના અપરિહાર્ય અંશ છે; તેને લીધે ગીતગો-વિંદમાં હવ્યહારી પ્રસાદ દ્રિષ્ટ સમાસની જાઝી ડોઝાઈ જાય છે, અને મોહક માધુર્યમાં કઠોર વર્ણનો ભરાય ક્વચિત્ત સૂંચે છે.

ગીતગોવિંદનો શૃંગાર ભોગપ્રધાન છે, ભાવપ્રધાન નથી. સંસ્કૃતમાં ઘણે ભાગે ભોગપ્રધાન શૃંગાર જ લખાતો આવ્યો છે. ભોગવશાનું વર્ણન મર્યાદા સર કરવું હિષ્ટ છે. પરંતુ રસની મસ્તીમાં અતિપ્રસક્તિ જેવું થઈ જ જાય છે. એવા શૃંગારના અવિશમાં જયદેવ પણ અમારો ચડી જતો જણાય છે. એ ‘રસમગ્ન’ કવિનાં રસની મસ્તીનાં ચિત્રો નરસિંહસર્જી, દયાસર્જી અને પ્રેમસર્જીની દ્રષ્ટિએ ન જોનારને ઉન્માદકની સાથે કંદક જુગુપ્સોપાદક માસે છે. આ ભોગપ્રધાન શૃંગારની જમાવટ સર્જીભક્તિના

૭૧ સુવ્રત સાથે વધારે દૃષ્ટાંત માટે ભાટ્ટજીવિ કાદંબરી, પૂર્વ-ભાગ પૃષ્ઠ ૬૮, પંક્તિ ૧૨ ઉપરની સમજૂતી જોયો.

રૂપકરૂપ ભોગપરાયણ નાયિકાની વાણીમા કરેલી જણાય છે, નાયકની
અક્તિમા તો આગળ પડતો ભાવપ્રધાન શૂંઘાર છે

અશ્વીઠતાના આભાસનૂ નિગરણ પરમાર્થ સ્વીકૃતિથી થઈ જાય છે. પડેલે તે વિશે કહેવા જેવું નથી પરંતુ ગીતગોવિંદમા પદરચનાના જ કેટલાક એવા દોષ નજરે ચડે છે, કે જે કવિના અનવધાનને લીધે ક્રિયા અકારણને લીધે થયા હોવાથી તેનું વિચારણા કરવું પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે વીજા સર્ગની અચાનકમા વિગલિતનિજો કર્પાદીર્ઘ્યાય શેન ગતાન્યત છે, એ કેવળ કદગી રચના છે. અહીં જો વિગલિતનિજો- કર્પા સેર્પ્યાવશેન ગતાન્યત એમ લખ્યું હોત, તો માત્ર સહજ ફેરફારથી આવી અક્તિ નિદાપ થાત. વઢી સાતમા સર્ગમા સમેતીજીતમજ્જુવજ્જુલલ તાતુજેડપિ યનાગત છે, તે પણ દૂષિત છે. ત્યાં સમેતેડય જુતેડપિ વજ્જુલ્લતાતુજે સ યનાગત એમ હોત, તો પદસમૂહ સાર્થક થાત. ત્યમ વઢી દસમા સર્ગના વષૂકયુતિ ૦ શ્લોકમા તુન્દામન્તિ પ્રિયે લખ્યું છે, તે પણ સદાપ છે. આ સ્થળે દન્તાધ્ર કુન્દપ્રમાઃ એમ રાખ્યું હોત, તો રચના વાધ રહિત બનત. તેમ જ પહેલા સર્ગના વીજા પ્રમથમા વલ્લભના નીલામરમા યમુનાની ઉપેક્ષા યોજવી જોઈએ, ત્યાં ઉપમાના પદો ગોઠવ્યા છે, અને પાંચમા સર્ગના વદ્વામ્યેન ૦ શ્લોકમા ત્રીજા ચર- ગમા પ્રક્રમ અનુસાર સાહચર્યવાચક ચ સમ જોડાયે, ત્યાં સામ્યવાચક મન્ગી પદ મૂક્યું છે, તે અનવધાનના જ ઉદાહરણ છે. ત્યમ વઢી અગિ યાગમા સર્ગના અક્ષોર્નિશ્લિપ ૦ શ્લોકમા નપુસક પ્વાન્ત પુસ્ત્તના સમારોપ માટે યોગ્ય છે, તે પણ પ્રમાદ દર્શાવે છે.

પ્રબંધામક કવિતાનો પ્રથમ પ્રયત્ન હોવાથી બંધની નવીનતા અને ઘુર્ધટતાને લીધે કદી કદી દૂષિત રચના કવિથી વપરાઈ गई જણાય છે. પહેલા સર્ગના बीजा પ્રબંધના દલ્હિતહિરણ્યકશિપુતનુમૃજ્જમ્ અને સાતમા સર્ગના त्रीजा પ્રબંધના જિતવિસશકલે પદમાં તનુ અને શકલ શબ્દ નિરર્થક વાપર્યા છે; તે માપનો પૂરણીરૂપ જ છે. વઝી बीजा પ્રબંધોમાં અન્વય અને અર્થ કરતાં વચ્ચે મુશ્કેલી પડે છે તથા અર્થાને સમાસ કરેલા જોવામાં આવે છે, તે પણ બંધની વિકટતાને લીધે હશે.

ફેટલેક પ્રસંગે તે કવિએ પ્રમાદ જ કર્યો આપણે કહેવો પડે છે. સાતમા સર્ગના त्रीजा પ્રબંધમાં ज्या हाथेझीने कमळनी उपमा घटे त्या કવિ કરતલનલિનીદલે લસી જાય છે. વઝી ચારમા સર્ગના છેલ્લા પ્રબંધમાં राधाजीना अंगोडामां भगवाने फूल गूंथ्या પહેલાં કવિ મૂલી જઈ તેને शिखण्डिशिखण्डकडामरे विशेषण लगाडी वे છે. ત્યમ વઝી વિરહના પ્રથમ દિવસે જ एक सूर्यास्त पण થયો નથી, તે છતાં पाचमा સર્ગમાં निशि निशि रुजमुपयति तथा चोथा सर्गमा इन्दुकिरणमपि निन्दति લખે છે; અને तिथि कृष्णाष्टमी છે, તે છતાં इन्दुमां चन्दनबिन्दुनो आरोप करे છે. ૫ પણ યાં स्मृतिभ्रमनां જ ઉદાહરણ છે. વઝી અગિયારમા સર્ગના त्रीजा પ્રબંધમાં अथ निजवदन० કહેવાને બદલે विरुद्धमतिकृत् राधा-वदन० વાપરેલ છે; તે પણ स्मृतिभ्रंशने લીધે જણાય છે. ત્યમ વઝી કૃષ્ણ ભિગવાન તરફથી राधिकाजीने वंजुकुंजे તેડી લાવનારી સસી एक ज कही છે, તે વાત મૂલી જઈ કવિ अगियारमा सर्गना अन्ते અને चारमा सर्गना आरम्भमां अनेकं ससीओनो वंजुकुंजमां निर्देरा करे છે; જોકે भगवान तो एकल ज पहेलेही त्यां पधार्या जणाय છે.

કવિને અનુપ્રાસનો લેખ હૃદ પાર છે. અનુપ્રાસ ઉપરની પ્રીતિથી જ તાપં શોષ્ય અને અજ્ઞનમુઙ્ગલ્ય પ્રયોગમાં સમાયલો વિરોધ તે જોતો નથી; શ્રુતિમણ્ડલે કુણ્ડલે નિવેશ્ય પ્રયોગમાં વચનની વિપમતા લ્હેતો નથી; અને મણિરસનાવસનાભરણાનિ પદમાંની પુનરુક્તિ લેખવતો નથી. યઙ્ગી ચંદ્રનવૃક્ષના અર્થમાં ઘ્યાલનિલય જેવો અરૂઢ શબ્દ પણ અનુપ્રાસની લ્હેમાં અડાવી દે છે; આભરણાનિ વાસય તથા મરણમનુક્રોતિ જેવા અનુચિત પ્રયોગ પણ વાપરે છે; અને દસમા સર્ગના પ્રબંધમાં રોચયતુ લોચનચક્રોરમ્ જેવી વ્યાકરણવિરુદ્ધ રચના પણ યોજે છે. અર્ધની દ્વિષ્ટતા પણ અનુપ્રાસના મોહને લીધે નીપજતી કંઙ્ક દરઙ્ગે કહી શકાય.

વ્યાચિત કવિ એક જ કહી કે શ્લોકમાં एनो ए શબ્દ ફરી વાપરે છે. પહેલા સર્ગના ઘીજા પ્રબંધમાં વામન૭૩ પાંચમા સર્ગના વિકરતિ૦ શ્લોકમાં મુહુરીક્ષતે અને વારમા સર્ગના ઘીજા પ્રબંધમાં નિજગાદ તથા યદુનન્દન ઘોલ અનવીરૂત છે. આ પણ રસને હાનિ પ્હોચાડનાર છે.

૭૨ વિકાસઃ કાસારોપવનપનોऽપિ વ્યયયતિ ए દષ્ટાંત તો સંધિના સમાશ્રયને લીધે ક્ષંતવ્ય છે. પરંતુ વિહરતિ વને રાધા સાધારણપ્રણયે હરૌ ए પાંક્તિમાં લીધેલી છૂટનો વચાવ થઈ શકતો નથી. ए તો અગાનિક ગતિ તરીકે જ ઉપેક્ષ્ય છે. ૭૩ ઉપલબ્ધ અદ્ભુતવામન પાઠથી પુનરુક્તિ ઉપજાય છે. તેને સ્થાને અદ્ભુતભાવન પાઠ કન્પિયે, તો પુનરુક્તિ દૂર થાય; અને ઉત્તર દઢના પાવન પદ સાથે પ્રાસ પણ વધારે સારી રીતે મળે.

વાચના.

જયદેવના કાવ્ય ઉપર કાઠ્ઠની શાક્ષી અસર થઈ જણાતી નથી. માત્ર પાંચ છ સ્થંભે પાઠ ંષ્ટ થયા છે. પહેલા સર્ગના ચોથા પ્રબંધની સાતમી તૂકમાંનો સાંપ્રદાયિક પાઠ રાસરસે છે. પરંતુ રસ માત્ર મનોભાવ છે, તે કરતાલતાલતરલબલ્યાવલિકલિતકલત્વનવંશ બની રાકે નહિ. માટે રાસરસે વાંચવું ઘટે છે. રાસરસ શબ્દ રાસનો પર્યાય છે; ને વેળીસંહારના મંગળાચરણમાં તે રાસકીડાના અર્થમાં વપરાયો છે. ત્રીજો ંષ્ટ પાઠ ચોથા સર્ગના ત્રીજા પ્રબંધની ચોથી તૂકમાં છે. અહીં નયનનલિનમિથ વિગલિતનાલમ્ એવો પરંપરાગત પાઠ છે. એમાં વિગલિતનાલમ્ વિશેષણનો અન્વય સમસ્ત નયનનલિનમ્ સાથે બંધ બેસતો નથી; સબબ નયનં નલિનમિથ એવો પાઠ વાંચી વિગલિતનાલમ્ વિશેષણ વ્યસ્ત નલિનમ્ વિશેષ્ય સાથે યોજવું ઘટે છે. એમ કરવાથી શ્વ ઉપમાવાચક બની સાર્થક થાય છે. ત્રીજો ંષ્ટ પાઠ પાંચમા સર્ગના પહેલા પ્રબંધની ચોથી તૂકનો ત્યજતિ લલિતધામ છે. આ સ્થંભે સ્વરૂં જોતાં ત્યજતિ લલિતં ધામ જોઈયે ૭૪. ચોથો ંષ્ટ પાઠ એ જ સર્ગના ત્રીજા પ્રબંધની ત્રીજી તૂકમાં નજરે પડે છે. એ પાઠ બહુ મનુતે નનુ તે તનુસંગતપવનચલિતમપિ રેણુમ્ છે. આ પંક્તિમાંનું તનુસંગત પદ રેણુનું વિશેષણ થવા યોગ્ય છે; કેમકે ભગવાન રાધાજીના આવવાના માર્ગની ઘૂલને વધાવે છે, તે રાધાજીની ચરણરજ મારીને વધાવે છે. એ પવનનું વિશેષણ થવું ઘટતું નથી; રાધી જે

૭૪ રસમજ્જરી અને રસિકપ્રિયા ટીકાના કર્તાઓને લલિતં ધામ પાઠ દ્રષ્ટ જણાય છે; જુઓ એ બે ટીકાઓ.

રાધાજીના અંગનો પવનને સ્પર્શ થવો ને તે પવનનો રજને સ્પર્શ થવો
 ઈવી પરંપરા બાંધવામાં અન્યુક્તિ વિના અન્ય કંઈ સ્વાસ્થ્ય નથી. ૬૬ એટલા
 માટે બહુ મનુષ્યો નનુ તે તનુસંગત પવનચલિતમપિ રેણુમ્ ઇવો જ અસલ
 પાઠ સંભવે છે. પાંચમો અષ્ટ પાઠ સાતમા સર્ગના પહેલા પ્રબંધના ધ્રુવ-
 પદમાં જોવામાં આવે છે. અહીં પ્રચલિત પાઠ યામિ હે કમિહ શરણં
 છે. હવે હે તો સંબોધનમાં વપરાય છે. પરંતુ અહીં સંબોધન છે નહિ; આ
 સ્થળે તો શોક કે આવેગનો ભાવ રહેલો છે. ઇ જોતાં યામિ હા કમિહ
 શરણં ૦ ઇવો પાઠ લેવો પ્રાપ્ત થાય છે.

ગીતગોવિંદના બારમા સર્ગની અથ સહસ્રા ૦ પ્રતીકની ગાથા છે, તેનો
 કોઈપણ અનુષ્ટુપ કરી નાંખેલો શંકરમિશ્રની રસિકમંજરી ટીકામાં મઝી
 આવે છે. મૂળ ગાથામાં કવિએ રાધાને શ્રાન્ત કહેલ છે, તે પૂર્વગત ઘર્ષન
 સાથે સુશ્રિષ્ટ છે. નવા અનુષ્ટુપમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને શ્રાન્ત કહ્યા છે,
 તે વિસંવાદી છે. આ કારણથી હું અનુષ્ટુપને બનાવટી સમજૂ છું^{૭૫}.

જયદેવના આ સુરસ કાવ્યમાં જૂજ ક્ષેપક ભાગ પણ મળ્યો
 જણાય છે. પ્રત્યેક સર્ગને અંતે જે આશીર્વચન છે, તે પ્રશ્નિત છે^{૭૬}.
 શંકરમિશ્રની ટીકામાં ઇ શ્લોક છે નહિ. ઉપરાંત અગિયારમા સર્ગનો

૭૫ મૂળ ગાથા—અથ સહસ્રા સુપ્રીતં સુસ્તાન્તે સા નિતાન્તસ્તિન્ના-
 ક્ષી । રાધા જગાદ સાદરમિદમાનન્દેન ગોવિન્દમ્ ॥; બનાવટી અનુષ્ટુપ
 —અથ નિર્ગતવાધા સા રાધા સ્વાર્ધીનભર્તૃકા । નિજગાદ રતિશ્રાન્તે
 કાન્તં મણ્ડનવાશ્ચર્યા ॥. ૭૬ કહેવાનો અભિપ્રાય એટલો જ છે
 કે સર્ગની સમાપ્તિ પછી તેમની જરૂર નથી. ઇ આશીર્વચના શ્લોક

અતિક્રમ્યા૦ શ્લોક અને ચારમા સર્ગનો વ્યાલોલે: કેરા૦ તથા રૂપની-
લિત૦ શ્લોક પણ શંકરમિત્રે આપ્યા નથી. વઢી કુંમ ભૂપતિ પહેલા
સર્ગના ચાચ: પછવ૦ શ્લોકને અને શંકરમિત્ર ધારમા સર્ગના સાધ્વી
માધ્વીક૦ શ્લોકને ક્ષેપક ગણતા જણાય છે. વીજા પણ થોડાક શ્લોકો
કોઈ કોઈ પ્રતમાં કહીંક કહીંક ધુસાડી દીધેલા મઝી આવે છે^{૭૭}.
પરંતુ પ્રબંધોમાં ઘાલમેલ થઈ લાગતી નથી. માત્ર પાંચમા સર્ગનો પહેલો
પ્રબંધ, જે મૂલ્થી પંચપદીરૂપ છે, તેને એક છાપેલી પ્રત અટપદી
થનાયી દે છે.

જયદેવના જ કોણ હોય, તેની ના નહિ. સદુક્તિ૦ ૧૧૫૭।માં જય-
શ્રીવિન્ન્યસૈ:૦ પ્રતીકનો મુક્તક જયદેવસ્ય મુદ્રાધી જ આપેલો છે. પરંતુ
શંકરમિત્રની ટીકામાં અને સં. ૧૫૫૭, ભાદપદ, વદિ વીજની ઉત્તારેલી
ટાં. માંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યૂટના સંગ્રહની અધૂરી નામ રહિત ટીકામાં પણ
જ શ્લોકો છે નહિ. તે કારણથી જ અહીં તેમને ક્ષેપક કહ્યા છે.

૭૭ ચાવુ વિજયચંદ્ર મજુમદારનૂં એવૂં માનવૂં છે કે જયદેવે માત્ર
છૂટાં પવો રચેલાં, તેને પાછલથી કોઢ કવિણ સ્વચ્છત હંદો વટે સંબંધ
પૂર્વક જોડી દીધાં: અર્થાત્ ગીતગોવિન્દમાં જે પદ્ કે પ્રબંધ છે તે જય-
દેવચ્છત છે, અને જે હંદ છે તે વધા વીજા કવિણ રચેલા છે. આ
કલ્પના સોટી છે. શાથી જે જૂના સુમાપિતસંગ્રહોમાં અને અલંકારશાસ્ત્ર-
ના ગ્રંથોમાં ગીતગોવિન્દના હંદો લીધા છે-ને તે જયદેવને જ નામે છે.
ચાવુજી ગીતગોવિન્દના ત્રીજા શ્લોકમાંના પદાવલી શબ્દ ઉપર પદ્મની
કલ્પનાની રૂમારત ચાધે છે. સંસ્કૃત પદમાં વંગાલ્લી [અને ગૂજરાતી]
'પદ' બોલનો અર્થ એવો આરોપિત કરી આડે મારગે ચડી જાય છે: --

ગીતગોવિંદના અનુકરણ.

જયદેવે ગીતગોવિંદની રચનાથી પદ્યવધની નવીન પદ્ધતિએ પ્રસિદ્ધિમા આણી, તેનો પ્રચાર તેની પાછલ ચાલુ રહ્યો એનૂ પહેલ અનુકરણ ગીતગોરીપતિ ભાનુદત્તની કૃતિ છે એ વિદેહનો વતની હતો એના પિતાનૂ નામ ગણેશ્વર. ગીતગોરીપતિના કર્તાને હુ ઇસવી ચૌદમા શતકના પૂર્વાર્ધમા મૂકુ છૂ, શાથી જે એના કાકાના દીકરા ચંદેશ્વરે વિગદરરનામ્મર લખ્યો છે, તેની રચનાનૂ વર્ષ ઇ સ ૧૩૧૫ છે આ મૈથિલ આલ્પના ગ્રિક્ષ્મ અને રસમંજરી અને રસતરંગિણીથી પ્રસિદ્ધ છે ગીતગોરીપતિનૂ સવિધાન અને એનો પદ્યવધ ધ્યાનમાં લેતા ભાનુદત્તનૂ એ આરમ્ભનૂ કાવ્ય છે. ઘીજૂ અનુકરણ ગીતગંગાધર વિષ્ણુમુત્ત કચ્ચાણે રચ્યું છે, અને શ્રીજૂ ગીતગોરીશ્ચ શ્રીનાથમઘ્નુમુત્ત રામ કિંવા રામપિત્ત કવિની કૃતિ છે વૈષ્ણવ ગીતકાવ્યની સરસાર્દમા આ ગ્રણ શિવલીલાના ગીતકાવ્ય રચાયા છે ચોધૂ અનુકરણ ગીતગોપીપતિ છે એમા મૈથિલ કૃષ્ણદત્તે જયદેવને પગલે ચાર્ગી કૃષ્ણલીંગ જ ગાર્દ છે ઉપાધ્યાય કૃષ્ણદત્ત મિથિંગના ઉચાન નગરનો રહેવાસી હતો એના પિતાનૂ નામ મનેશ અને પુરદર કુષ્પતિ તથા માનિજ, એ ગ્રણ માદ્દ હતા, તે એનાથી મોટા હતા કૃષ્ણદત્તને ચઢિકાની કૃપાથી કવિવ મઝ્યૂ હતૂ, ઘટલે કે ચાણ્ડિકાચરિત્તચન્દ્રિકા રચ્યાથી તેની યવિંતરીકે ગણના થવા માડી હશે તેણે મોટપણે નાગપુરના રાજા થી 'જાન' નો આશ્રય લીધો હતો એ રજપૂત રાજાના દરબારમા રહી કૃષ્ણદત્તે ગીતગોપીપતિ રચ્યૂ. અને કુવચ્ચાશ્ચરિત્ત નામે શ્રીની કૃતિ પણ જાણવામા છે જયદેવના ગીતગોવિંદ ઉપર કૃષ્ણપરવ અને શિવપરવ અર્થેની ટીકા પણ અને પ્ત્તી છે બાઝપણમાં કવિવશાકિ સ્પુર્યાથી તેને બાઝવિ ઉપનામ મઝ્યૂ હતૂ. એના ગીતગોપીપતિ કાવ્ય

उपर उपाध्याय हर्षनाथ मैथिले शक १७९७ (इ.स. १८७५) मा दीपिका नामे टीका लखी छे. उपर कहेलां चारै गीतकाव्यो, मेघदूतनी अपेक्षाए अन्य दूतकाव्यनी पैठे, गीतगोविन्दनी अपेक्षाए मूळ आदर्शनी विकृति ते विकृति ज छे. गीतगोविन्दनी अपूर्वता तो तेना प्राकट्यनी साथे ज स्वीकारवामा आवी हती. ए कृतिथी मुग्ध बनेल्य लक्ष्मणसेने जयदेवने उमापतिथी चडियाता बिरुद अप्यां हतां. बिरोपमां उमेस्वा जोग छे के एना आदि मंगलनी अनुकृति राजकुमार केशवसेने अने पदपूर्ति महाराज लक्ष्मणसेने करी छे^{१८}. उमापति इ. स. ११६८ मां कविराज बिरुद पाम्यो; अने केशवसेन इ. स. ११८३ मां देव थयो. गीतगोविन्दनी उपत्ति ए गाळामां. तेनूं निमित्त कारण कविराज साथेनी स्पर्धा होवाथी ते पवनदूत पछी बहु मोड़ नहि रचायूं होय; एटले के तेनूं निर्माण इ. स. ११७५ ना अरसामां थयूं हरो.

उपसंहार.

एकंदरे विचार करतां गीतगोविन्द एक सुंदर काव्य छे, एम तो कहेयूं ज पडे छे. जयदेवने कालिदास के भारविनी पंक्तिमां मूकी शक्याय नहि. तोषण बीजा वर्गना कविओमां ते मुख्य स्थानने योग्य छे. महाराज लक्ष्मणसेननी समानां रचना बेरखानो मेर तो जयदेव ज. गौड देशनो 'कविराजराज' तो गीतगोविन्दकार ज.

(चडियाल्य.)

जय परम सती पद्मावती ! परम भक्त जयदेव जय !

जय परम ललित लीलाकवन ! परम पुरुष रसदेव जय !

गोपीनां तत्पतीनां च सर्वेषामेव देहिनाम् ।
योऽन्तश्चरति सोऽध्यक्षः क्रीडनेनेह देहभाक् ॥
अनुग्रहाय भूतानां मानुषं देहमास्थित ।
भजते तादृशी क्रीडा याः श्रुत्वा तपरो भवेत् ॥

विनीडितं व्रजवधुभिर्गिदं च विष्णो
श्रद्धान्वितोऽनुशृणुयादथ वर्णयेद्य ।
भक्तिं परां भगवति प्रतिलभ्य कामं
हृद्रोगमाश्चपहिनोत्यचिरेण धीरः ॥

भाग. पु. । १० । ३३ । ३६, ३७, ४० ।

माधैरद्भुरित महीमृगदशा सिक्तं सदाकल्पकं
प्रेम्णा कन्दलित मनोरथमर्थं शास्त्राशतैः संभृतम् ।
लौन्मैः पल्लवितं मुटा कुसुमित प्रत्याशया पुष्पितं
लीलाभिः फणित भजे व्रजवनीशुद्धारकरूपद्रुमम् ॥

प्रार्थये रसिका स्वर्ग पथ्यन्विदमहर्निशम् ।

एतद्रसानभिज्ञस्तु मा द्राक्षदिवि वैष्णव ॥

श्रीमद्विट्टलेखप्रमुचरणा ॥

गोपी छे वेदनौ रुचा; श्रीवृष्ण वेदस्वरूप;

x x x x x x x

खट राग ते खट राख छे; वेणुशब्द ते ओंकार;

चंद्रावली ते मलयविद्या; राधा भक्तियो अवतार.

प्रेमानंदकृत भागवत, दशम स्कंध.

शुद्धिपत्र,

पृष्ठ. पंक्ति. अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ. पंक्ति. अशुद्ध.	शुद्ध.
(पहेलां पृष्ठ १-५२)		१०१ ९	जेन जेने
१७ १० तमना तेमना		१०३ २१	समजीन समजीने
२१ २२ जानीत जानीते		१०७ २०	ते दूषणमू ते दूषणम
२३ ६ विशपमां विशेषमां		११० २०	गइ गाई
२४ ३ कथिन कथिने		१११ ९	घनेर घनेरे
३६ २२ प्रबंधनी प्रबंधना		११२ ८	छे छे
(पछीनां पृष्ठ १-१६८)		१७	रीत रीते
९ १९ दधी दधी		११४ ५	यिगेरे यिगेरे
१३ ४ प्रस्तावना पूर्वालापः		१५	खिरफो खिरफो
१० पद्धतिन पद्धतिना		११५ ६	रीत रीते
१४ १० घने घने		११९ १७	ते ते
१८ ५ संपति संपति		१२१ ८	करीन करीने
१९ समनोक्ति समानोक्ति		१२३ ८	रीझे रीझ
२० ३ पुष्प पुष्प		१२७ ४	मर्ममदनी मर्ममर्मदनी
२३ २० अधी अर्धी		१२८ १८	थयेला थयेला
३२ १२-१३ भमरानो भमरानो		१३३ ३	न धूमग्रह ने धूमग्रह
३४ ४ भुजमां भुजमां		१३९ २	रोमांचा रोमांचो
३८ १९ उत्तरार्धनां उत्तरार्धमां		१४८ १७	नेत्रना नेत्रना
४२ १४-१५ कटाक्षमां कटाक्षमां		१५२ १४	तेन तेने
४६ १८ आवेगमो आवेगनी		१५४ ४	घारी घारी
५९ १८ रूपक रूपक		१५५ १२	पाभेली पाभेली
६२ ७ कर धरी करे धरो		१५८ ८	शीली शीली
१५ प्रियतमनी प्रियतमानो		१५९ १८	घर...रावो ०
९७ १९ विद्वेष विद्वेष		१६६ ८	मधु मधु

गोपीनां तत्पतीनां च सर्वेषामेव देहिनाम् ।
योऽन्तश्चरति सोऽध्यक्षः क्रीडनेनेह देहभाक् ॥
अनुग्रहाय भूतानां मानुषं देहमास्थितः ।
भजते तादृशीं क्रीडां याः श्रुत्वा तपरो भवेत् ॥

विक्रीडितं व्रजवधूमिरितं च विष्णोः
श्रद्धान्वितोऽनुशृणुयादयं वर्णयेद्यः ॥
भक्तिः परां भगवति प्रतिलभ्य कर्म
हृद्रोगमाश्रयहिनोऽत्यचिरेण धीरः ॥

भाग. पु. । १० । ३३ । ३६, ३७, ४० ।

भावैरङ्कुरितं महीमृगदशां सितं सदाकल्पकैः
प्रेम्णा कन्दलितं मनोरथमयैः शाखाशतैः संभृतम् ।
लौन्धैः पल्लवितं मुटा कुसुमितं प्रत्याशया पुष्पितं
लीलाभिः फलितं भजे व्रजवनीशूङ्गाकल्पद्रुमम् ॥

प्रार्थये रसिका स्वरं पद्मन्विदमहर्निशम् ।

एतद्रसानभिब्रस्तु मा ब्रक्षीदपि वैष्णवः ॥

श्रीमद्विट्टलेशप्रभुचरणा ॥

गोपी छे वेदनीं ऋचा; श्रीकृष्ण वेदस्वरूप;

x x x x x x x

खट राग ते खट राज छे; वेणुसन्द ते ओंकार;

चंद्रायत्री ते ब्रह्मविद्या; राधा भक्तिनो अवतार.

प्रेमानंदवृत्त भागवत, 'दशम

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ.	पंक्ति.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.	पंक्ति.	अशुद्ध.	शुद्ध.
	(पहेलां पृष्ठ १-५२)			१०१	९	जेन	जेने
१७	१०	तमना	तेमना	१०३	२१	समजीन	समजीने
२१	२२	जानीत	जानीते	१०७	२०	ते दूषणभू	ते दूषणम
२३	६	विशपमां	विशेषमां	११०	२०	गइ	गाई
२४	३	कविन	कविने	१११	९	बगेर	बगेरे
३६	२२	प्रबंधनी	प्रबंधना	११२	८	छे	छे
	(पछीनां पृष्ठ १-१६८)				१७	रीत	रीते
९	१९	दधी	दधी	११४	५	विगरे	विगरे
१३	४	प्रस्तावना	पूर्वालापः		१५	द्विरफो	द्विरेफो
	१०	पद्धतिन	पद्धतिना	११५	६	रीत	रीते
१४	१०	बने	बने	११९	१७	ते	तें
१८	५	संपत्ति	संपत्ति	१२१	६	करीन	करीने
	१९	सम्मोक्ति	समासोक्ति	१२३	८	रीझे	रीझ
२०	३	पुष्प	पुष्प	१२७	४	मर्दमदनी	मर्दमर्दनी
२३	२०	अधी	अधी	१२८	१८	ययेला	ययेला
३२	१२-१३	भमरानो	भमरानो	१३३	३	न धूमग्रह	न धूमग्रह
३४	४	भूजमां	भुजमां	१३९	२	रोमांचा	रोमांचो
३८	१९	उत्तरार्धनां	उत्तरार्धमां	१४८	१७	नग्रना	नैग्रना
४२	१४-१५	कटाक्षमां	कटाक्षमां	१५२	१४	तैन	तैन
४६	१८	आपेगमो	आपेगनो	१५४	४	धारी	धारी
५९	१८	रूपक	रूपक	१५५	१२	पामेली	पामेली
६९	॥	कर धरी	करे धरी	१५८	६	झीली	झोली
	१५	प्रियतमनी	प्रियतमानो	१५९	१८	वर...रावो	०
९७	१९	विद्वप	विद्वेष	१६६	८	मधु	मधु

केदावलाल हर्षदराय ध्रुवे

प्रसिद्ध कंरेलां पुस्तको

पराक्रमनी प्रसादी	(आ. ६)	र. १—०—०
विध्यधननी कन्यका	(आ. ३)	०—१५—०
स्वप्ननी सुंदरी	(आ. १)	०—१५—०
प्रधाननी प्रतिज्ञा	(आ. २)	०—१२—०
मध्यम	(आ. २) { पटी बोर्ड	०—१०—०
	{ कागळ	०—८—०
गीतगोविंद	(आ. ५)	२—०—०
लघु गीतगोविंद		१—१२—०
अमरुशतक	(आ. ४)	१—४—०
भालणकृत कादंबरी,	पूर्व भाग	४—०—०
मुद्राराक्षसम्	(आ. २)	४—०—०

हवे पढी प्रसिद्ध थयानां पुस्तक

भालणकृत कादंबरी, उत्तर भाग.

मेळनी मुद्रिका (आ. ६).

मळवानूं ठेकाणूः—

नुकसेलर महादेव रामचंद्र जागृष्टे,

त्रणदरवाजा, अमदावाद.

गीतगोविंद.

ગીતગોવિંદ.

પૂર્વાલાપ.

(શાર્દૂલચિક્રીડિત.)

‘ અંધાર્યો ઘન, રાધિકે, ગગનમાં; છાયાં તમાલો બને;
રેળે વાલ ઘડીએ; સ્ફુરે પુલક; તૂં લે જા ગૃહે કાન્હને ’

૧ પુલક—રોમાંચ. કાલિંદીકુંજોદરે—યમુનાતટની કુંચઘટામાં. સહચાર—જોડે જવું તે. તમાલ શબ્દ તમ [સં. તમસ્] સાથે યૌગિક સંબંધ ધરાવતો હોઈ એ વૃક્ષનાં કાલાં ઘડથી અન્ધકારના વધારાનું ભાન કરાવે છે.

અહીં સંયોગી અને વિયોગીને વિહ્વલ કરનાર ચર્પાકાઠ રૂપી સદીપન કારણથી, અને વિલાસને અનુકૂલ તમાલની ઘટાનો અંધકાર, ઘનની નિર્જનતા, આદિ સહકારી કારણથી ઊભરાતી શ્રીકૃષ્ણની રાધિકાની પ્રત્યેની રતિ કૃષ્ણ ભગવાનના રોમાંચ રૂપી સાપ્તિક ભાવથી પ્રગટ થાય છે. ૨ સંતે પ્યોયણ, પ્યોયેયે વિપ્રતંઝ શૃંગાર, અંદરના ચચનર્થો

एवा वेषर्था नदना विचरता कालिंदीकुजोदरे

माणे જે સદ્ધારની જુગલ એ લીલા, રમો તે ઝરે*! ૧

ચાલી નીચડતા, વૃદાવનમા રાધાના સમાગમમા હર્ષ નામે સચારી
ભાવથી સસ્કાર પામતા સમોગ શૃંગારરૂપે પરિણામ પામે છે

ઉપર વતાચૂ તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનો રોમાચ મેઘના ઉદય આદિ
કારણથી રાધિકા પ્રત્યેની ભગવાનની રતિનો જ અનુભાવ છે તથાપિ
પુત્રસહ નદજી તેને વાઙ્મુકુદના મયનૂ કાર્ય સમજે છે, જેથી તે
આસપાસ કોઈ વીજૂ માણસ મોચ્ચા જેનૂ ન જોઈ રાધિકાજીને જોડે
જવાનૂ કહે છે નદજીની ભગવાન માટેની આ ચિંતા તેમની વાઙ્મુકુષ્ણ
પ્રત્યેની રતિ પ્રસાશે છે મેઘાટનર અને તમાલવનની ઘટાથી સર્વત્ર
પસરતા અધમારના સમુદ્ધયને તીધે રાત્રિની ભ્રાતિનો આરોપ અને તેને
તીધે રોમાચનો આરોપ વાઙ્મુકુષ્ણને નિચે કર્યા છે, તે વાટસ્વભાવના
માન્ય અને મીઠાવને અવગતિને કર્યા છે

એ રીતે રાધાકૃષ્ણના શૃંગારનો અને નદજીની રતિનો અહીં સ્ફુર
વને છે આ રમ અને માનનો સ્ફુર ભગવાનની લીલના ચિંતનમા
પ્રસાસતી કવિની રતિનૂ અગ છે

અહીં મદનમીઠું મુગ્ધ કૃષ્ણની ગદા સાથે દ્વન્દ્વ સમાગમની
આનાલા વિનાય ને પૂર્ણ થવાથી રસીયો પ્રહર્ષણ અલ્પાગ છે મેઘના

* સરસ્વાતી ગર્ગસંહિતા । સ્વપ્ન ૧ । અ યાય ૨૬ । શ્લોક
૧-૩, ૮, ૪૦, ૪૩ । સદ્રત માગ્વેદુ હરિશ્વર ત્ર્યંબકૈવર્ત પુરાણના
કૃષ્ણજમ્બવંડનો હવાગે આપે છે

(વસંતતિલકા.)

વાગીશ્વરીતર્ણો વિભૂતિ ઝરે સુહાવી,

પદ્માવતીચરણમાં કવિતા મ્હલાવી

શ્રીરાધિકારમણ

સુંદરશ્યામકેરી

લીલા લલામ જયદેવ વદે અનેરી. ૨

અંધકારનો તમાલની છાયાથી ઉપચય કર્યો હોવાથી સમુચ્ચય થયો છે; મયની ઉપપત્તિ દર્શાવતા ‘બાઠ’ પદમાં પરિકરાંકુર રહ્યો છે; ધન-ઘટાના ને તમાલના અંધકારમાં બાઠકૃષ્ણના મનમાં આરોપિત રાત્રિની આંતિને લીધે આંતિમાન ગમ્યમાન છે; તે સૌ રાધાને જોડે જવાના કારણરૂપ દર્શાવેલ હોવાથી કાવ્યલિંગ નીપજે છે; એ આદિ અલંકાર ઉક્ત પ્રહર્ષણને વીણાવે છે.

શૃંગાર રસના કાવ્યના આરંભે તે રસના અધિષ્ઠાતા કૃષ્ણ ભગવાનનું મંગલાચરણ જે અહીં કવિએ કર્યું છે, તેનું ઔચિત્ય સ્પષ્ટ જ છે. અહીં જે ભક્તિશૃંગાર જમાવ્યો છે, તે દ્વારા રાધાકૃષ્ણની લીલા રૂપી વસ્તુનાં તત્ત્વમયતા પ્રકાશી કવિએ તે લીલા ગાવાની પોતાની યોગ્યતા દર્શાવી છે. આંદરેલ કાવ્યમાં વિપ્રલંભપૂર્વક સંમોગશૃંગાર સ્વીલાવવાનો છે, તે પણ મંગલાચરણથી સૂચવ્યું છે.

૨. વાગીશ્વરી—સરસ્વતી. વિભૂતિ—સમૃદ્ધિ. સુહાવી—રોમાંવી, ધારણ કરી. રાધિકારમણ—રાધિકાના સ્વામી. લલામ—ઉત્તમ. અનેરી,—અલૈકિક.

(ધ્રુતચિલંચિત.)

ઝર અહર્નિશ જો હરિમાં રમે,
 વ્રજલૌલા રસૌલી રટવી ગમે,
 શ્રવણ તો ધરજો જયદેવનાં
 કવન પાવન રમ્ય રસે ભર્યાં.   ૩

સરસ્વતીની સેવાથી વિદ્વાન કવિ પોતાની વિદ્યારસિક પ્રવૃત્તિ પ્રગટ કરે છે, તથા પ્રિયતમાની આરાધનાથી તે પ્રેમરસિક વૃત્તિ પ્રકાશે છે. એ રીતે કવિતા અને વિલાસ વિશે અભિરુચિ દર્શાવી તેને ઘાજતા વિષય તરીકે ભગવાનની હીલા ગાવાનો સંકલ્પ કવિ ઉપરના શ્લોકથી જણાવે છે.

મંગલ્લાચરણના શ્લોકમાં વસ્તુ વગેરે કાવ્યના પદાર્થ ગૂઢ સૂચકા દ્વારા સામાન્ય વાંચનાર માટે આ શ્લોકમાં કવિ તે સ્પષ્ટ કહી વતાવે છે.

૩. અહર્નિશ—રાતદિવસ. શ્રવણ—કાન. પાવન રમ્ય રસ—ભક્તિરંગાર.

વસ્તુ વગેરે જણાવી કેવા શ્રોતા આ કાવ્યના અધિકારી છે તે કહે છે. ભક્તિરંગારથી જેનું મન ખીજાયું હોય, તેને જ માટે આ કાવ્ય છે; કેમકે મંગલ્લાચરણના શ્લોકના વિવેચનમાં મેં કહ્યું છે કે ભક્તિરંગાર જ આમાં જમાવ્યો છે. શુષ્ક ભક્તિ તો દસાં રતોત્કવચમાં પ્ર હોય છે, અને કેવલ રતિકથા કામસૂત્ર આદિમાં પણ જોવામાં આવે

(શાર્દૂલવિક્રોદીત.)

શૈલી પ્રૌઢ ભણે ઉપાપતિતળી, ધોયી કવિશ્રીતળી
 ખાલે ધારણશક્તિ, શીઘ્ર કવિતા લાંતે કયે શર્ણની,
 ને ગોવર્ધનની સદુક્તિ વરણે શૃંગારસારે મરી;
 ગાયે શ્રીજયદેવની સઠ જનો સંદર્ભની માધુરી*. ૪

(પ્રવંધા.)

પ્રલયપયોનિધિ મધ્ય અસુર સંહારી

શ્રુતિનૌકા ભવતારક તારી,

જય કૈશવ મત્સ્યસ્વરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૫

છે; પરંતુ રસમય, મનોહર ઘાળીમાં ભક્તિશૃંગારની જમાવટ, તે તો અહીં જ છે. ૫ રીતે સ્તોત્રકવચ અને કામસૂત્ર આદિથી ગીતગોવિંદનો વ્યતિરેક સૂચ્યો છે.

૪. ધારણશક્તિ—અદ્ભુત સ્મરણશક્તિ. સદુક્તિ—મુક્તકરૂપ સુમા-
 પિત. શૃંગારસાર—શૃંગારનું તત્ત્વ. સંદર્ભ—પ્રવંધ. માધુરી—મધુરતા.

આ ગીતગોવિંદની મધુરતાનું સમર્થન કરતું અન્ય કવિનું પ્રશ-
 સ્તિવાક્ય છે. ધોયી, ઉમાપતિ, શરણ, ગોવર્ધન, અને જયદેવ લક્ષ્મણ-
 સેન મહારાજના રાજકવિ હતા.

૫. પ્રલયપયોનિધિ—પ્રલયકાળનો મહાસાગર. અસુર—શંભાસુર.

* ‘શ્રુતધરઃ’ અને ‘ઉમાપતિકવિઃ’ એવા કન્પિત પાઠ લીધા છે.

† મૂઝમાં માલ્ય રાગ ને રૂપક તાલ આપેલ છે. ગાવા વજાવવામાં
 આદિતાલ ફિવા ત્રિતાલ ઠાક પડશે.

ચૌદ ભુવનમય ધર્મું વ્રહ્માંડ અસંદે

આંટણ આંટી પીઠ પ્રચંદે,

જય કૈશવ કચ્છપરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૬

શશિર્વિંચે ઝંમગંતા અંક શી દંતે

ઉદારી ધરણી મગવંતે;

જય કૈશવ વરાહરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૭

કીટ હિરણ્યકાશિપુ કરકમઝે અર્ણવે

નસ્રકંટકતર્ગી હણિયો તીર્ણવે;

જય કૈશવ નરહરિરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૮

શ્રુતિ—વેદ. મયતાગ્ર—સંસારસાગરથી તારનારી.

ચાંચિયાના જુલમથી મગ સમુદ્રે જોમ્વમાયગ્ર વહાગનું રૂપક યોગ્યું છે. પ્રત્યેક કડીના ઉત્તર ભાગમાં અનુવાદકની નામમુદ્રા છે.

૬. માર વહેનારની આંટણ વડે કટણ વનેલી પીઠથી કચ્છપ મગવાનની વગ્ર જેવી પીઠનો વ્યતિરેક કયાં છે.

૭. શશિર્વિંચ—ચંદ્રનું વિંચ. અંક—ટાપ. ધગ—પૃથ્વી.

અહીં વરાહની મ્વામાવિક્ષેષેષ્ટાનું આગ્રેહૂવ વર્ણન હોવાથી મ્વા-માવોક્તિ અલંકાર નીપજે છે, જેનું ઉપમા યોગ્ય કરે છે.

૮. કરકમઝ—હાથ રૂપી કમઝ. નરહરિ—નરસિંહ.

અહીં પરંપરિત રૂપક છે. હિરણ્યકાશિપુ ત્રિશે કીટ સમસ્યા તુષ્ટ નંતુના આરોપથી તેની ક્ષુદ્રતાનો બોધ થાય છે, તેમાં નરસિંહ મગવા-

अद्भुत बटु बनी बळि छळिघो टगथी त्रण,

पावन कर्णू पदजळथी त्रिभुवन;

जय केशव वामनरूप ! जय जगदीश हरे ! ९

क्षत्रिय मत्त बघेरी तीर्थ नीपाव्यां,

जनना तनना ताप शमाव्या,

जय केशव भार्गवरूप ! जय जगदीश हरे ! १०

रणपक्षे रावणनां शिर दश कापी

तर्प्या दिक्पालो बळि आपी;

जय केशव राववरूप ! जय जगदीश हरे ! ११

नना हस्त विशे कमळना अने तेने लीधे नख विशे परंपरित कंटकना
आरोपथी ऊमेरो थई दैत्यनी क्षुद्रताना अतिशयनो ध्वनि ऊपजे छे.

९. बटु—ब्रह्मचारी. पदजळ—पादोदकभूत विष्णुपदी गंगा.

अहीं बळिराजाना पातळवासनी अने विष्णुपदी गंगानी उत्पत्तिनी
कथानु अनुसंधान छे.

१० तीर्थ—कुरुक्षेत्रना रामहूट वगेरे पवित्र कुंड. भार्गव—भृगुकुळ-
मां जन्मेला परशुराम.

कार्तवीर्य सहस्रार्जुने परशुरामना पिता जमदग्निनो वध कर्चो तेथी
क्रोधे राताताता बनेला परशुरामे क्षत्रियोने वघेरी वघेरी तेमना
लोहीना मोटा कुंड करी कुरुक्षेत्रमां पितानु वीरश्राद्ध सार्थू हतुं. भार्गव
परशुरामना ए रौद्र चरित्रनी भूमि रामहूदादि तीर्थने नामे विख्यात छे.

११. बळि—बळिदान. राघव—रघुकुळमां जन्मेला राम.

શરણાગત મયમય યમુનાની લીલા

દરશે શી પટકૂળે નીલા !

જય કેશવ હૃદયરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૧૨

નિંદી હિંસાવિધિ પશુવધ અટકાવી

દયાધરમની ધજા ઝગાવી.

જય કેશવ બુદ્ધસ્વરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૧૩

ધૂમકેતુ વત વિકૃટ કુટિલ તરવારે

મરડી શ્લેષ્ઠસમૂહ વિદારે;

જય કેશવ કલ્કિસ્વરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૧૪

અહીં રૂપકે જીગડેડી ઉપેક્ષા ત્રિકૂપાઠની પ્રસન્નતા દ્વારા પ્રતીત થતા પ્રેલોક્યના શાંતિમુરત્ન અંગ છે.

૧૨. નીલા—ગરુડિયલ રંગના. દરશે—દશિગોચર થાય છે, પ્રયક્ષ થાય છે, નજરે તરે છે.

સંકર્ષણે કાલિંદ્રિને હૃદય વડે વલ્લથી સ્વેચ્છાથી તે વલ્લમઢને શરણે આવી હતા, તે કથા ઉપેક્ષાનું અંગ છે. શરણાગતવ સહતાનો પ્વનિ છે.

૧૩. હિંસાવિધિ હિંસા યુક્ત વૈદિક યજ્ઞકર્મ. પશુવધ—જીવહિંસા.

પ્રથમ કારણિક બુદ્ધ ભગવાનની પ્રશંસાર્થી કવિષ્ઠ પરદર્શન વિશેષ પોતાની તત્ત્વમાર્હી દષ્ટિ પ્રજ્ઞાથી છે, તથા સ્મમગ્ન પ્રેમાર્દ્ર ચિત્તશક્તિ દર્શાવી છે.

૧૪. વિકૃટ મયંકર. વિદારે—સંહારે.

સ્તુતિ આ જયદેવે રસદેવ ! કવેલી

‘ ઊર ધરિયે ત્રિનયે વૌનવેલી,

જય કેશવ દશવિધરૂપ । જય જગદીશ હરે ! ૧૫

(શાર્દૂલવિશ્નોઢિત.)

હદારી શ્રુતિ, ધારી પીઠ જગતી, તારી દધીથી મહી,

મલ્હાદસ્તુતિ સાંભલી, વલ્લિ છલી, હન્યત ક્ષેત્રે દલી,

ચોલી રાવણ ચંદ, રોલી યમુના, બ્હોલી દયા વિસ્તરી,

મારી મ્લેચ્છ અઘંગ મંગલ કરે, તું હિં તૂં હિં, શ્રીહરિ ! ૧૬

ઉપમા અલંકાર ૭૫થી ઉપર પાપના પુજનો ઉદય દર્ગાવનાર તથા પાપીનૂ માધી અરિષ્ટ સૂચવનાર છે, તેની સાથે તે તરવારની વક્તા, શ્યામતા અને ઉજ્જ્વલતાનો બોધક પણ છે

૧૫ દશવિધરૂપ—દશ અવતાર ધરનાર રસદેવ રસસ્વરૂપ ભગવાન.

દશાવતામ્નૂ સ્તવન કરી, પૂર્ણાવતારી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની લીલા જેમા બિનીતપણે મક્તિભાવથી વચ્ચાણી છે. ઇવૃ પોતાનૂ આ ગીતગોવિંદ કાવ્ય કવિ ભગવાનન સમર્પણ કરે છે ‘ સ્તુતિ ’ પદમા પૂરવે કહેલા દશાવતારના સ્તવનનો રૂઢ અર્થ અને હવે પડી કહેલા પૂર્ણાવતારના ચરિત્રના વચ્ચાણનો યૌગિક અર્થ બને અભિપ્રેત છે

૧૬. શ્રુતિ હદારી—વેદ વાઙ્મી રાવી જગતી—બ્રહ્માણ્ડ. દધી—સમુદ્ર. મહી—પૃથ્વી. ચંદ—પ્રચંદ.

(પ્રવંધ*)

જય રસના રતનાગર, નટ નાગર એ,
 શ્રી-મુખ-ચંદ્ર-ચકોર, જય જય દેવ હરે ! ૧૭

જગકારણ, જગજારણ, જગધારણ એ,
 સડ સુરવર સિરમોર, જય જય દેવ હરે ! ૧૮

દશ અવતાર ધારણ કરી જેમગે પોતાની ભક્તવસલતા અને કરુણા પ્રગટ કરી છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને કવિવજ્રન્ય કીર્તિ રૂપી ધન સમર્પી તન્મયતાથી પોતાનાં તન અને મન સમર્પણ કરતા કવિના બ્રહ્મસંબધનું આ નિરૂપણ છે. 'તૂ હિ, તૂ હિ' પદ કવિની ભગવતપરાયણતા અને એકતાનતા દર્શાવે છે.

૧૭. રતનાગર-સાગર. એ-હે, અહો. શ્રીમુખચંદ્રચકોર-ચક્રમીજીના મુખચંદ્ર પ્રત્યે ચકોરરૂપ, ચક્રમીજીના મુખચંદ્રની જેને લેહે લાગી છે એવા.

સર્વસ્વસમર્પણપૂર્વક દશાવતારની મ્તુતિ ગાર્ટ કાવ્યની સમાપ્તિમાં આડે આવનારી વિશ્વ રૂપી આપત્તિ દૂર થવા કવિ નમસ્કારામક સંકીર્ણ મંગલાચરણ આઢરે છે. સમાપ્તિ પર્યંત કવિની ભગવાન વિશેની રતિનો સમુદ્ભાસ છે. પ્રયેરુ કડીના ઉત્તર ભાગમાં કર્તાની નામમુદ્રા છે.

૧૮. સુરવર-દ્વં. વ્રહ્મા, વરુણ, આદિ પ્રધાન દેવ. સિરમોર-માથાના મુગટ.

* મૂઝામા ગુર્જરી રાગ ને પ્રતિમંઠ તાઝ આપેલ છે. આદિ તાઝથી તાઝથી સ્વમાત્ર રાગમાં ગાઈ શકાશે.

- सीताप्रिय, सीतामय, सीताश्रय ए,
सीताहरकुलकाल, जय जय देव हरे ! १९
- कुंडल श्रवणे सुंदर, गुरली कर ए,
उर राजे बनमाल, जय जय देव हरे ! २०
- कालिय-विषधर-गंजन, भयभंजन ए,
यादवकुलअवतंस, जय जय देव हरे ! २१
- दिनमणि-मंडल-मंडन, जनवंदन ए,
मुनिजनमानसहंस, जय जय देव हरे ! २२
- अमल कमल सम लोचन, भवमोचन ए,
दनुजदमन घनश्याम, जय जय देव हरे ! २३

१९. सीताप्रिय—सीताजीने व्हाला. सीतामय—सीताजी जेमने रोम रोम रमी रखां छे एवा. सीताश्रय—सीताना आधार. सीताहर—रावण.

२०. विषधर—नाग. यादवकुलअवतंस—यादवकुलना भूषणरूप.

२१. दिनमणिमंडलमंडन—सूर्यनी ज्योतीना पण ज्योतीरूप. जन-वंदन—सर्वना वंदनीय, नमस्कार योग्य. मुनिजनमानसहंस—मुनिओना हृदय रूपी मानसरोवरमां रमनार हंसरूप.

२३. अमल—निर्मल, सुंदर. लोचन—नेत्र. भवमोचन—पुनर्जन्म-थी मुक्त करनार. दनुजदमन—दानवोने दमनारा. घनश्याम—मेघ जेवा श्याम वर्णना.

નિજજનસંકટટાલક, પ્રતિપાલક એ,
મળમું પૂરણ કામ, જય જય દેવ હરે ! ૨૪

શરણોત્તમ ! શરણે તમ, ચરણે તમ એ,
કુશલ કરંત કૃપાલ, જય જય દેવ હરે ! ૨૫

• સ્તુતિ આ સુરનરસેવ્યની જયદેવની એ,
દે મન મોદ વિશાલ, જય જય દેવ હરે ! ૨૬

(ઘસંતતિલકા.)

લક્ષ્મીતળા કુચનું કુંકુમ અંક લેતે
લાગેલ જેઠ હરિને હર કોલિય, તે

‘ અમઝ કમઝ સમ લોચન ’ એ પંક્તિ ‘ પુંડરીકાક્ષ ’ નામના નિર્વચનરૂપ છે. નેત્રને કમઝની ઉપમા આપી દ્રુપાતથી તાપ હરવાની શક્તિ સૂચવી છે.

૨૪. પ્રતિપાલક—ગ્ધણ કરનાર. પૂરણ કામ—મનના મનોરથ પૂરનાર. નિજજન—હરિજન, ભક્ત.

૨૫. શરણોત્તમ—ઉત્તમ આશ્રયસ્થાન.

૨૬. સુરસેન્ય—દેવો જેની સેવા કરે છે એવા વિષ્ણુ ભગવાન. મોદ—હર્ષ. વિશાલ—પુષ્કલ.

ભગવાનની ભક્તિથી સર્વ સંકટ દૂર થાય છે, એવી પોતાની અચઝ શ્રદ્ધા પ્રકાશી કવિએ અહીં પોતાનું પરમવૈષ્ણવપદ સૂચવ્યું છે.

સ્વેદે છવાઈ રતિ આંતર બહાર જાણે

દર્શાવતું સમરપો પર સૌખ્ય સૌને.

૨૭

इति श्रीजयदेवकविविरचिते गीतगोविन्दे प्रस्तावना ।

૨૭. કુચનું કુંકુમ—ઘાતીએ ચર્ચેલું કેસર. અંક—આર્થિગાન.

કેલિ—ક્રીડા. સ્વેદ—પરસેવો. આંતર રતિ—હૃદયની પ્રીતિ. પરસૌંચ્ય—

પરમ સુખ.

વિપ્ર ન નડવા સારું નમસ્કારાત્મક મંગલચરણ કરી કવિ આશીર્વાદથી પ્રસ્તાવના સમાપ્ત કરે છે. ઉપેક્ષા અલંકારે શોભાવેલો સંભોગશૃંગાર મંગલચરણપદ્ધતિન અંતે મૂકીને કવિએ, સંભોગશૃંગારથી કાવ્યની સમાપ્તિ થનાર છે અને કાવ્ય વિલાસપ્રધાન છે, એવું સૂચવ્યું છે.

इति धीगीतगोविन्दसयादे पूर्वालापः ।

ગીતગોવિંદ.

સર્ગ ૧.

યસ્તુ—યસતના વિકાસે વિહ્વલ બનેલી રાધિકા શ્રીકૃષ્ણને
ઘૃન્દાવનની કુજોમા શોધતી પડે છે તેવામા તેની જ ફિકર કરતી
સયોગસિત સસી ત્યા આગી પહોંચી તેની ઝલકામા વધાગે કરતી કહે
છે—‘યહેન’ આ ઋતુરાજના રાયમા ઘૃદાવન, જો, જો, કેનૂ રઝિયા
મળૂ બન્યૂ છે’ અને આ કૃષ્ણ ભગવાન પળે ગોપીના ઘૃદમા ક્રીડા કરે
છે, તે તૂ જુલ છે કે ?’

(શિશ્વરિણી.)

વસતે વાસતી સમ મૃદુલ અંગે ધન વને

મમે કુજે રામા રસવિવશ શોધંત હરિને;

---

૧. વાસતી—મોગરાની વેડ મૃદુલ—મુરુમાર. રસવિવશ—રસના
આવેશથી પરવશ બનેલી મદનમદમીણી—કામના મદના ધેનમા ધેગર્દ
લાચાર બનેલી

અધીરી રાધાની ચટપટી ચિતે તે ચિતવૌને

વદે જૈ સાહેલી મદનમદમીણી યુવતિને. ૧

વિલાસીને વ્યાકુલ કરનારી વસંત ઋતુ સ્વીચ્છાં કરી સુંદરશ્યામ પાથેની રાધાની રતિ ઉદીપન પામી હરિની શ્રંખનાથી ક્રોમલ અંગમાં બાનિ પ્રકટાવે છે. તે બતાં એ હરિના સમાગમના અમિલાપથી. આતુર મેલા હૃદયનું ઔતુક્ય એવું પ્રવચ્છ છે, કે તેવાં શિથિલ અંગે પણ તે હરિને કુંજે કુંજે ઢૂંડતી ફરે છે. ત્યાં હરિનો પત્તો ન લાગતાં કામના મંદથી, જેમ કોઈ નીશાના આવેશથી મીણો ચઢ્યો હોય, તેથી તે સુકુમાર સુંદરી બને છે. એવામાં સારે ભાગ્યે સંયોગરસિક સસ્ત્રી આવી મળે છે. એને લીધે વિરહાતુર રાધાની અપસ્માર સ્થિતિ થતી અટકે છે.

સર્વજ્ઞો પ્રવેશ એક તરફથી અપસ્માર રૂપી અનર્થના પ્રતિરોધથી એવો સમયોચિત છે, તેવો બીજી તરફથી ઉદીપનસામગ્રીના નિરૂપણથી રસના સમુદ્ધાસમાં ઉપકારક છે.

પ્રવંધના આરંભે કવિ એકીવસ્તે પાત્રની ઠીક ઓઝસાણ કરાવે છે. રાસેશ્વરી રાધા પ્રથમ સંગમૂર્તિ ઉપર આવે છે, જેનું જીવન કેવલ પ્રેમમંય-કૃષ્ણમય છે. આ વિલાસના સમયમાં પ્રાણજીવન ઘંટાવનની કુંજમાં જ હરો, એમ સમજી હરિનું હૃદય જાણનારી રાધા ત્યાં તેમને શોધવા આવે છે, તેથી રસમોગી કૃષ્ણની 'વિલાસરસિકતાનું' આપણને પેરોક્ષ દર્શન થાય છે. પ્રેમમૂર્તિ નાયકનાયિકાનો સંયોગ કરાવી રસ સ્ત્રાવમાં જ સ્ત્રાવો માનનારી હરિપરાયણ સસ્ત્રી, તે સસ્ત્રીભક્તિના સ્વરૂપની શાંસી કરાવે છે.

(પ્રવંધ.)

લલિત લલંગલતા મલયાનિલ નર્તી થનન નચાવે;

ગાન નવલ કોયલ લલકારે; મધુકર વીન વજાવે;

નટવર મદભર ભર ઋતુરાજે

સ્વેલે રેલી રતિ ઋતુધેલી અલવેલી સૈંઘ આજે. નટ૦ ૨

અહીં 'અર્ધરી' પદ રાધાના પ્રેમનો અતિશય પ્રકાશે છે; અને 'જે' પદ અપસ્માર રૂપી અનર્થની સહીની શકાથી ચિંતાતુર ત્વરા દર્શાવે છે. રાસેશ્વરી રાધાને હરિધેલી વર્ણવી કનિષ્ઠ હરિના રૂપલાગ્ન્યની લોકો-તરતા સૂચવી છે.

૨. લલિત—સુંદર. લતા—ઢાંચઢી. મલયાનિલ—મંડયાચઢી થાતો પવન. નર્તી—નાચીને. મધુકર—ભમરા. વીન—વીણા. મદભર—મદ ભરનારા. ઋતુરાજ—વસંત. રતિ—પ્રીતિ.

રઙ્ગિયામણી વસંત ઋતુના કામોદીપક વર્ણનથી તથા કુંજવિહારી કહાનજીના અલૌકિક સૌભાગ્યના સૂચનથી સહી નાયિકાને વિલાસ-માર્ગમાં પ્રેરે છે.—સહી ! આ રમણીય વસંતમાં ગોપાંગના સાથે ભગવાન ક્રીડા કરે છે. તો તું પણ હે હરિના હૃદયની આરાધિકા ! તેનાં સુખ ભોગવી આ વિલાસનો સમય સાર્યક કર.

'ઋતુરાજ' પદ સર્વે ઋતુમાં વસંતની શ્રેષ્ઠતા જણાવે છે, અર્થાત્

* મૂલમાં વસંત રાગ ને રૂપક તારા આપેલ છે. ગાથા વજાવવામાં ત્રિતારા કે દીપચંદી ઠીક પડશે.

કુંપલ કુમળી તમાલની પરિમલ મૃગમદનો મ્હેકાવે;

ફૂલી લોલ કળી કુરવકની ફાગ-પરાગ ઝંઙારે. નટ૦ ૨

પસર્વદાથી વિચ્છાતિ પામેલી શરદ ઋતુ કરતાં પણ આ ઋતુ વિલાસને વધારે યોગ્ય છે; કેમકે સ્ત્રીલેલાં નવાં ફૂલનું મધ છટતાં કઝાહોઝ કરી મૂકતા ભમરાના ગુંજારવથી અને આંવાનો નવો મોર સ્વાઈ વાચાઝ બનતી કોયલના ટૌકાથી વસંત સંજોગીને મસ્ત કરે છે. વઝી દક્ષિણ દિશાથી વાતો મલયાચઢનો પવન તતાઓની મીઠી ખુશબો વટે સાગ વિરૂન મહમહ કરી મૂકે છે. અધો રહ્યો વિલાસનો સમય તે રામેશ્વરી રાધિકા અને નટવર નાગર કૃષ્ણ ભગવાનની ક્રીડાથી સાર્થક થાય, તેના જેવું કીજૂં શું? સંયોગરસિક સસ્ત્રીના મનમાં કીર્તી શી કામના હોય ?

અહીંથી વસંત ઋતુનું ઉન્માદક વર્ણન શરૂ થાય છે. તત્તાના નૃત્તથી સ્થાવર સૃષ્ટિમાં અને પશુના ગાનથી તિર્યક્ સૃષ્ટિમાં ઉભયત્ર શૃંગારનો આભાસ દટિગોચર કયાં છે. પવનના સરસરાટથી, પત્રોના ફરફ-રાટથી અને ભમરાના તથા કોયલના કઝાહોઝથી ગુસ્ત મોટી ગુસ્ત જ રહેવાની અનુકૂળતા દર્શાવી છે. નૃત્ત, ગીત અને વાદ્યના સંયોગથી સંગીતના ઠાઠની જમાવટ કરી છે. ‘ઋતુગજ’ પદ ઉદીપ્ત-વિભાવનો અને ‘નટવર’ પદ તથા ‘અલબેન્દ્રી’ પદ આલંબન વિભાવનો ઉત્કર્ષપ્રકારો છે. પૂર્વ ભાગમાં સમાપ્તોક્તિ અને ઉત્તર ભાગમાં કાવ્યચિંતા તથા પરિકર અરંકાર છે.

૩. મૃગમદ-કસ્તૂરી. પામિઝ-વાસ, સુશ્વો. પાગરી-નવી કુંપટો મોગી. તરુણ-જવાન. કુરવક-કાંટારાત્રિથી. પરાગ-ફુલના અંદરની સુવાસિત રસ.

માધવી શું હૈં સાંદ રસાલે મુકુલપુલક દરસાવે;

ભાઝી નિર્લજ જગ વાઝેરાં કરુણ હસે સહી ! હાવે; નટ૦ ૪

પવન અને લતાના નૃત્તથી દર્શનમુગ્ધની અને અમરાના ગુંજારથી તથા કાંચલના ટૌંઝારથી કર્ણેન્દ્રિયના શુદ્ધમુગ્ધની સપતિ વર્ણવી કવિ દ્રાગેન્દ્રિયને તૃપ્ત કરનાર ગદ્યની સમૃદ્ધિ દર્શાવે છે. તમાની લુશ્ચો કરતૂ-રીની સુગદ્ય યાદ આવે છે, મતલબ કે તેથી જ મધુર અને તેથી જ વિશ્વ-વ્યાપી છે. વઝી ફૂલની રજ પેળ પટલી વોઝી છે, કે તેનાં ગોટે ગોટ પટવામની પેઠે ઝડે છે.

અહીં શૃંગારોચિત્ત અનુપ્રેષન અને પટવાસના પ્રયોગની પ્રતીતિથી સમાસોક્તિ અટકારના ધ્વનિ સ્ફુરે છે.

૪. માધવી-મોગરાની વેડ. માંદ-આઝિંગન. ગ્માઝ-અયો. મુકુ-લપુલક-મોર રૂપી રોમાન્સ. કરુણ=ધોઝાં ફૂલનું. નક શુદ્ધ.

અહીં મુકુલમાં પુલકના આગેપથી ઝ્યજતું રૂપક રસાત્ર માધવીના વર્ણનદ્વારા નાયકનાં ચિત્તનો વ્યવહાર સૂચવતી સમાસોક્તિનું અંગ છે. ગ્માઝ માધવીનો વૃત્તાત્ત જગતને લગાડેના નિર્લજ વિશેષણના મમર્થન માટે હોવાથી નિર્દિષ્ટ સમાસોક્તિથી પોષણ પામતો કાવ્યચિન્તન નામે અંકાર નીપજે છે, તે વાઝેરાં કરુણ શુદ્ધના ધોઝા ફૂલના પાટ વિશે હાસ્યની સમાવેશથી પ્રગટતી ઉપેક્ષાનું અંગ છે. ન રીતે રૂપક, સમાસોક્તિ, કાવ્યચિન્તન અને ઉપેક્ષાનો મંડળ બને છે.

મધુપસંગ મધુથી તર હોલે ચોલસરી સ્વીલંતી,
 ટવલે ત્યમત્યમ ટમટમો વાદા વિરહાનલે જલ્લંતી; નટ૦ ૫
 ધીધે નયન વિજોગી જનનાં મનમથ કેતકકુંતે;
 ચીરે સર ઇ કેસરી સરિલા કિંશુકનલ્લના પ્રાંતે; નટ૦ ૬

૫. મધુ-૧ફૂલનો રસ; ૨મદિરા. મધુપ-૧મમરા; ૨મધુપાન
 કરનાર. વિરહાનલ-વિજોગનો અગ્નિ.

મમરાઓ પુષ્પરસનું પાન કરવા આ ફૂલથી ઓ ફૂલ ઉપર ઝડી
 ઝડીને વેસે છે. તેમના ઝડ્યા વેસવાથી ફૂલના ભારે નમી રહેલી ચોલસરીની
 ટાઝીઓ હેલે છે; તે જોઈ પોતાના પ્રીતમ સાથે મધુપાનની મજા ઝડાવ-
 વાનું યાદ આવવાથી વિજોગી સ્ત્રીઓ પ્રવાસી પતિને સંભારીકરણ સ્વરે
 ચિલાપ કરે છે, સૃષ્ટિને વિવિધ વિલાસમુલ્લ મોગવતી જોઈ કામામિથી
 ચઢી ચઢી થાય છે અને ધીરજ સોઈ વાવરી વને છે.

‘મધુથી તર’ પદો વડે પુષ્પરસનું પુષ્કલપણું અને પુષ્પરસના પુષ્ક-
 લપણા વડે પુષ્પનું પુષ્કલપણું અહીં ધ્વનિત છે. પૂર્વાર્ધમાં રસને સ્વીલવવા
 શ્લેષપોષિત સમાસોક્તિ અલંકાર છે; ઉત્તરાર્ધના એકદેશમાં રૂપક પ્રયોગ્યું છે.

૬. મનમથ-કામદેવ. કેતકકુંત-કેવટા રૂપી માલો. કેસરી
 સરિલા-સિંહના જેવા. કિંશુકનલ્લ-કેસુડાં રૂપી નલ્લ. પ્રાંત-અળી.

સીત્ર વાસથી સપવનવિહારની હીલ્યા યાદ લાવી સીલિંગ અળી
 વિરહી જનનાં અંગ વીધી નાંચતાં કેતક પુષ્પ પ્રાણ લેવા તત્પર થયેલા
 કામદેવના માલ વને છે; તેમ જ પ્રાગના રંગની ધૂમની સ્મૃતિ ગાપી

પેલ, શિલીમુલ્યથી માથાનો પાડઝ મેલ મજાવે;
કુસુમાયુધના કનકદંડ સમ કેસર વહુ વીહાવે; નટ૦ ૭

હૃદય વિદાગ્તાં કેમુડાં, તે વચ્ચેલા વાધ મરત્વા કૂર કામના વાંકા વધા-
રેલા નલ નીવડે છે.

ઉપરનથી પાછા વળતા વનવિહારના ચિહ્ન તરીકે પુરુષો મોઝિયામાં
અને સ્ત્રીઓ વેળીમાં સૌભાગ્યચર્ચક કેતક આદિક પુષ્પ ઘાળે છે, તે પ્રસિદ્ધ
છે. તેમ જ કેમુડાના રંગની પીચનાગીથી રંગ કાઢતી મિલમી જન પાગ
લે છે, તે પણ વિરચાત છે.

આયુધ કાગમવા ને મારવામાં મિલ્લ થાય, તે સ્ત્રી ન શક્તા
મન્મથને કિશુક રૂપી નવે વિજોગીના હૃદય વીધી નાસતો કહ્યો છે, તેમા
તેનાં વેગ અને કૂરતાનો ધ્વનિ છે. ૫ રીતે અનત વાહુ માનવાથી અનત શબ્દ
અલ્પ અને નવ વડે વિજોગીને સામટા દમવાની ઉપપત્તિ સ્વત સિદ્ધ છે.

૭. શિલીમુલ્ય—૧ મમરા; ૨ તીર. મેલ—વેપ. કુસુમાયુધ—ફૂલ જેનાં
આયુધ છે એવો કામદેવ. કનકદંડ—સોનાનું દંડ નામે આયુધ. કેસર—નાગ-
કેમર. વીહાવે—મય ઉપજાવે છે.

કુંત અને નલનો પ્રયોગ વર્ણવી અન્ય આયુધથી મન્મથનું સંહારકર્મ
કવિ વિસ્તારે છે. પાડઝનાં ફૂલ તે મન્મથના માથાનું, શિલીમુલ્ય જે
મમરા તે શિલીમુલ્ય ઘટલે તીરનું, અને કેસર પુષ્પ તે તેના દારણ દંડ
નામે આયુધનું કામ કરે છે. રૂપક અને ઉપમા અલંકાર છે.

હંદાવન કુંજે જનગંજન ઘન ઉદીપન ભાવે
 સમય અસીમ વિપમ આ શમમય મન મુનિનાં ય મૂંઝાવે; નટ૦ ૮
 વનવર્ણન મધુરું મધુ ક્રતુનું જયદેવે રચ્યું આ જે,
 શ્રોતાની મતિ તે થિર થાપો શ્રીપતિના ચરણાબ્જે ! નટ૦ ૯
 (માલિની.)

નવલ અવલ રહેકે ફૂલડે ફૂલવાડી,
 મધુર મધુર તેની મ્હેકથી રહે લગાડી,

૮. જનગંજન—પ્રાહત સંસારી મનુષ્યને ગંજનાર. ઘન—અત્યંત.
 ઉદીપન ભાવ—કામ ઉદ્દીપ્ત કરનારી સામગ્રી. અસીમ—બેહદ. વિપમ—વ-
 સમો. શમમય—શાન્ત.

સંસારી સંજોગી વિજોગી વિશે ઋતુનો પ્રભાવ જણાવી કવિ વિપ-
 યવાસનાથી વિરક્ત થનવાસી તપસ્વી ઉપર વસંતનો અમલ ફહી વતાવે
 છે. મુનિનાં પગ મન ચઠે છે, ઇમ કહેવાથી ઉદીપનનો અતિશય
 દર્શાવ્યો છે. ચિત્તનો ક્ષોભ કામકૃત છે, એવું ન સમજનારા મુનિની
 મુગ્ધતા ‘મૂંઝાવે’ પદથી સૂચિત છે.

૯. મધુ—વસંત. મતિ—બુદ્ધિ. ચરણાબ્જ—ચરણકમળ.
 શૃંગારના ઉદીપન વિભાવ ઉપરથી એકાએક રસના અધિષ્ઠાતા તરફ
 કવિનું આ વલ્લ્યું જેવું મધુર તેવું સ્વાભાવિક છે. પરાસર્પણનની અદ્યપદ્ધતિની
 ઉપધાનિકા છે. શ્રીહરિના ચરણમાં શ્રોતાની એકાગ્રતા કાવ્યરસ અને
 નિઃશ્રેયસ ઉભય સિદ્ધિ સાધનારી હોઈ અહીં દ્વિરૂપ વર્ણવી છે.

૧૦ અવલ—ઉત્તમ. મુતનુ—મુંદર અંગવાઝી, વહુ જ નાજુક છી.

સુતનુ ! વિતનુનો આ પ્રાણ, લહેરે રસાળી,
 અનિલ અનલબંધુ બ્હાય કાયા પ્રજાળી. ૧૦
 (શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

દંચે કૃષ્ણ - ભુજંગના લથડિયાં ચાતી હિમાલે દયાં -
 જાયે માલય વાયુકેરી લહરી આ, જો નૌ, જંપાવવા;
 બેની ! જો વળી, જો નૌ, જોચન નવું મોરંત આંધાતળા
 અંકે કોયલ મોહમંત્ર મધુના ઓ ગાય હલ્લાસ્યમાં. ૧૧

વિતનુ—અનંગ, કામદેવ. રસાળી—૧રસમય, ૨વિપમય. અનિલ—પવન.
 અનલબંધુ—અગ્નિનો મિત્ર. પ્રજાળી—ચાળીને.

વસંતમાં ઘાતા પવનને અનંગના પ્રાણનું રૂપક આપવાથી તેની કામ
 ઉદીપન કરવાની અસાધારણ શક્તિ સૂચવી છે. વિરહાગ્નિ મલયાચઢના
 પવનથી સંધૂસ્વાઈ પ્રજાળી ઝડે છે, તે જણાવવા ‘અનિલબંધુ’ પદ મૂખ્ય
 છે. અહીં પવનમાં પ્રચ્છન્ન ઘાતરૂના વ્યવહારનો સમારોપ હોવાથી સમા-
 સોક્તિ અલંકાર નીપજે છે. તેને વિતનુનો પ્રાગ અને અનિલબંધુ પ. વિશે-
 પનોમાં રહેલો પરિકર પોષે છે.

૧૧. કૃષ્ણ ભુજંગ—૧કાળા નાગ; ૨કામી કૃષ્ણ. માલય—મલ-
 યાચઢનો. અંક—સોટો. મોહમંત્ર—મોહનાવિધાના મંત્ર. હલ્લાસ્ય—
 હહ્યાનો તનમનાટ.

અહીં કૃષ્ણ સરસા ભુજંગ કહેતાં પ્રીતમના વિરહદંડથી વધતા
 કામના વેગને લીધે વિરહાતુર શીતોપચાર સેવતી કામિર્નાની સંતાપ આદિ

શારે કોયલ કાન પંચમ સુરે લૈ તાન કુંજે ઢુલી,
 ને હારે મધુ પી અમંદ મદમાં મોદંત મુંગાવલી;
 તેવા આ મધુમાસમાં વિરહની પીડે પ્રવાસી ઢુલી
 ॥ધી પ્રેમસમાધિ આધિ વૌસરે આધી પ્રિયાને મઝી, ૧૨

દશાનો શ્લેષબદ્ધે આશ્લેષ છે; તેનું તાત્પર્ય ભય દર્શાવી રાધાને કૃપ્ણ ભગવાનના સમાગમની અધીરી બનાવવાનું છે. પૂર્વાર્ધમાં વિરહદુઃખનું ફારમું વર્ણન છે, તેથૂં ઉત્તરાર્ધમાં સંમોગસુખનું સુંદર ચિત્ર છે; તે વિલાસની ઝલકંઠા વધારી સમાગમની ત્વરા માટે છે. આવાનું મોરવું કોયલના હર્ષનું કારણ છે. પવનના તરંગે હાડતો નવપલ્લવ રસાઝ જે આંબો, તથા તેની સાથે મદમાં ટોલતી અને હર્ષથી બોલતી જે કોયલ, તે બેનું એકત્ર રસમય ચિત્ર તરુણ પિયુના સંગમાં નૃત્ત કરતી રસમગ્ન હર્ષધેલી વસંતનાં સુસ માળતી નાયિકાનું દ્વય નજર આગઝ ઝમું કરી વિલાસની સૃષ્ટિ વધારે છે.

સહી સહીમંત્રિથી તદાકાર—રાધાકૃપ્ણમય બની છે; તેથી તે લીલાલાલસ જુગત્કિશોરસ્વરૂપે તેમની શૃંગારી દૃષ્ટિથી સફળ સૃષ્ટિ રસમય-શૃંગારમય જુએ છે.

૧૨. હોમ—ગ્રાસ આપે છે. મધુ—૧ફૂલનો રસ; ૨મધ. અમંદ—એકદમ. મધુમાસ—વસંતઋતુ. મોદંત—હરખાતી. મુંગાવલી—ભમરાની પંક્તિ. આધિ—દ્વયની પીડા. આધી—અર્ધા.

(યંશસ્યવિલ.)

રમે ભમે લૈ લૈ અંક સુંદરી,
 રૂમે ધૂમે રંગ શૂં સંગમાં હરિ;
 વતાવતાં તે કરથી રસે ભરી
 સહી તરી બહાલનો ત્રાળો ઉચ્ચરી. ૧૩

ક્રીડારસિક કોયલ કુંજમાં રસાઢ સાથે ટોંગક્રીડાનું સુખ ધ્યાની-
 ગાની ભોગવતી હોત તો એક વાન, પરંતુ આ તો પાથી તટ્ટકી ટોંકાથી
 વિજોગીના કાન મેંદી નાસે છે; ને તેની જોડે મધુ પી મરત બનેલા
 ગમગ પળ ગુંજારવથી પ્રાણસંશય ડગવાવી હાર્યા કરે છે. તેથી ચિર-
 હની વેદનામાં ગરક થઈ જતા પ્રવાસી પ્રિયાની કપનામય દર્શીથી મન
 રમાડીને જ્યાંત્યાં દુઃખ વીસોરે છે; મતડવ કે પ્રિયજનના સમાગમ
 સિવાય સુખનો અ-ય ઉપાય નથી. એ રીતે ઉદીપનના આતિશયની પરમ
 કોટિએ પહોંચી, તેનું અનન્ય લક્ષ્ય જે પ્રિયસમાગમ, તેના ગર્ભિત વોષથી
 સંયોગરસિક સહી પોતાની ઉક્તિના પ્રથમ ભાગનો ઉપમેહાર કરે છે.

૧૩. અંક—આંગિન. કામિની—પ્રેમાતુર સ્ત્રી. ઉચ્ચરી—વોલી.

ઉદીપન વિભાવના નિરૂપણથી ઉકંઠા તનરાવી, રાધાની રતિના
 આલંબનમૂત કૃષ્ણ ભગવાન જે વાજુણ રમતા હતા તે તરફ હાથ કરી,
 સહી વિલાસની સ્પર્શા ઉપજાવવા મીઠા પ્રેમાઢ વચને તેમની અલૌકિક
 ડીલાનું વર્ણન આરંભે-છે.

(પ્રવંધ*.)

પીતાંબર કટિ પર; મલયાગર મધુર શરીરે મ્હેવે;
ગંડસ્થલ મણિકુંડલ લલકે; હર વનમાળા લેકે.

રમણશિરોમણિ, જો નૌં, ઝૂમે

હમંગીલો રંગીલો સંગ રમે.

ધ્રુવ૦ ૧૪

મોટ મચકાવી મુગ્ધ મલકાવી બદાલ શૂં વલ્લયા આવે,

દઈ આલિંગન લઈ લઈ હુંવન રસતરસ્યા તરસાવે. રમણ૦ ૧૫

રણકે કંકણના, અણવટના ઢળકે નર્તનશૂની

કો નચવે નયને નટવરને રસનાં રવ પૂરી; રમણ૦ ૧૬

૧૪. ગંડસ્થલ—રમણાનો ભાગ. ઝૂમ—જુસ્સો, જોમ.

૦ હીં વસ, આમૃષણ અંગરાગ અને પૂડમાલ્લે કગીને વૃષ્ણ ભગ-
વાનનૂ શૃંગારીષ્ણ પ્રકાશ્ય છે. મણિકુંડલની અને વનમાળાની ગતિથી
રાસના સ્તમા હરિની તન્મયતા દર્શાવી છે. રસેશ્વરની એ રસમયતાએ
મહાત્મો ગોપાગતાનો હૃદયરસ ‘હમંગીલી રંગીલી’ પદથી પ્રતીત થાય છે.

પ્રથમ દક્ષિણ ભગવાનની શૃંગારચેષ્ટાનૂ અહીં વર્ણન છે. સર્વને સમ-
રસ સંતોસવાધી દિવ્ય નાયકનૂ લોકોત્તમ દાક્ષિણ્ય પ્રકાશ્ય છે.

૧૬. અહીં નૃત્તરસિક નાયિકાનૂ નિરૂપણ છે. ગસનો રગ લગા-
દવાથી ‘નટવર’ પદ સામિપ્રાય છે. સ્વભાવોક્તિ અલંકાર છે.

* મૂલ્તમા રામકૃષ્ણ રાગ ને રૂપક તાલ આપેલ છે. આદિતાલથી
આરાવરી રાગમા ગાઈ શકાયો.

પીંડી સ્તનથી મુરલીધરને મીંડી ધ્રુજમાં માંત્રે
 તાન શૂં ગાનનીં કો અનુરાગિણીં રાગિણીં રાગ ઘૂંમાવે. રમણ૦ ૧૭
 લોચન લોલ મિલાવી લોભન લોચન શૂં, શકુશોરી
 રૂપરસે ઘૂંડીં એકટથે કો હરિમુખ જોય ચકોરી. રમણ૦ ૧૮
 ફાને ફંડ ફે'વાને વ્હાને રગ રગ કો રતિમીની
 રામા રોમે રોમે રસવસ સુરત પીંણ પિયુજીની. રમણ૦ ૧૯

૧૭. મુરલીધર—મુરલી વગાડતા કૃષ્ણ. ગાનની અનુરાગિણી—
 ગાયનની રસિયણ.

રાગરમિક નાયિકાનું અહીં નિરૂપણ છે. 'પીંડી' પદના
 પછીના જોડાશરૂં દનાગ આગ્નિનના દટ્કવનૂ માન કરાવે છે સ્વરના
 માધુર્યથી મસ્ત બનાવવાને લીધે 'મુરલીધર' પદ સાર્થક છે.

૧૮. લોલ—ગેમી, આતુર. લોભન—લોભાવનાર, મનોહર. શકુ-
 શોરી—પરિવર્ણપણે મીઝાઈ જવાય ઇ.મ, શકુશોરૂ, રગરોઝ. હરિ—૧ કૃષ્ણ-
 ભગવાન, ૨ ચંદ્ર.

અહીં એકટથે જોતી નાયિકાની રૂપરસિકતા સ્પષ્ટ છે. એ
 રૂપરસિકતા સ્વીકારવા હરિ અને ગોપીમાં ચંદ્ર અને ચકોરીનું રૂપક
 યોગ્ય છે.

૧૯. રતિમીની—પ્રેમાઝ. સુરત—મ્હો. પીંણ—ધૂમે છે.

'રોમે રોમે રસવસ' પદ રોમાન્સ નામે સાહિત્યિક ભાવના પ્રકાશક
 છે, ને તેથી નાયિકાનો અતર્ગત હર્ષ સૂચિત છે. પ્રેમરસિક નાયિકા છે.

કોડક કામિની કામની કૈલિની કૌતુકી કાનનકુંજે
 ફેલવીં ફેલવીં ફેલવીં રલ્લે રલ્લીં તિમિરે તર તરુણે. રમણ૦ ૨૦
 લીલા આ રસસાગર શ્રીનટનાગરની રસ રેલી
 મચવો મનમાં મોદ મહા કવિ જયદેવે વરણેલી. રમણ૦ ૨૧

(શાર્દૂલચિત્રીક્રિત.)

અંગે અંબુદ તુલ્ય રંગરસિયા આનંદ વર્ષાવતા,
 લૈ લૈ અંક રમંત રમ્ય રમણીકેરે હરે ભાવતા,
 જો, શૃંગારરસાધિદેવ નવલા રાજ્યે ઋતુરાજના
 રેલ્લે મન્મથનો મહોત્સવ ભલો શોભાવતા આજ આ. ૨૨

૨૦. કામિની—કામકલામાં કુશલ લી. કૈલિ—ક્રીડા. કૌતુકી—
 કોડમરી. કાનન—વન. રલ્લી રલ્લે—સુખ પામે છે. તિમિર—અંધારું. પુંજ—
 જૂથ, જથો.

ઔસુવ્યપોષિત સંભોગ શૃંગારથી નાયિકાની ચૈષ્ટાના વર્ણનની
 કૌટિ કવિ મનોહર રીતે સમાપ્ત કરે છે. હરિનું આકર્ષણ ભોગરસિકતા
 સૂચવે છે.

૨૧. રતિરસિક અને મક્તિરસિક ઉભયના શૃંગારરસ અને ભક્તિ-
 રસના પોષણના આશીર્વાદથી કવિ પ્રવચની સમાપ્તિ કરે છે.

૨૨. અંબુદ—પાણી આપનારું વાદળ. અફ—આલિંગન. શૃંગાર-
 રસાધિદેવ—શૃંગાર રસના અધિષ્ઠાતા કૃષ્ણ ભગવાન. ઋતુગજ—વસંત.
 મહોત્સવ—મોટો ઉત્સવ.

ભૂવહ્ની નચવી, સ્ત્રવી સ્મિતમુધા ભાવોર્મિષ્ ભાવતી,
 દીલા કેશ કસી કરે કુચતળી આભાર્યી લોભાવતી

વસત કામદેવનો મિત્ર મનાય છે. તેનું રાચ ધતા કામદેવ મહોત્સવ કરે અને તે મદનમહોત્સવમા, રતિ જેનો સ્થાયીભાવ છે તથા વિવિધ વિલાસ જેના વિભાવ છે એવા શૃંગારના અધિષ્ઠાતા શ્રીકૃષ્ણદેવ પડે ભાગ લેઈ આનંદનો વધારો કરે, તે કંપનાનું સ્વાસ્થ્ય રપટ છે. સચ્ચીના કહેવાનો અભિપ્રાય એવો છે કે ‘કૃષ્ણદેવ પોતે મદનમહોત્સવ શોભાવવા વનમા પધાર્યા છે; તો આ બસતે તારે અઢગા રહેવૂ ન ઘટે.’

૨૩. ભૂવહ્ની—વેલ જેવી વાકી મમરો. સ્ત્રવી—શ્રી. સ્મિતમુધા—
 મનનત સરસૂ દસનૂ. ભાવોર્મિ—પ્રેમની છોત્તો. કર—હાથ. આભા—સરફ.
 રસેશ્વર—રસસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ

શ્રુતિરૂપ ગોપીની શ્રીકૃષ્ણ વિશેની સ્થાયી રતિ તે તે અનુભાવથી અહીં વ્યક્ત બને છે, તેમ રસસ્વરૂપ ભગવાનનો તે ગોપી પ્રયે પ્રણયમાવ તેમના ધ્યાનથી સ્ફુટ થાય છે. ‘ભગવાનને હાલી શ્રુતિ છે ને શ્રુતિને હાલા ભગવાન છે’ એવા ગર્ભિત અર્થથી ભગવદ્ભક્તને શ્રદ્ધાભાક્તિનો ઉપદેશ કરી તથા ભોગી જનને વિલામનૂ સરસ ચિત્ર સમર્પી આશીર્વા વાદથી સર્ગની સમાપ્તિ કરતા કવિએ સર્ગમા વરણેલી ભગવાનની ગોપી પ્રત્યેની અને ગોપીની ભગવાન પ્રત્યેની પ્રેમચેષ્ટાનૂ વીજ અહીં અવર અવસ્થામા દર્શાવવા તરુ સાર્થી છે.

~ ભૂમ્મગ, સ્મિતહાસ્ય, આદિ ચેષ્ટા દ્વારા પ્રકાશતી ગોપીની

गोपी गोरी निहाळी विहळ बनी नेहे भौनी मूरति

चित्ते चितवता रसेश्वर रसे रुडी उरे दो रति २३

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्दे सामोददामोदरो

नाम प्रथमः सर्गः ॥

रतिने लीधे विहळ बनता श्रीकृष्णानी रति औत्सुक्य आदि संचारी भावधी पोसाई अमिलापं चिंता आदि रूपे अयोग विप्रलंभ शृंगारमां परिणाम पामे छे. ए अयोग विप्रलंभ शृंगार कविनी भगवान प्रत्येनौ रतिनूं अंग छे.

ए रति आ सर्गमां दामोदरना आनंदोत्सवनों वर्णन समायूं छे, तेदळ मोटे सर्गनूं सामोददामोदर नाम कर्णूं छे. एमां प्रधानपणे वसंताविलासनूं निरूपण छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे वसन्तविलासवर्णनो

नाम प्रथम आलापः ।

गीतगोविंद.

सर्ग २.

यस्तु —श्रीशृण्णने गोपीना वृद्धमा खेळता देखी न खमायाथी
राधिकाजी त्याथी चा' नीऊळी यमुनाना तीरे एक निर्जन छताउजमा
आवी प्होचता पूर्वना प्रेमना प्रसंग सभारी ऊभराई जता हृदये दीन
शब्दमा सखी प्रये व्हे छे 'अ' तने साभरे छे के' अही शरद
फ्रतुमा रासनी रमझट जामी हती, ते वखते ह प्रणयकोपथी रीसाता
प्रभुए पेग रुढव वृक्ष तळे मने मनावी हती हाल तेओ मने मेली
बीजी साथे क्रीडा करे छे, तथापि मारू मन तो मोहनमा ज रभी रझू
छे अरे आ ज कुजमा अमारो प्रथम समागम थयो हतो ते वरसतनी
वात सभारू छू ने मारा मनमा कइ कइ थाय छे मारी च्हाडी सखी !
तू मारो सुदरस्याम साथे भेज्जाप कराव अहा बहेन ! घडी उपर ज
मने जोता क्षोभथी वृष्णचंद्रना हाथमाथी, जो ने, वासळी केवी सरी
पडी हती, ने गोपीओ ते जोई केवी कातरिया नाखती हती ! प्रियत

મના મુસ્તારવિંદ ઉપર કેવાં પ્રસેદનાં બિંદુ છવાયાં હતાં ! કેવું તેઓ
મારા સામું ચકિત ઝહો મલકાવ્યું હતું ! અર ! એમના વિના આ ટંટો
મલયાચઢનો પવન મને દેવતા જેવો લાગે છે. ’

(હરિણી.)

નિરસૌ તરુણી સંગે રંગે રમંત રસેશને

ન સહૌ તરુના પુંજે હુંજે કહીંક ભરાઈને,

મધુપ મધુપી ગુંજે રુંજે જહીં મધુ પી મદે,

તહીં રસિકઢી ઢીલીઢીલી સહી શૂં રહી વદે. ?

૧ રસેશ—રસસ્વરૂપ ભગવાન. તરુ—સાઢ. મધુપ—મગરા. મધુપી—
મમરી. મધુ—ફૂલનો રસ. ગુંજે રુંજે—ગળગળ ને રુંડું કરે છે.

અહીં અસૂયા આદિ સંચારી ભાવને પોતાના પ્રવલ્લ પ્રવાહમાં તાળતી
રતિનું નિરૂપણ છે. ગોપી સાથે પ્રિયતમનો વિહાર તે અસૂયાના ઉદયનું
ઝને ગર્વના નાશનું સામદ્રું કારણ છે. કૃષ્ણગોપીના વસંતવિલાસનું
સ્થાન-મૂકી રાધાનું અચ્ચ જવું તે અસૂયાનો અનુભાવ છે. ઢીલાઢી-
લાપગું તે ગર્વના નાશનું ઉપલક્ષણ છે. શ્મતો ગર્વ એક વાર જરા દીપે
છે, અને પ્રાણપ્રિય સર્વાને પણ દિલ સ્તોલીને યાત કહેતા પ્રેમગવિતા
રાધાને અટકાવે છે. પરંતુ આ તેના વ્યર્થ નિર્વલ્લ પ્રયનમાં જ તે નાશ
પામે છે. શ્મોઢા ગર્વના મસ્પરાશિમાંથી દૈન્ય પ્રગટે છે. તે તનના ઢીલા-
પગામાં અને મનના ઢીલાપગામાં પ્રકાશે છે. પરંતુ ઉત્તમ પાત્રની
સ્વભાવસિદ્ધ ધૃતિ આ સમયે નાપિકાની મદદે આવે છે. ધૃતિ પ્રગટી

(પ્રવંધ*)

મદમર મૌલિ લચાવી, નચાવી આંસઢલી અણિયાલી
અથરઅમી-ઝરણી વશકરણી વાતા વેળ રસાલી,

આવે અવ અહીં ઝર તરી રાસે

હરિ રમતા રમજટ હરી હાસે.

ધ્રુવ૦ ૨

ફે કુંજની ઓઝ્ઝવાગ પડતાં શરદની રાસકીટાની સ્મૃતિનાં પડ ઉપર
પડ ઝપડવા માડે છે, દક્ષિણ નાયકના પોતાના પ્રયે અનન્ય પ્રેમના
પ્રતાપ આગઢ અસૂયાની વાંદઢી વેરાઈ જાય છે, અને કૃષ્ણ ભગવાન
પ્રત્યેની રાધાની સ્થાયી રતિ ઢઢહઢ જ્યોતે ઢઢકે છે.

સે ' રમેશ ' અને ' રસિકડી ' પદ કૃષ્ણ અને રાધાની રસિકતા
પ્રકાશે છે. ' તરુના પુજે ' પંદ્ર કુંજનું ઘટ્ટપગું જગાવે છે, અને ભ્રમ-
રાનો ગુંજારવ ગુપ ગોપ્રીને યોગ્ય આ સ્થાન છે એમ દર્શાવે છે. ' રહી '
પદ ગર્વ, દૈન્ય અને ધૃતિની સંક્રાંતિનું બોધક છે.

૨ મૌલિ લચાવી-ડોક વાકી રાત્રી. અથર-નીચલો ઓઢ. વેળ
વાતા-વાંસઢી વગાડતા. હાસ-વિનોદવચન.

અવતરણશ્લોકમાં સૂચવેલી સ્મૃતિનું અહીંથી નિરૂપણ છે. ભાવિક
અલંકાર છે. વિલાસને વિશેષ કરીને અનુકૂલ વર્ણ, શરદ ને વસંત
પૈકી આ શરદ પૂનમના રાસનું વર્ણન છે.

* મૂઢમાં ગુર્જગી રાગ ને પ્રતિમંઢ તાઢ આપેલ છે. આદિતાઢ-
થી સારંગ રાગમાં પગ ગાઈ શકારે.

મેઘધનુષ સમ મોરમુગટ શિરને ઝર વિચ ચપલા શી
મણિમાઝા ઘનદ્યામ મુહાવી રેલંતા રસરાશિ, આવે ૦ ૩
કાને કનકતળાં મણિકુંડલ જ્વલહલતાં લલકાવી
મદનમનોહર મોહ મચ્ચતા લોચનિયાં લલચાવી, આવે ૦ ૪
નિલવટ ચંદનતિલકે ઘનગત પૂનમચંદ્ર લજાર્ધી
ભૂષણમણિનાં કિરણે વન ઘન ભરતા તિમિર તજાવી, આવે ૦ ૫

૩. વિચ-વષ્ટે. ચપલા-ચંજલી. મણિમાઝા-મોતીનો હાર.
રસરાશિ-પુષ્કલ રસ.

રતિના આલંબનભૂત ભગવાનની શૃંગારચેષ્ટા વસ્ત્રાળી રૂપધેલી
રાધા તેમના સુંદર વેષનું વર્ણન કરે છે. અલંકાર ઉપમા.

૪ મણિમય-રત્નજડિત. ગકરાકાર-મકરના આકારનાં. કનક-
સોનું. મદનમનોહર-કામદેવના જેવા મન હરનારા.

અહીં પણ વર્ણન ચાલુ છે. દ્યામ હોવા છતાં પણ મોહ ઝપ-
જાયવો, ૫ ભગવાનના ધ્વજાવળીની લોકોત્તરતા જણાવે છે.

૫ નિલવટ-રૂપાલ. ઘનગત-ગાદલની ધ્વજામાં આવેલો. ઘન-
ઘટ, સજડ. તિમિર તજાવી-અંધકાર ટાળી.

વર્ણન ચાલુ છે. પૂર્વાર્ધમાં વ્યતિરેક અલંકાર છે. ઉત્તરાર્ધમાં
અતિશયોક્તિ, શ્લે.

रसिया रसतरंग्या रसीलीनां वळीं वळीं वदन चूमंता
 झलमल पळकंता अधरे करी मधुर अधीर धमंता, आवे० ५
 पीडी मौढ पयोधर भूधर भामा भूजमां भीडी
 केता आलिंगन घन रोमे रोमे रसमां बूडी, आवे० ७
 केलिकदंब तळे मळीं अढळक ढळीं ने लळी लळीने
 मुज मन मुग्ध मुग्ध करी देता मोहन मान दळीने, आवे० ८

६ वदन—म्हो. अधीर धमंता—खुब अधीर ऊपजावता, चुंबन घेवाने
 अत्यंत अधीरा वनावता.

अहींथी हरिनी छीलानूं वर्णन छे. औसुक्य, हर्ष वगैरे भाव
 चुंबनामक संभोग शृंगारने खीळवे छे.

७ प्रौढ—स्थूळ. पयोधर—स्तन. भूधर—^१पर्वत; ^२श्रीकृष्ण.

अहीं फंटमूत्र किंवा रतनालिंगननूं वर्णन छे. पूर्वार्धमां रूपक
 अलंकार छे.

८ केलिकदंब—झीडांना स्थानभूत कदंबनूं झाड. मुग्ध—प्राप्त प्रस-
 गमां शूं करवूं तेनी समजण रहित, प्रेमपरवश.

अहीं राधाना प्रणयमाननी हकीकत छे. राधानी आ उक्तिमां
 पोतांना विशे कृष्णदेवना अनन्य प्रेमनो ध्वनि छे. तेमनी बीजी गोपी
 साधेनी चुंबन आलिंगन आदि शृंगारचेष्टा—ते तो सौ दक्षिण नायकनूं

श्रीजयेदेवे विरचित वर्णन कुंजविहारनू हारी
भगवद्भान करावो भाविक जनने पावनकारी ! आवे० ९

(हरिणी.)

भीतरभ्रमणा भागी, त्यागी थूडी कुडी कुथली;
ललित लगनी लागी; जागी गुणोनी धुनी वढी;
हरिजी विहरे रीझी धीजी शू मेळी मने सही,
मन रमीं रळूं तोये मोहे, करूं शू सही ! तहीं. १०

दाक्षिण्य ज छे, एवो आक्षेप पण छे. ए रीते मोषी प्रत्येना तेमना
सौभाग्यने झीधे प्रगटेळी असूया हरिनी अनन्य प्रीतिना अभिमानथी
निवृत्त थाय छे.

९ विरचित—बनावेळें. हारी—मनोहर. भगवद्भान—भगवाननो
साक्षात्कार, दर्शन.

संप्रदाय प्रमाणे रसिक अने भक्तिमान पुरुषोने कथानायक कृष्ण
भगवानना साक्षात्कारनी आशिषथी कवि प्रबंध संकेले छे.

१० भीतरभ्रमणा भागी—भीतरनो व्हेम मागी गयो. त्यागी—तजी
दीधी. लगनी—रढ, लहे. धुनी—रटण. विहरे—खेले छे. सही—नकी.

अवतरणश्लोकगां उदय यामक्ति असूयानि प्रवेयम। अयसानमं

(प्रबंध*)

मुजने नवल निकुंजे चहुदिश चकित विलोकीँ भाळी
हसीँ पढंत निशि नील तिमिरमां लीन मुदित वनमाळी,
सहीँ ! ए श्याम पर जऊँ वारी !

मुजने ए रसिया शूँ सवेळे मेळव न्हेनी मारी ! ध्रुव० ११
| प्रथम समागमनी मुज लज्जा मधुर वचनयीँ हरंता,
मुख मलकी हूँ 'नहि,नहि' करतां अंवर आकर्षता, सहीँ० १२

शांति थता, प्रेमाळ रसिक अंतःकरणमा बीजावस्थामां देखा देता
औत्सुक्यना निरूपण सारुं प्रस्तुत श्लोक छे.

११ नवल निकुंजे—मनोहर कुंजमा. चहुदिश—चारे फोर. निशि—
राते. नील—फाळूँ. तिमिर—अंधारुं. लीन—संतायल. मुदित—हरखाता.

बीजावस्थामां रहेल्लं औत्सुक्य अहीँ प्रथम समागमनी स्मृतिना
कमदार सिंचनथी पांगरी फाळी फूली मेळ्याप जाचवा रूपे फळे छे.
शरद ऋतुना रासरिलासनां पानां ऊधळवतां नीकळेळी प्रथम समाग-
मनी हकीकत, ते जुगळकिशोरनी प्रेमगीताना अयथी छे.

१२ मुख मलकी—आंतर आनंदथी म्हो हसीं जई. अंवर—वर.
आकर्षता—खेचता.

* मूळभां मालव राग ने एकताली ताळ आपेउ छे. दीपचंदी
के त्रिताळधी पीलु रागमां पण गाई शक्यो.

સ્ટેજે સેજ સજાવી મુજને ઊર ઊર સરસૂં મિલાવી
 અધરમુઘા પીતા ત્યમ પાતા મુજજુગ મીઠો મીઠાવી, સહોં ૧૩
 મીજાતી મુજ દેહડોં ને દગ ઢેરાતી જતોં જોઈ
 રોમાંચિત વનતા રસકૌતુકોં રમણશિરોમણિ મોહી, સહોં ૧૪
 મદકલ કોયલના કલરવ શી મુળોં મુળોં મુજ કિલકારી
 કામકલાનીં કલા ય હરી હરિ રમતા રતિ વિસ્તારી, સહોં ૧૫

અહીં વાત્સ્યાયનસૂત્રને અનુસરી સુકુમાર ઉપક્રમનું નિરૂપણ છે.
 આર્થા કામકલામાં નાયકની કુરાલ્લતાનો ધ્વનિ રૂપે છે.

૧૩ સજાવી—અંગીકાર કરાવી. મુઘા—અમ્રત. મુજજુગ—મે
 હાથ, માથ.

વાત્સ્યાયનસૂત્રમાં જેને ક્ષીરનીરક આલિંગન અને વદનયુક્ત કહે
 છે, તેનું અહીં નિરૂપણ છે. આ રાગવૃદ્ધિનો અભિયોગશિધિ છે.

૧૪ દગ—આંસ. રસકૌતુકી—રસના કોડીલા.

રોમાંચ હર્ષનો સાત્ત્વિક ભાવ છે. મોહ એ મદનકાન્તરતાથી પ્રકા-
 રતી, નાયિકાના સ્વેદ શ્રમ આદિથી ઉદીપન પામેલી નાયકની રતિને
 મોખે છે.

૧૫ મદકલ—મદને લીધે વાચાલ વનેલી. કલરવ—મધુર ટોંકો.
 કામકલાની કલા ય હરી—કામકલાની પણ કલા-પાડી. રતિ—કીડા.

ફૂલના ફગર ગરંતી શિરની ઢીલી છટ મલો રીતે
 સંગ્રહી સંભ્રમથી ભમતી અતિ ચુંવન કરતા પ્રીતે, સહી૦ ૧૬
 રણરણતી રસના કટિની મુજ ત્રટકંતી ન વિચારી
 લેખ સઘન જઘને સ્મરજયના લખતા નલ્લ વેસારી, સહી૦ ૧૭
 રણઘ્ણ મુજ ચરણે મણિજ્ઞાંશ્વર વાજંતાં રતિરંગે
 રસપાને તનમન તાને નિજ કોડ પૂરંત ડમંગે, સહી૦ ૧૮

કિલકારી નાયિકાના શ્રમના અતિશયની વૌધક છે, અને નાય-
 કના અશક્ત નવનવા ક્રીડાના પ્રકાર તેની રતિના અતિશયના ઘોતક
 છે. અશક્ત યોગ વાવત વાસ્ત્યાયનસૂત્રના અધ્યાય ૭ તથા ૧૨ ના
 છેવટના સંપ્રહશ્લોક જુઓ.

૧૬ ફગર—જથો, સંગ્રહી—પકડી. સંભ્રમ—આવેશ.

અહીં અધરપાન નામે વાસ્ત્યાયનસૂત્રમાં કહેલા ચુંવનનું વર્ણન છે.
 શાબ્દનો અતિક્રમ નાયકના રાગના અતિશયના ધ્વનિ અર્થે છે.

૧૭ રસના—કટિમેલકા. સઘન—સ્થૂળ. જઘન—નિતંબ. સ્મર—
 કામદેવ.

નલ્લક્ષતનું નિરૂપણ છે. જઘનનું સુઘનત્વ, નલ્લ વેસાડવાની ચ-
 તુરાઈ પ્રકાશવા યોગ્ય આ સ્થાન છે, એમ વતાવે છે. તાડપત્ર ઉપર
 અળીદાર ફલમધી લખતા, તે વિધિના અનુસંવાનથી ઉત્તરાર્ધનાં રૂપક
 વાંધ્યું છે.

૧૮ ચરણ—પગ. રતિરંગ—ક્રીડાનો આવેશ.

रमझट रमवाना श्रमथी मम शिथिल यतां वषुनेली
 नूतन मदनमदे मदता प्रभु भाळी दगे गतिघेली, सही० १९
 मम मन मेने भीषुं घेने घेराता अति घेरे
 श्यामसलूणा चख रसझीणां ढाळंता ढळी हॅरे, सही० २०
 श्रीजयेदेवमणित हरिकेरी मधुरी अति रतिकेलि,
 रस मस यहवो रिरहे विह्वळ व्हाळीए वरणेली ! सही० २१

मस्तकनी याडीनी अने फाटिनी मेखळानी अवस्था वर्णनी अहीं
 क्रमप्राप्त पगना नेपुरना झणकारथी नायिकाना सर्वांग कपनू निरूपण
 कवि पूरु करे छे, निर्दिष्ट सात्विक भाव कोड पूराये पोसाता हर्पनो
 अनुमान छे

१९ श्रम—थाक शिथिल—ढींगी, नरम वषुनेली—वेल जे नू ना
 जुफ शरीर. नूतन—नगे मदता—मस्त बनता दग—आख गतिघेली—
 प्रियानी रिकळ स्थिति जोई घेलाती

वखामूपण रहित जता अकृत्रिम लाजण्याळा, श्रमनी रिकळतामा
 निशेष दीपता नायिकाना अगनी झाग्वीधी कामी कृष्णना मनमा प्रगटता
 नगा मदननिकारनू अहीं सूचन छे

२० मेने—काम. रसझीणा चख—प्रमनी खुमारीधी मकोचाती आखो.
 सुखनी प्राप्तिने छीघे रोमरोम व्यापता जुग-किशोरना हर्पना उद-
 यनू अहीं वर्णन छे.

२१ मणित—कहेली, वर्णनेली रतिकेडि—क्रीडा, लीग. विह—
 विजोग.

(શાર્દૂલચિત્રોદિત..)

ભામા ધ્રુ મરઘી વિશાઝ નયને દટ્ટિશરો સાંધતાં
 ખાઝીને મુજને સરંતી કરચી વંસી ચ ખૂલી જતા—

પાળી પાળી થતા—વિલક્ષ મધુરા મંદસ્મિતે શોભતા—

✓ હર્ણુ ને નિરર્ણુ હૂં—આ હરિર્જાને ગોપીતણા ઘંદમાં. ૨૨

સંપ્રદાય પ્રમાણે આશીર્વાદથી કવિ પ્રબંધની સમાપ્તિ કરે છે.

૨૨ ભામા—કોપાયમાન ગોપાંગના. વિશાઝ—^૧દીર્ઘ; ^૨ઈર્ષ્યા રૂપી વિપવાઝાં. દટ્ટિશર—કટાશ્ચાળ. સાંધતાં—તાકતાં છતાં. વિલક્ષ—ચકિત. મંદસ્મિત—મંદ મંદ હસવું. ઘંદ—ટોળું.

સિંહાવલોકનન્યાયે મૂતકાઝના ચિત્રપટ ઉપર પ્રમુની પ્રીતિની રંગ-રેખા ઝનેલી રહી રાધા વર્તમાન વસંતવિલાસનું દ્રશ્ય નેત્ર આગઝ રાક્ષી ઘડી ઉપર પેતે નજરે જોયેલા પ્રીતમના ભાવનું આનંદમય હૃદયે ઉદ્-ઘાટન કરે છે. પ્રમુની પ્રીતિનું આર્ણુ ત્રિધા અનુસંધાન રતિની ઉમય-નિષ્ઠતા વતાથી રસામાસનો પ્રસંગ પરહરી શુદ્ધ શૃંગાર રસ જમાવવા સારું છે. પ્રથમ સર્ગમાં રાધાએ કૃષ્ણને રમતા જોયા, તે જ ક્ષણે કૃષ્ણદેવની દટ્ટિ પણ રાધા ઉપર પડી હતી; તે સમયની ભગવાનની વિકૃતિનું આ વર્ણન છે. અહીં અત્યંત હૃદયશોભથી પ્રકાશતા હરિના આવેગનું નિરૂ-પણ છે. સ્વેદ, કંપ આદિ સાત્વિક ભાવ તેના સહાયક છે. એ રીતે સ્વીલેલો આવેગ હરિની રતિ સૂચવે છે. ભગવાનની વિકૃતિ જોઈ રોપથી

(શિશ્વરિણી.)

સહી ! શીઝી લેહેરે અનલ પ્રગટાવી તન દહે;

મદી મોદે ભેદે અલિ અલિની કર્ણો કલકલે;

રસાલે આસાલે હરિ વિણ ફુરી મ્હેક મુકુલે;

હહા ! રક્તાશોકે ટીંશી શિશ્વરિણીએ દગ દલે ! ૨૩

ક્રાતરિયાં નાંચતી ગોપીની ઉપેક્ષાથી તે રતિના આતિથ્યનો ધ્વનિ ઊઠે છે. પ્રભુની પ્રીતિની આવી સ્પષ્ટ પ્રતીતિના દૃઢ સંસ્કાર રાધાના હર્ષનું કારણ છે.

૨૩ શીઝી—'ઠંડી; 'સુશીલ. અનલ—અગ્નિ. તન—શરીર. દહે વાળે છે. મદી—મસ્ત બની. મોદ—આનંદ. અલિની—ભમરી. કલકલ—ઘોંઘાટ. રસાલ—આથો. સાલે—શલ્યમત વુલ્લ વે છે. મુકુલ—મોર. રક્તારોઝ—રાતા આસોપાલવનું જાડ. શિશ્વરિણી—અણિયાલ્લી.

હરિની રતિના અચલ વિશ્વાસે રાધા પોતાને ધન્ય માની હર્ષ પામે છે તેથી જ બીજી તરફથી તેણી પ્રેમાલ પ્રિયતમને મલવા અધીરી બને છે ને એમના વિશ્વે તે સંજ્વર અવસ્થાને વશ થાય છે, તેનું અહીં વર્ણન છે. પવનના સ્પર્શથી, અમર અમરીના શબ્દથી, રસાલના ગંધથી અને આસોપાલવની નવી ટીંશીના રૂપથી ત્વચા, શ્રવણ ધ્રાણ અને ચક્ષુના સામટા અસહ્ય દુઃખનો સમુચ્ચય છે. પવનની લહરી શીઝી થઈ અંગમાં અગ્નિ પ્રગટાવે છે; આ રીતે કારણ વિરુદ્ધ કાર્યની ઉપત્તિને લીધે વિમાવના અલંકાર બને છે. આનંદમાં ગ્હાલતાં ભમરામમરીનો ગુંજારવ,

(શાર્દૂલચિક્રીડિત.)

ઢોકે ચાંકીં શુલંત મોરમુગટે વાતાં રસે વાંસઝી

રામા રાગનીં માધુરી મંહીં મહા મોહે રહી 'તીં ડુલી;

રસાઝ વૃક્ષના નવા મોરનો સુવાસ, રક્તશોકના નવા પલ્લવનો લક્ષ્મ્યસ્વાદ,
 ૫ સૌ ઉદીપન વિભાવની સામગ્રી છે. 'શિસ્તરિણી' પદ દગ દલ્લવાનું
 ટીંશીનું સામાર્ચ્ય વતાવરાં મૂક્યું છે; તે પદ છંદનું પગ વૌધક હોવાથી
 મુદ્રા અલંકાર નીપજે છે. ઉદીપનસામગ્રીથી વિરહની અસહ્યતા બનાવી
 સમાગમની ઉત્કંઠાનો ધ્વનિ મૂક્યો છે.

૨૪ વાતાં-વગાડતાં. માધુરી-મીઠાસ. લોચનલોભની-નેત્રને
 લોભાવતી, દષ્ટિને આકર્ષતી. રાસેશ્વરી-રાસનાં પ્રધાન નાયિકા રાધિકાજી.
 કર્મિ-તરંગ, મોજા. સૌલ્યની સુધા-સુખ રૂપી અમ્રત.

સંપ્રદાય અનુસાર આશીર્વાદથી કવિ સર્ગની સમાપ્તિ કરે છે. અહીં
 ભગવાનની રાધા પ્રત્યેની અસાધારણ રતિનું નિરૂપણ છે. શ્રીકૃષ્ણના કટા-
 ક્ષમાં તરંગના આરોપને લીધે ભગવાનમાં સ્નેહસાગરનો અને રાધિકાજીના
 મુખમાં ચંદ્રનો આરોપ ગમ્યમાન છે. સાગરના તરંગ ચારે દિશામાં ફેલાય
 છે પણ સ્વેચ્છા છે તો ચંદ્ર મળી જ, તેવી રીતે ભગવાનનું હૃદય કટાક્ષ-
 પરંપરાય સ્વેચ્છા છે તો રાધિકાજી મળી જ; એવો ધ્વનિ અહીં સ્ફુરે છે.
 સાગરમાંથી અમ્રતની પ્રાપ્તિનું ઔચિત્ય સ્વતઃ સિદ્ધ છે. ઉત્તરાર્ધના રૂપકને
 પૂર્વાર્ધની સ્વભાગોક્તિ શોભાવે છે.

एवे लोचनलोभनी रसमयी रासेश्वरीना भणी

जमिं कृष्णकटाक्षनी जॅलटती अर्पो सुधा सौख्यनी ! २४

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्देऽक्लेशकेशवो

नाम द्वितीयः सर्गः ।

ए रीते आ सर्गमां केशवना समागमने राधाना क्लेशनो निवारक
कह्यो छे, तेने लीधे सर्गनूं नाम अक्लेशकेशव योज्यूं छे. एमां प्रधानपणे
नायिकाना औत्सुक्यनूं निरूपण छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंघादे नायिकौत्सुक्यवर्णना

नाम द्वितीय आलापः ।

ગીતગોવિંદ.

સર્ગ ૩.

વસ્તુ:—કૃષ્ણ ભગવાન પળ રાધાજીને જ શંભૂતા ગોપાંગનાને ત-
જીને નીકલે છે. તેઓ પ્રાણપ્રિયાને કુંજે કુંજે રોધે છે. પરંતુ પત્તો નથી
લાગતો, ત્યારે છેક લાચાર બની જઈ કાલિન્દીને તીર વંજુકુંજમાં પેસી
રાસેશ્વરીને સંભારી વિહલ ચિત્તથી તેઓ અયંત રોચ કરે છે.

(અનુષ્ટુપ.)

પ્રેમના બંધને બાંધ્યા, શ્રીરાધાના જ ધ્યાનમાં
ગોપાલે નીકલે મેલી ગોપી મગ્ન શુમાનમાં. ૧

---

૧ મત્કાર્થાન ભગવાન પ્રેમમક્તિને લીધે માયાના બંધમાં બંધાય છે,
તેઓ પળ તે જ માત્રે રાધાને મઝ્યા આતુર બને છે અને તેને રોધવા
નીકલે છે. ગોરી ગોપીઓનો પરિત્યાગ હરિની રાધા પ્રયેની રતિનો અતિ-

(ષંદસ્થિલ.)

વલી વલી શોધી વલી વનાંતરે ,
વિજોગ વાધ્યે વિધુરા રસેશ્વરે,
દલી નિકુંજે જમુનાતટે ઝરે
સ્મરી સ્મરી માનિની આમ ઉચ્ચરે. ૨

(પ્રવંધ*.)

સુંદરીના હુંદમાં મુજને રમંત નિહાળી
ચાલતી થઈ--ચાકિયો હૂં-નવ વલાઈ બ્રહ્મી !

હરિહરિ ! અનાદર લહી ગઈ એ વચકાઈ. ધ્રુવ. ૩

શય વતાવે છે. શ્રીકાર ગોપીથી રાધાના રૂપલવણ્યની ઉત્કૃષ્ટતા સૂચવે છે.

૨ વનાંતર-વનનો પ્રદેશ. વિધુરા-બેહાલ. રસેશ્વર-શ્રીકૃષ્ણ. સ્મરી-સંભારી. ઉચ્ચરે-કહે છે.

ઔસુક્ય, દૈન્ય, ચિંતા અને વિપાદનું અહીં સામૂહ્ય નિરૂપણ છે. 'હું અહીં અને શોધું છું તેટલામાં એ પેલી કુંજમાં તો આવીને બેઠી નહિ હોય' એમ ફરી જોણાં સ્થળ ફરીફરીને જોઈ વચ્ચતા કૃષ્ણની ઉત્સુકતા બતાવવા 'વલી વલી' પદ છે.

૩ અનાદર-સત્કાર ન થયો તે. અપમાન.

* મૂઝમાં ગુર્જરી રાગ ને પ્રતિમંઠ તાલ આપેલ છે. ત્રીજા તાલથી સોરઠ રાગમાં ગાઈ શકાયે.

કર્હો ગઈ અણસ્વાઈ ડર છળકાઈ, હૂં ન લહૂં જ;
 શી વિધ આર્થો મનાર્થોને દરૂં રૂસણું ? વસમું જ; હરિહરિ૦ ૪
 ડંચરતી શું ઇ હશે ? કરતી હશે શું ઇહ ?
 ભવન, ધન, જન, જીવને મુજ મન વિરહ મંદી સેહ; હરિહરિ૦ ૫
 આ રમે રમણીય રમણી ડરમાણિ મમ ડર;
 વિલપૂં કાં બીલો-વને-ભૂલો ભમું કાં ભૂર ? હરિહરિ૦ ૬

અહીંથી શ્રીકૃષ્ણનો પ્રલાપ શરૂ થાય છે. આવેગ નામે સંચારી ભાવ અહીં ચિતર્યો છે. વિપાદ તેની પીઠે ડોકિયાં કરતો જણાય છે.

૪ અણસ્વાઈ-ઈપ્યાર્થુક્ત વની. વિધ-રીત.

આ મતિ નામે સંચારી ભાવના ડદયનું નિરૂપણ છે. કલ્પનામય પ્રિયાની ક્ષાંત્રીથી જે વિપાદ ઘડી મર દૂર થયો હતો, તે વિપાદ મતિના ડદયે ડન્માદ અવસ્થાનાં આણપંપાઠ ક્ષાંત્રવાં ડોપ પામ્યાથી પાઢ્યો અહીં દેલા દે છે. છળકાવાનો પડઘો પાડતી પૂર્વાર્ધની રચના યાંચનારે ધ્યાનમાં ડેવા યોગ્ય છે.

૫ ડંચરશે-કહેશે. ભવન-ઘર. જીવન-જીવતર. સેહ-પૂઠ.

અહીં નિરવેદ પ્રધાનપણે પ્રકાશે છે. ભવન આદિકની અવજ્ઞા તેના અનુભાવ છે. આવેગમો અનુનાદ તેનું પોષણ કરે છે.

૬ ડરમાણિ-હૃદયના મણિરૂપ.

વિરહાતુર કૃષ્ણ ચિત્તપટ પર કમ્પનાના વિચિત્ર ડર્શથી પ્રિયત-

તરવરંત તરંત મૂરતિ મંજુ નયન નિહાळूं;
તદપિ કેમ ન દે મદે પ્રમદે ! તું સાઈ સુસ્વાळૂં ? હરિહરિ० ૭
તોરણે અલિનાં શશુમતાં પદ્મ દીસે જેવું,
ધૂ તરલ તિરછાતીં તવ આ અરુણ મુલ તેવું; હરિહરિ० ૮

માની ઘડી ચિતરી મન રમાહે છે. પરંતુ તે કલ્પનામય ઘડી અંતઃશ્વક્ષુથી જોતાં જ તે ઉન્માદને વશ થાય છે; તેનું વર્ણન છે. ‘ ઉરમણિ ’ વિશેષણે કરીને લક્ષ્મીસહોદર કૌસ્તુભ રત્નથી રાધાનો આતિશય સૂચવ્યો છે.

પૂર્વાર્ધનું વર્ણનચિત્ર હૃદયમાં પ્રિયાની મૂર્તિના ચનચનાટની પ્રતિબિંબારૂપ છે. ઉત્તરાર્ધના ઉત્તર ભાગમાં કઠોર વર્ણની ગૂંચ હૃદયની મૂઝવણનો આભાસ પાડવા માટે છે.

. ૭ તરવરંત—સ્ફુરતી, ઝ્યા ટ્યા પ્રકાશતી. પ્રમદે—હે મદવાડી છી.

પ્રિયાની કલ્પનામય ઘડીની જ્ઞાત્રીધી અધીરા બનેલા ઉન્માદવશ હૃદયનું ઔરસુક્ય અહીં વર્ણ્યું છે.

૮ અલિ—મમરા. પદ્મ—રાતું કમઢ. ધૂ—અમર. તરલ—તરવર તરવર થતી. તિરછાતી—ચંકાતી, મરડાંતી. અરુણ—રાતું.

ઉન્માદના આપેશથી મુક્ત થયેલા ચિત્તમાં વસંતવિલાસના સંસ્કાર જાગૃત થાય છે, તેનાથી ઉદ્બોધ પામેલી સ્મૃતિ રોષ મેર ચાલી ગયેલી પ્રિયતમાની ઘડી સ્વહી કરે છે; તેનું અહીં વર્ણન છે. અલંકાર ઉપમા છે.

નાહિ કરું રૂઢીં આમ; માનિનીં ! માન ની, કર મ્હેર;
 સાંઘીં ન શકે, સાંઘીં દે, વધુ વિપમશરનું વેર; હરિહરિ૦૯
 રસપયોધિસુધાંશુ કૈશવચરણશરણ સદા ય
 પ્રણયમય જયદેવ આ હરિવિરહ દુઃસહ ગાય. હરિહરિ૦૧૦
 (હરિણી.)

કુલવપ ગલે વીંટ્યાં છે આ, હઠાહઠ એ નથી;
 હર કમલની માઠા છે આ, નથી અહિ વાસુકિ;

૯ માનિની—રસાયલી સ્ત્રી. વધુ—શરીર. વિપમશર—કામદેવ.

અહીં ઉદય પામી પોતાતું દૈન્ય ઔલુક્યમાં પરિણામ પામે છે.
 ‘વિપમ’ શબ્દના સ્લેષથી વાળના મારની દુઃસહતાનો બોધ થાય છે.
 ગર્ભવાક્યનો પ્રયોગ અન્યંત આતુરતા બતાવવા માટે છે.

૧૦ રસપયોધિસુધાંશુ—રસના ક્ષીરસાગરના ચંદ્રરૂપ. કૈશવચરણ-
 શરણ—કૃષ્ણ ભગવાનના ચરણારવિંદને શરણે રહેતો. પ્રણયમય—પ્રેમી.
 દુઃસહ—અસહ્ય.

હરિની વિરહવેદના અને વિકલ્પતાનું નિરૂપણ હોવાથી કવિએ
 સંપ્રદાય પ્રમાણે આશીર્વાદથી ગીતની સમાપ્તિ ન કરતાં અહીં દુઃસ્વની
 દુઃસહતાના જ હિતિથી મૂક્યા છે. ‘રસપયોધિસુધાંશુ’ પદમાં રસના
 સાગરની મરતી આળવાનો, રસના સાગરને બહેકાવી મૂકવાનો ભાવ
 રહ્યો છે.

૧૧ કુલવય—મૂંઠાં કમઠ. હર—કામને વાઝનાર મહાદેવ. અંગ-
 મહાદેવે વાઝ્યાથી અંગ સહિત બનેલો કામદેવ.

રસ મુલકનો અંગે છે આ, વિભૂતિ નથી નથી;

નથી જ હર હું; મારે કાં રે અનંગ ! પૂંકી શુકી ? ૧૧

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

આંધામોર અરે ફરે જ ધર માં; ચાપે ય માં અર્પણ;

લીલાણ જગ જીતી લેઈ જશ શો ઘાયેલને ઘા કર્યો ?

તાતા નેત્રશરે જ તે યુવતિના વીંધાઈ વીંધાઈને

ધૂમાતું મનહું મનોજ ! મુજ આ, જો, જો, હજી એ જલે. ૧૨

ગીતના અવસાનમાં જે ‘વિપગશરનું વેર’ બાધે મારે કયું હતું, તેનું અહીં કમ્પનાના બલે સ્પષ્ટીકરણ છે. ઉન્માદ અવસ્થા છે. કુવલ્યાનંદ પ્રમાણે અલંકાર આંતાપહનુત્તિ છે. ‘અનંગ’ અને ‘હર’ પદ મહાદેવ પ્રણેના વૈરના કારણના બોધક છે; તેના સામિપ્રાય પ્રયોગથી કાવ્ય-લિંગનો ધ્વનિ ઋપજી પ્રસ્તુત શ્લોક અલંકારધ્વનિનો દ્વિતીય બને છે. સાહિત્યદર્પણમાં પ્રસ્તુત શ્લોકમાં નિશ્ચય અલંકારનો નિર્દેશ કર્યો છે.

૧૨ ચાપ—ધનુષ. અર્પ—આરોપ. લીલા—રમત. નેત્રશર—કટાક્ષવાણ. મનોજ—મનથી જેની ઉત્પત્તિ છે એવો કામદેવ.

નેત્રમાં શરના આરોપથી રૂપક અલંકાર નીપજે છે. તેનાથી અલંકૃત ઉત્તરાર્થ પૂર્વાર્ધના ‘ઘાયેલ’ પદનું સમર્થન કરનારું હોવાથી કાવ્ય-લિંગ અલંકાર સ્ફુરે છે. ક્યાં રમતમાં વિશ્વ પરાક્રમે જીતી લેયું અને ક્યાં ઘાયેલ ઉપર ઘા કરવો, એના વૈપર્યથી વિપમ અલંકારનો ધ્વનિ

સર્ગ ૩.

ગીતગોવિંદ.

૫૧

ફાલી નામળ તુલ્ય જે, કુટિલ તે વેળી ય પ્રાણો હરે;

તલપી તલપી પરંતુ સન્ન કુચ આ ફાં જીવ લેવા કરે? ૧

મોઢે કર્ણ સુર્ણી સુવેળ; નિરસ્વી લાવણ્ય નેનો ઠરે;

ટેવી શ્વાસતણો સુવાસ હડ્યું હલ્હાસ સાથે સ્ફુરે;

સુકુમાર આયુધ વટે સમસ્ત વિશ્વ જીતી લેવાનું ચડિયાતું સામર્થ્ય કંપી રાધામાં શક્તિનો આરોપ કવિષ્ઠ કર્યો છે, તે વ્યક્તિરેકનો ધ્વનિ ઝપજાવવાના હેતુથી છે.

૧૪ સંહરે—નાશ કરે. ભૂચાપયોગે—ભવાં રૂપી કમાનના યોગે.

૭૮—^૧રથૂઠ, ઝપસેલા; ^૨૭૮ સ્વભાવના.

૫ રીતે પ્રિયાના મુસના ધ્યાનથી સાત્ત્વિક કંપ અને અંતઃક્ષોભને લીધે ઝલ્લતા કુચવાળી રાધાની ઢવી સ્ફુરી આવે છે, તે જોઈ વિશેષ વિદ્વલ ધનતા કૃષ્ણની આ કાર્પણ્યોક્તિ છે. અહીં સમ તથા વિપમની સંસૃષ્ટિ છે. પ્રથમ ચરણમાં સમ શ્લેષથી સંકીર્ણ છે; વીજામાં તે રૂપક વડે પોસાય છે; અને ત્રીજામાં તે ઉપમા સાથે મઢેલો છે. ચોથામાં શ્લેષ વિપમનો સંકર છે. કુચના સાત્ત્વિક કંપમા જીવ લેવાને તત્પ્રવાની સંભાવનાથી ઉત્પ્રેક્ષાનો ધ્વનિ ઝટે છે.

૧૫ સુવેળ—મીઠી બોલી. ટેવી—જાથુ અનુભવી. સ્ફુરે—ધડકે છે.

રંભળ—આલિંગન. તે'વ્યાધિ—વિજોગની પીડા.

સંકળ્પલબ્ધ પ્રિયાના સમાગમનું સુર મોગવતાં છતાં ચિત્તની વ્યાકુલ અવસ્થા જોઈ મૂઝાતા જીવનાં આ મુગ્ધ વચન છે. અલંકાર

(ધર્મતતિલકા.)

શૂં મૂરૂપે અતનુણ દૌધ ચાપ અપી,
ને કર્ણકુંડળીરૂપે પળછે સમર્પી,

ને દૈ દૌધા શર કટાક્ષરૂપે પ્રિયાને
નાળી સ્વશક્તિ પ્રગટી જગ જીતવાને ? ૧૩

(શાર્દૂલધિકીઢિત.)

મૂર્ખી મોહની નાંસતો અધર જે, તે શુદ્ધિ, દા, સંદરે;
તીનાં લોચનતીર જે, હૃદય તે મૂચાપયોગે ચીરે;

ઉપજે છે. કટાક્ષપાત ઉપર વટ્ટી કામના વાળનો માર અનર્થના સમુ-
શ્ચયનો ધ્વનિ ઊપજાયે છે. એ રીતે અનેક અલંકારથી અધિક શોભા
પામતું ટંન્ય મોહના ઉદયમાં વિરમે છે. અહીં આંધામોરનો સાપનાકરૂપે
પ્રયોગ છે.

૧૩ શૂ-મૂર્ખાં. અતનુ-દેહ વિનાનો કામદેવ. કર્ણકુંડળી-ગૂંથડા
જેવા દેખાવના કાન. સમર્પી-સોંપી. શર-વાળ. નાળી-નિર્ધારી. સ્વ-
શક્તિ-કામાદ્યા દેવી.

અન્મત્ત કુપ્પ વટ્ટી વિચારે છે કે શરીર રહિત કામ શી રીતે
વાળ પેકે ? કામવાળનો મારનાર કામ નહિ પણ પ્રિયતમા જ હોવી
જોડાયે. એ કમ્પનાણ ઉપરના શ્લોકને જન્મ આપ્યો છે. અટંકાર ઉપ્રેક્ષા
છે. મહિપાસુરનો વધ કરવા પ્રગટેલી શક્તિએ સર્વ દેવોનાં પ્રચંડ
આયુધ પામી અસુરનો સંહાર કર્યો, તેના કરતાં કેવળ કામનાં સ્વરૂપ

કાઝી નાગણ તુલ્ય જે, કુટિલ તે વેળી ય પ્રાણો હરે,

તલ્પી તલ્પી પરંતુ ઉચ્ચ કુચ આ કાં જીવ લેવા કરે? ૧૪=

મોહે કર્ણ સુણી સુવેણ; નિરસ્ત્રી લાવણ્ય નેનો ઠરે;

ટેવી શ્વાસતણો સુવાસ હડયું ઇલ્હાસ સાથે સ્ફુરે;

સુકુમાર આયુધ વડે સમસ્ત વિશ્વ જીતી લેવાનું ચડિયાતું સામર્થ્ય કંપી
રાધામાં શક્તિનો આરોપ કવિએ કર્યો છે, તે વ્યક્તિરેકનો ધ્વનિ અપજા-
વવાના હેતુથી છે.

૧૪ સંહરે—નાશ કરે. બ્રૂચાપયોગે—ભવાં રૂપી કમાનના યોગે.

ઉચ્ચ—^૧સ્થૂલ, ^૨અપસેલા; ^૩ઉચ્ચ સ્વભાવના.

૫ રીતે પ્રિયાના મુલના ધ્યાનથી સાત્ત્વિક કંપ અને અંતઃક્ષોભને
લીધે કબજતા કુચવાઝી રાધાની હવી સ્ફુરી આવે છે, તે જોઈ વિશેષ
વિહ્વલ યત્નતા કૃષ્ણની આ કાર્પણ્યોક્તિ છે. અહીં સમ તથા વિપમની
સંતૃપ્તિ છે. પ્રથમ ચરણમાં સમ શ્લેષથી સંકીર્ણ છે; બીજામાં તે રૂપક
વડે પોસાય છે; અને ત્રીજામાં તે ઉપમા સાથે મઝેલો છે. ચોથામાં શ્લેષ
વિપમનો સંકર છે. કુચના સાત્ત્વિક કંપમાં જીવ લેવાને તત્પરતાની
સંભાવનાથી ઉપ્રેક્ષાનો ધ્વનિ ઊઠે છે.

૧૫ સુવેણ—મીઠી બોલી. ટેવી—જાણુ અનુભવી. સ્ફુરે—પડકારે છે.

રંભણ—અલિંગન, બે'વ્યાધિ—વિજોગની પીડા.

સંકરપદ્ધત્ય પ્રિયાના સમાગમનું સુખ મોગવતાં હતાં ચિત્તની
વ્યાકુલ અવસ્થા જોઈ મૂઝાતા જીવનાં આ મુગ્ધ વચ્ચન છે. અલંકાર

નર્તે રંધણ પામી રોમ; મુલ્લુઈ પી કંઠ ઢોલે મદે;
 સાર્ધો સ્નેહસમાધિથી સુલ્લ સઝુ વ્રેં વ્યાધિ શાને વધે ? ૧૫
 રામા રાંસ ત્રિશે રસે રમઝટે નર્તે અને શ્રીહરિ,
 વંશી વાય રસાલ; ત્યાં ધ્રુજ મરી રાગાંધ રાસેશ્વરી,
 ‘આહા ! શો અધરે અમીરસ વસે !’ એવું મિપે ઉચ્ચરી
 ચૂમે, ને મરમે રસેશ્વર હસે : તે થી રંદો વિસ્તરી ! ૧૬
 इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्दे मुग्धमाधवो
 नाम तृतीयः सर्गः ।

વિશેષોક્તિ છે. અહીં અનુક્રમે ત્વચા, ચક્ષુ, ગ્રાણ, શ્રવણ અને રસના
 હૃદિયોની રૂપ, ગંધ, સ્પર્શ, સ્વરૂપ અને રસની તૃપ્તિ દ્વારા સુલ્લની સામગ્રી
 વર્ણવી છે.

૧૬ રાગાધ—^૧વાસઢીમા ગનાતા રાગથી મસ્ત બનેલી, ^૨પ્રેમને
 લીધે અંધ બનેલી. રાસેશ્વરી—રાસમા પ્રધાનપદ ભોગવતી રાધિકા.
 રસેશ્વર—રસસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ. શ્રી—શ્રીમા.

અહીં રાધાકૃષ્ણના પરસ્પર પ્રેમના અતિશયનું નિરૂપણ છે. યુક્તિ
 અલંકાર છે. સપ્રદાય પ્રમાણે આશીર્વાદ સર્ગની સમાપ્તિ બતાવે છે.

એ રીતે આ સર્ગમા રાધા રીસાઈ ચાલી જવાથી માધવ મૃગાતા
 વર્ણ્યા છે, મોટે સર્ગનૂ નામ મુગ્ધમાધવ પાડ્યું છે. એમા પ્રધાનપણે
 ભગવાનના અનુતાપનું નિરૂપણ છે.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे कृष्णानुतापवर्णनो नाम
 तृतीय आलाप ।

गीतगोविंद.

सर्ग ४.

वस्तु:—श्रीकृष्ण राधाने झंखी रखा छे. तेवामां सखी उतावळी आवी प्रभु प्रत्ये कहे छे --कृपानाथ ! तमारा माटे स्वामिनी यमुनाने तीरे लताकुंजमां झूयां करे छे. कारमा कामज्वरने लीये ते केवल बेदाद बनी गई छे. माटे हे रसेश ! तमे अविलंबे आवीने एनो हाथ झालो अने अमाग उपर कृपा करी गमेश्वरीने ऊगागे, अरे, ए आवा मोरला जोई बिरहना बेगथी प्राण तजश.

(अनुष्टुप.)

जमुनाजीतणे तीरे जै विजोगनीं रंजमां
व्याकुळा हरिने आली वीनवे वंजुकुंजमां.

१

---

१ वीजा वीजा सर्गमां नायिका तथा नायकने तेमना श्रीमुखे ज संगमोमुख वतावी तप्तेन तप्तमयसा घटनाय योग्यम् । ए न्याये

(પ્રવંધ*)

મન મથતા મનમંથના શરયી ડરતી મીંતર ભારી
 રેતમમાં લીન બને અવ તમને મનમાં ધારી ધારી;
 નાથ ! સનાથ વિચારી

તલસે રમવસ પરવશ વિરહે બહાલી બહીલી તમારી. નાથ૦ ૨

નિમૂઠાર્થદૂતીની ભૂમિકા ધારણ કરતી સંયોગરસિક સર્સીને કવિ કાર્ય-
 ભૂમિ ઉપર આણે છે.

૨. મનમથ-કામદેવ. સનાથ વિચારી-માથે તમ સગ્ગ્વા નાથ
 દત્તા લાચાર બનેલી.

સગ્ગ્વા રાધાના વિરહનું કરુણામય વર્ણન શરૂ કરે છે. 'વિચારી
 રાધા કામદેવનાં વાળધી બચવા તમારૂં શરણું' 'હાઈ' તમારા પ્યાનમાં
 લીન બની રહી છે. '

અહીં, 'સનાથ'ને 'વિચારી' થવાનો, 'રસવસ'ને 'વિરહે પરવશ'
 હોવાનો અને 'બહાલી'ને 'હીલી' બનવાનો વારો આજે આવ્યો છે એવું
 સ્વદ સાથે સૂચવી સર્સી મગવાને મૃદુ ઉપાલમ આપે છે, તથા અન્ના-
 નથા નાથ રસસ્વરૂપ કામી કૃષ્ણની કરુણા રસામતા અને પ્રેમની
 શક્તિને માથે સંયોધી નિત્યને આર્દ્ર કરી સંજોગ સજાવવા મથે છે.
 'મનમથ' પદ કામદેવની પ્રાણપાતક નિર્દય પ્રવૃત્તિનું बोधક છે.

* મૃઝમાં કર્ણાટ રાગ ને એકતાલી તાલ આપેટ છે. - ત્રિતાલથી
 ત્રિલંગ રાગમા માર્દ શકાયે.

નિંદે ચંદન; ચંદની વર્જે; તર્જે વાયુ વિકારી
 વિપધરમય મલયાગર સંગે વિપમય વિપમ વિચારી; નાથ૦ ૩.
 ગર્ણું, તમ રક્ષણ કારણ અણગણ સ્મરશર લેવા વારી
 કવચ કમલદલકેરું ઝર ઇ વિધુર ધરે વિસ્તારી; નાથ૦ ૪
 દુર્લભ સાંડતળા મુલ્લ સાલું વિકટ શકે વ્રત ધારી,
 રંગ અભંગ જ જોગ કુસુમશરશયન સજે સુકુમારી; નાથ૦ ૫

૩. વર્જે=તર્જે છે. તર્જ=તુષ્કકારે છે. વિપધરમય=અનેક સર્પથી
 વીંટાયેલા. મલયાગર=મલયાચઢના ચંદનના શાદ

સાચર અવસ્થાનુ અહીં નિરૂપણ છે. ઇ અવસ્થામાં દક્ષિણ પવન,
 ચંદ્રના કિરણ ને ચંદનનો લેપ ટાઢક કરવાને બઢલે તાપ વધારે છે.
 અહીં તેમ જ હવે પછીના ચંદ્રવર્ત્તક દહન વટે આગામી ચંદ્રોદય
 ડક્ષિત છે. પૂર્વાર્ધમાં ઉપમા છે

૪ અણગણ=અનેક. સ્મરશર=કામવાણ. વિધુર=હીંડ વિસ્તારી
 =વિશાલ.

તાપ શમાવવા કરેલા શીતલ ઉપચારનુ અહીં વર્ણન છે. કમલના
 પત્ર સ્વભાવે જ શીતલ છે, તેને મીના ઘર્ણી વધારે શીતલ કરવાનો
 પ્રયત્ન થતાવ્યો છે. અલંકાર ઉત્પ્રેક્ષા છે.

૫. દુર્લભ=મોઢૂ વિકટ=ઉગ્ર. રંગ=ક્રીડા કુસુમશરશયન=ફૂટની
 બાણશય્યા. સજે=સેવે છે.

કમલપત્રના ઇકદેશી ઉપચારથી શતા ન વઢવાથી સર્વ અગે શીત-
 ત્વા ઉપજાવે એવી મુખ્યશય્યાનો અહીં નિર્દેશ છે. વિગ્રહિણીને તે શર

રાહુતણા અતિ દારુણ દંતથી અંગમંગ લહીં भारी
 *અમો ગઢતા શરી સમ દગ્ગજઢથી દરસે-સુરત સારી; નાથ૦ ૬
 પ્રણમે મદન મિષે મૃગમદથી ચિતરી મૂર્તિ તમારી
 નીચે મીન કરી કર મોરની મંજરી અપોં, મુસારિ! . નાથ૦ ૭

તુન્ય સાહે છે. માટે પુષ્પને શર કહી પુષ્પશય્યામાં શરશય્યાનો આરોપ
 કર્યો છે. તે આરોપ વ્રતની ઉપ્રેક્ષાને જન્મ આપે છે, જેનું ફઠ આટિ-
 ગન અને અમંગ રતિંગ દહ્યું છે; પુષ્પશય્યામાં રાધા નિશ્ચઠ સુની
 વર્ણી છે, તેથી જટતાનો આશ્લેષ છે

૬ દારુણ—કૂર. અંગમંગ—શરી સ્વંડિત બનવું, કરડાવું તે. શરી
 —ચંદ્ર. દરસે—દેસાય છે. સુરત—મુસ્તમુદ્રા. સારી—સમપ્ર.

કમઢપત્ર અને પુષ્પ રૂપી ઉદીપનથી દુઃસ્વિત રાધાનાં નેત્રોમાંથી
 ચોધાર આંસુ ઘહે છે, તેનું અહીં નિરૂપણ છે. પ્રસ્ત ચંદ્ર સાથે મુસ્તને
 સરસાધ્યું છે, તેથી મુસ્તનું નિસ્તેજપણ સૂચત્ર્યું છે. આંસુને અમ્રનનાં
 વિંદુની ઉપમા આપી છે, તેથી નેત્રજઢની નિર્મઢતા દર્શાવી નાયિકાના
 દિવ્યપણાનો ઘ્વનિ મૂલ્યો છે.

૭ પ્રણમે—પગે લાગે છે. મિષ—ધ્વાનું. મીન—માદદ.

શીતોષ્ણ વ્યર્થ જતાં ચિત્રદર્શનથી મિહવેદના વીમારવાનો આ
 પ્રયત્ન છે. કૃષ્ણ ભગવાન વર્ણ દયામ છે, માટે રાધા તેમની મૂર્તિ ચિત-
 રતાં કેસર ચંદન આદિ દ્રવ્ય મૂકી કન્તૂરી વાપરે છે. પરંતુ વીજું પોદ

‘पाय पडी छूं प्रभु, कर धरिये; म्हेर विना ज तमारी
 देह दहे हरि हा ! हिमकर पण’ एवं रहीं उचारी: नाथ० ८ .
 ध्यान धरी करी सुलभ दुलभ वल्लभ मूर्ति तमारी
 ते तलपे, कलपे, विलपे, बली प्रलपे पीड बीसारी; ना० ९

रखेने तेना मननो भेद पामी जाय ए. दहेशतथी, तळे मत्स्य काढी
 अने हाथमां आम्रभंजरी मूकी, ‘आ तो में कामदेव चितर्यो छे’ एवं
 बताववानुं करे छे. आ अवहित्थ नामे संचारी भावना अनुभाव छे.
 युक्ति अलंकार छे.

८ हरि—^१कृष्ण; ^२चंद्र. हा—अफसोस. हिमकर—बरफ जेवां फिर-
 गवाळो चंद्र. उचारी रही—बोल्या करे छे.

राधाना दैन्यनूं आ चित्र छे. दुःखित गद्गद वाणी तेनो अनुभाव
 छे. राधानूं उपरथी कहेवूं एम छे के ‘अहो कामदेव ! तमारी अवकृ-
 पाण शीतल चंद्र पण मने बाळे छे. बाकी जेना उपर तमारी म्हेर होय
 तेने पियूनां बिह्व ज केवो ’ माटे तमारे पगे पडी बीनवूं छूं के प्रभु !
 तमे मारो हाथ रूखाओ, मार्ग म्हेर चटो, ने हरिने पण मार्ग पेठे बिह्व
 बनाबी मारी पासे लावो. ’ अंतर्गत अभिप्राय एवो छे के ‘हरि’ तमारी
 भवकृपाण शीतल चंद्र पण मने बाळे छे. बाकी जेना उपर तमारी म्हेर
 होय तेने दुःख केवूं ? माटे हे प्रभु ! तमारे पगे पडीनं बीनवूं छूं, के
 तमे आर्वीने मारो हाथ रूखाओ, मने तमारी करो ! ’ श्लेष अलंकार छे.

९ तलपे—आलिंगन लेवा आतुर बने छे. विलपे—‘मारी फाची

શ્રીજયદેવ-ભણિત વિરહાતુર વનિતાની દૈસ્વિયારી
 દીન દશા સહીંષ વરણેલી વારો વિરહ વિકારી. નાથ૦ ૧૦
 (શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

ભાસે વાસ ભયાન રાન; ફૂલની માલા વડી જાઝ છે;
 ઝળહા શ્વાસ ધમંત દાહ દિલનો દાવાગ્રિ વિક્રાઝ છે;
 તન્વી વ્યગ્ર વિયોગથી વનતળી વ્હીલી કુરંગી જ છે;
 કામે કાઝ વને નિદાન દમતો શાર્દૂલવિક્રીડિતે. ૧૧

પ્રમભક્તિને લીધે એ જતા રહ્યા હશે' એમ માની વિલાપ કરે છે. પ્રલપે—
 'માર્ગે પરીક્ષા જોવાને સંતાઈ રહ્યા હશે' એમ ધારી ગાંડાની પેઠે દીન
 પ્રલાપ કરે છે.

ઝમ્માદનું અહીં નિરૂપણ છે. જામ્રસ્વપ્ન તેનું અલંબન છે. પર્યાય
 અલંકાર છે.

૧૦ ભણિત—ચહેલી. વિરહાતુર—વિજોગને લીધે વ્યાકુલ.

સંપ્રદાય પ્રમાણ આશીર્વાદથી પ્રબંધની સમાપ્તિ કરી છે.

૧૧ ભયાન—ભયંકર. વ્યગ્ર—વ્યાકુલ. નિદાન—નર્કી શાર્દૂલવિ-
 ક્રીડિત—વાધર્તી ચેષ્ટા.

એક તરફ પકડવા માટે પારધીપ લાંબી જાઝ પાથરી હોય, એક
 તરફ ઝળહો પવન ફૂંકતો દાવાનલ વઝતો હોય ને એક તરફ વફરેલો
 વાધ કોઝિયો કરવા તલ્પી રહ્યો હોય, તેની વચ્ચે ભયથી સોસાઈ જતી
 હરણી જેવી શિયામિયા બની જાય છે, તેને ચોરે પાસ જંગલ જેવું

(પ્રવંધ*)

ઊર પરની હલ્લી ફૂલમાળા
 તે પળ માર મળે અવ વાળા
 કામિની તમ વિરહે, પ્રીતમ ! ધ્રુવ ૦ ૧૨
 શ્વાસ ઝંઘા મુશ્કી મસ મૂકે,

મદનાનઝની ધમળ જ્યમ ફૂંકે, કામિની ૦ ૧૩

મયંકર લાગે છે. તેવી મદનમીર રાધા હારિના વિરહે શિયાલિયા બની
 છે, તેને પળ વામ્મમવન તેવું જ મયંકર લાગે છે. આમ સસ્વીઓ શીતો-
 પચારથી તેને ત્રામ ઝપજાવે છે; આમ ઝંઘા શ્વાસથી પ્રતીત થતી
 અંતરની બેદના તેને સંતાપે છે, ને આમ કામદેવ તેના ઉપર ત્રાપ
 મારવાનું કરે છે. અહીં ઉપમા ને મુદ્રાની સંસૃષ્ટિ છે.

૧૨ અમિસાર રૂપી મુશનો માર્ગે યુષ્મો છતા ગા માટે રાધા
 તેનો આશ્રય નથી લેતી, તેનું સમાધાન કરવા સસ્વી તેની લાચાર
 સ્થિતિ વર્ણવે છે. રાધા વિગ્ધે પદી લેવાઈ ગઈ છે, કે હલ્લી ફૂલમાળા
 પળ તેને મારે લાગે છે.

૧૩ મદનાનઝ—કામામિ.

એ રીતે તેની કૃશતા અને નિર્બલતાનો અતિશય દર્શાવી અહીં
 ઝંઘા શ્વાસથી અંતઃકાંઈનું વર્ણન કરે છે. અલંકાર રુપરુપોપિત
 ઉપ્પ્રેક્ષા છે.

* મૂઝમા દેશાસ્વ રાગ ને એકતાલી તાલ આપેલ છે. ત્રિતાલ
 ટુતલય (આધા તિતાલ) થી વ્યાપ્તિમા ગાઈ શકાયે.

दलित सजळ चळविचळ कमळ शी

दिश दिश फँके दृग जळ गळती कामिनी० १४

प्रजळी होळी रही ज्यमं होये,

किशलयशयन समय त्यम जोये कामिनी० १५

शीतळ चंदननी चर्चा ए

ल्ले विपलेप ज दारुण दाहे कामिनी० १६

अरुणांवरमां शशीना - साजे

करतळ पर नम्युं वदन विराजे; कामिनी० १७

१४ दलित—खंडित, नाळथी छूटं पडेइं.

तेना दयामणा देखावनुं वळी विरोप वर्णन आपे छे. उपमा अलंकारथी पोपित ग्लानिनुं अहीं निरूपण छे.

१५ प्रजळी रही होय—भडभड बळती होय. किशलयशयन—कंपळनं, विछानूं, समय—त्रास भेर.

कंपळनी पधंगि उपर नजर पटता उदय पामता उन्मादपोपित त्रासनुं अहीं वर्णन छे. अलंकार उपप्रेक्षा छे.

१६ विपलेप—झेरनो लेप. दारुण—भारे. दाह—बळतरा.

अहीं पण उन्मादपोपित त्रासनुं निरूपण जारी छे. सात्विक कंप तेनो अनुभाव छे. उपप्रेक्षा अलंकार छे.

१७ अरुणांवर—संध्याकाळनुं रानूं आकाश. साज—टाठ, शोभा. करतळ—हाथेळी. वदन—म्हो.

અન્નરણ મરણશરણ. વ્રણ વ્રેહે
 ધૂરો રસમરો 'હરિહરિ' જ જપે એ; કામિની૦ ૧૮
 શ્રીજયદેવનો. વાળો રસાલી
 હરિચરણાર્પિત દો દુઃખ ટાલી. કામિની૦ ૧૯

(શાર્દૂલચિકીડિત.)

કંદર્પજ્વરથી વલી વલી થતી વ્રે'વ્યાકુલી નાથ હે !
 વેપા, ચંદન, ચંદની, કમલની વાતે જ બહીલાય છે;

અહીં રાતી હાથેઢી ઉપર ટેકવેલું મુલ સંધ્યાકાળે રાતા આકા-
 શમા પ્રકાશતા ચંદ્ર સાથે સગ્લાવેલ છે. ચિંતા નામે સંચારી ભાવનું
 નિરૂપણ છે.

૧૮ વ્રણ વ્રેહ—વ્રણમૂત વિરહથી, વિજોગના ઘાથી; વ્યસ્ત રૂપક.
 મરણમાં પર્યવસાન પામનાર વ્યાધિનો અહીં આક્ષેપ છે. જન્માં-
 તરમાં હરિના જ સમાગમની શ્રુતિના હરિના નામસ્મરણથી પ્રદર્શિત
 કરી 'હે.

૧૯ હરિચરણાર્પિત—ભગવાનના ચરણારવિંદમાં નિવેદન કરેલી.
 આર્શિવાદ પ્રવંધની સમાપ્તિનો બોધક છે.

૨૦ કંદર્પજ્વર—કામની પીડાનો તાવ. તન્વગી—સુકુમાર અંગ-
 વાળી સ્ત્રી. જાવરી—ઘસાર્દ ગયેલી.

વ્યાધિ ભાવનું અહીંથી નિરૂપણ છે. શરીરના કારમા દાહથી
 કામજ્વરની વિષમતા બતાવી છે. શીતોપચાર વ્યથે જવાથી તેની

एकांते पण व्यामनी अवनवी शीळी छवी अंतरे
 थारी शीतळता वही भर लही व्हाली क्यमे आस ले. २०

(उपेन्द्रवज्रा.)

स्मरज्वरे तापित तर्फडे छे,
 ऊंगारी लो संगसुधा वडे ए.
 अहो भिषग्वन कर घरी रे,
 उपेन्द्र ! वज्रात्मक ना ठरो रे. २१

કષ્ટસાવ્યતા નહી છે. આથી વિષમ વશામા ભગવાનની શરૂનાથી તેના પ્રાણ ટકી રહેતા ગણાવી આનિષ્ઠનો પરિહાર કર્યો છે, તથા ટ્રણા વૈદ્ય ઉપરનો ગધાનો અચ્છ વિશ્વાસ પ્રમા-યો છે. 'તન્વંગી' પદ વ્યાધિની અસર વતાવે છે. 'ચપા' પદ ફૂલના હાગનું, 'ચદન' શનિઝ લેપનું, 'ચદની' શીત સજોગનું અને 'કમલ' મીની પરશ્યાનું ઉપશ્લક છે. 'एकांत' પદ મંગતા વિદેષનું સૂચક છે. મુધુમા પ્રિયતમની આવી દશા થયા વીધા વાચન ગૂઢ ઉપાટંમ અર્થે 'नाथ' પદ વાપર્યું છે.

૨૧ સ્મરજ્વર કામની પીડાનો તાવ. તાપિત—ધીમી જતી. સંગસુધા—સમાગમ રૂપી અમ્રત, ભિષગ્વન—ધન્વતરિ. ઉપેન્દ્ર—કૃષ્ણ ભગવાન. વજ્રામરુ—વજ્ર જેવા કટોર.

તરફટરા રૂપી અનુમારથી મગ્ન રૂપી આનિષ્ઠાપત્તિનો આરોપ છે, તેને લીધે સયુક્ત ત્રિયાપદ 'ऊंगारी, ले' વડે સમાગમ સારું થવા

(शार्दूलविक्रीडित.)

लोथे, ध्यान बिशे बूढे, दम बौडे, कंपे, रुआं पांगरे,
सीत्कारो मूसवे, लवे, छँठी छँठी धाये, ढले भूतळे,
मोवाये अतनुज्वरे सुतनु ते, कीजे कृपा ने करे
लीजे. हे रसवैद्य ! ते तम रसे जीवे, ने बीजे बळे. २२

प्रकाशी छे. ' उपेक्षा के बिलंब करणों तो कंद अनिष्ट थरो तेनं
कलंक तमारे गिर आवरो, तमे वज्र जेवा कठोर कहेवाशो, ' ए
उक्ति पण ते ज अर्थनी पुष्टि माटे छे. समुद्र मथन करतां नीकळेलां
चौद रनमां धन्यंतरि पण हता, तेथी ' भिषग्न न ' पढ साभिप्राय छे.
धन्यंतरि अमृतना बुंभ साधे प्रगटया हता. ते बात दुःखणोमा प्रसिद्ध
छे. रूपक तथा मुद्रानी संसृष्टि छे.

२२ रत्ना पांगरे—गेमाचित बने छे. सीकारो रूसवे—सूसवाट
काटे छे. अतनुज्वर—कामनी पीटानो ताव. सुतनु—सुकुमारी. रसवैद्य—
प्रेमरस रूपी रसायननी विद्यामा कुशल.

मरण रूपी अनिष्टापत्तिना आक्षेपने कवि राधानी दु खित दशाना
तादृश चित्रथी स्पष्ट करे छे. लोथवाथी तेना तनमननी अस्वस्थता द्वारा
निद्रानो अभाव बतायो छे. ए गीते स्वप्नसमागमना असंभवने लीये
ध्यानथी भगवानना संकल्पसमागमनो प्रयत्न जमायो छे. नेत्रना
निमीलनथी अतद्व्यावृत्ति द्वारा हरिना दर्शन सारू इंद्रियवर्गनी अंत-
मुखता सूचवी छे. कंपथी, संकल्पलब्ध प्रियतमना दर्शनने लीये

(પુષ્પિતાગ્રા.)

ક્ષણ પળ ન વિજોગ વેઠનારી,
મટમટતાં દગ સેવ લેખનારી,
ચિરવિરાહિણી આમ્રરાજિ સાગ્રા
અવ જીવશે ક્યમ જોઈ પુષ્પિતાગ્રા ? ૨૩

પ્રગટતા મનોવિકારનો અનુભવ કહ્યો છે. રોમાંચથી પ્રમુને આલિંગન દેતાં ઝપજતો હર્ષ દર્શાવ્યો છે. સીકારથી સંકલ્પસમાગમનાં વંતક્ષત નલક્ષત પ્રકાર્યાં છે. પ્રલપથી સંકલ્પસમાગમ ફીટી જતાં 'હરિ' પ્રણયકલહથી આટલામાં ફહીંક સંતાર્દિ ગયા હશે ' એમ માનતી રાધાનો મનાવવા માટેના પ્રયાસ પ્રતીત કર્યો છે. ઝઠી ઝઠી ઢોડવાથી હરિને અઠિ દિશામાં શોધ્યાનું જણાવ્યું છે. પૃથ્વી ઉપર પડવાથી હરિની અપ્રાપ્તિન છીધે ચઝપાત તુલ્ય હૃદયનો આઘાત ઘટવ્યો છે. શોવાવાથી મરણનો આક્ષેપ મૂક્યો છે. એ પ્રમાણે અનર્થસીમા વર્ણવી સમાગમની ત્યરા સારું સહી હરિને બોલે છે, કે ' એ ઝગરે તો માત્ર તમારાથી ઝગરે એમ છે; માટે રસની માત્રાથી તેને તમે બચાવી લો. ' અહીં પર્યાય, શ્લેષ આદિ અલંકાર એકઠા મઝ્યા છે.

૨૩ દગ મટમટતાં—આંસ પલકતાં. સેવ—પીડા. ચિરવિરાહિણી—તાજો વિરહ જેને છાવો લાગે છે એવી. આમ્રરાજિ—અમરાઈ. સાગ્રા—ચધી. પુષ્પિતાગ્રા—મોરેલી.

અહીં સાક્ષાત સમાગમમાં મેષોન્મેષ પળ ન સ્વમવા રૂપી અધીરાઈ

.. (‘શાર્વલ્લિકીકૃતિ.’) :

ક્રોધે અંધ ગજેન્દ્ર ઘાવ કરતાં શ્રીકૃષ્ણ, રાધા તથા

સંભારી કુચકુંભ મીચીં નયનો અંગે ન્હવાઈ જતાં,

રાધાની વિરહકાતસ્તાનો અંતિશય બંનાયે છે, તે વાસ્તવિક વિરહની તીવ્ર વેદનાનો અસહ્યતા અધિકાવવા અર્થ છે. ‘ક્યાં મેપોન્મેપનો પળ અધેરી રાધા અને ક્યાં વિરહની વેદના ?’ આવા વિષમ યોગને લીધે વિષમ અલંકારનો ધ્વનિ ઝટે છે. આંવા મોરવા તે વસંત રૂપી હરીપત્ન વિભાવનું ઉપલક્ષણ છે. ‘સાગ્રા’ પદ વસંતના સંપૂર્ણ પ્રાદુર્ભાવનં ચોધક છે. લાંવા વિરહની ઉપ્ર પીડામાં આંવા મોરવા રૂપી અનર્થ મળ્યાથી સમુચ્ચય સ્ફુરે છે, તેની સાથે શુદ્ધા સંસૃષ્ટ છે.

૨૪ ગજેન્દ્ર—કંસનો હાથી કુવલયાપીડ. કુચકુંભ—હાથીનાં કુંભસ્થલ જેવા સ્તન. વૃથા—મિથ્યા.

હાથી દંતુસલ્લથી પ્રહાર કરે છે, તે છતાં અહીં મગવાનને તો કુવલયાપીડનાં કુંભસ્થલ જ અડે છે એમ કહ્યું છે; તેનું કારણ એવું છે, કે તે ક્રોધે આંધળો બનેલો હાથી હરિના ડાઘવને લીધે નિશાન ચૂકે છે, જેથી તેનાં દંતુસલ્લ હરિને ન પહોંચતાં જમીનમા પેસી જાય છે ને તેના નમેલા માથાનાં કુંભસ્થલ જ કૃષ્ણની છાતી સાથે અફઝાય છે. એ અડતાં રાધાના સ્તનાલિંગનું મુલ્ય સંભારી શ્રીકૃષ્ણ આંત્ર મીચે છે ને સાત્વિક સ્વેદથી ન્હવાઈ જાય છે. તે ઉપરથી ‘મૃદ્ધિત થતા હરિને મોતના મોતિયા છૂટે છે’ એવું ઝંઘૂ સ્મરતો કંસ ગીરામે પેપાર

ઘેલો કંસ મદે વદે 'ગજ જિત્યો, જિત્યો !' ફૂંલાઈ દૃથા

ને હાથી જટુનાથ મુષ્ટિથી હણે તે ઓથ પૂરો સદાં. ૨૪

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्दे स्निग्धमधुसूदनो

नाम चतुर्थः सर्गः ।

ઝઠાવે છે. પરંતુ શૃંગારી કૃષ્ણ તો સંકલ્પસ્વપ્નમાં લીન બની રાધાની
 આંતિથી વાત્સ્યાયનસૂત્રપ્રોક્ત મુષ્ટિ નામે પ્રેહણનથી રસ ભેર સહજ
 પ્રહાર કરે છે, તેથી હાથી પ્રાણ તજે છે. અહીં મુષ્ટિનો પ્રયોગ
 શાસ્ત્રાતિચારી છે, તે રાગનો અતિશય બતાવવા માટે છે. શાસ્ત્રના
 અતિક્રમ બાવત વાત્સ્યાયનસૂત્ર, અધ્યાય ૭ તથા ૧૨ ના
 પૂરવે સૂચવેલા શ્લોક જોવા. અહીં સ્મૃતિ અને આંતિમાનેનો સંકર છે,
 તે સ્થાયી ઝડપાહને પણ ઢાંકી નાખતી સંચારી રતિને પાસે છે. સંચારી
 રતિ ભગવાન પ્રત્યેની કવિની રતિનું અંગ છે.

ए रीति आ सर्गमां मधुसूदन प्रत्ये राधानूं अयंत ब्हाल सखीए
 प्रगट कर्यूं छे, तेथी सर्गनूं नाम स्निग्धमधुसूदन राख्यूं छे. एमां
 प्रधानपणे नायिकानी विरहोत्कण्ठिता अवस्थानूं निरूपण छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंघादे विरहोत्कण्ठितावर्णनो

नाम चतुर्थ आलापः ।

ગીતગોવિંદ.

સર્ગ ૫.

વસ્તુ'—ગોપીઓ સાથે વિહારથી રોપનું કારણ આપ્યા છતાં પણ રાધિકા અનન્ય ચિત્તથી પોતાને જ શ્રેષ્ઠતી જાણી ગઢગઢા બનેલા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સંયોગાતુર સહીને લાચાર શબ્દથી વીનવે છે, જે 'સરસી ! તું કહે છે પણ મારા પગ ઝપટતા નથી. માટે તું જ જરા જા અને જુક્તિથી રાધાને અહીં તેડી લાવ. ' તે ઉપરથી આધીન સહી નિતૃષ્ઠાર્થદત્તી બની રાધિકાજી પાસે કૃષ્ણ ભગવાનની વિરહવેદનાનું અને તત્ત્વમયતાનું દ્વિયવેધક વર્ણન કરે છે અને સંધ્યાકાળના અનુકૂળ અંધાકારમા પ્રાણજીવનને મઝવાને તેને વહુ પ્રકારે પ્રવોધે છે.

(પુષ્પિતાગ્રા.)

‘જ્યમત્યમ સમજાવી લાવ, ગાળી !

તુજ જુગતે. અહીં છું હું.’ એવી વાણી

---

૧ કૃષ્ણ ભગવાનના વિરહવૈમ્બલ્યના નિરૂપણની આ જૂલિકા

શિર ધરી પ્રમુજીનીં તે જ ટાળે

સહી વૌનવે જઈ કુંજ રાધિકાને.

૧

(પ્રવંધ*)

હૃદય દઝીં કઝીં સ્વીલે; કુમઝીં કઠિન યાય.

અનઝ ત્રિગુણ અનિલે ત્રિગુણિત તનસ્વર્વીં ન્હાય.

તવ વિરહે રસિયાજી અવ ઈ કૂંરે.

ધ્રુવ ૦ ૨

છે. પ્રેમમૂર્તિ રાધાના મનોભગને ટીધે થયેલા અપરાધની પ્રતિપત્તિ દક્ષિણ દક્ષતા પણ હૃદયમા રાધાપરાયણ કૃષ્ણનો અનુતાપ જણાવે છે. રાધાને ગમે તે યુક્તિથી મનાવી આળવા સસ્વી પ્રયે ભગવાનની પ્રાર્થના તેમની ચિરહની વિવલ્લક્ષતા અને સયોગ માટે આતુરતા પ્રકાશે છે.

સ્વીલે—^૧વિકાસ પામે છે, ^૨મલ્કાય છે. અનઝ—અગ્નિ. અનિ—પવન. ત્રિગુણ—મદ સુગંધિ અને શીતઝ, એમ ત્રણ ગુણવાળો. ત્રિગુણિત—ત્રણગણો.

અહીં સાહિત્યદર્પણમા કહે^૧ તાપ નામે રમ્યદશાનૂ નિરૂપણ છે ‘રસિયાજી’ પદ ભગવાનનૂ મૃગારીણૂ બનાવવાને મૂલ્યુ છે. વસંતની તારમી ઉદાપનસામગ્રી ત્રિહની અસક્ષતા દર્શાવવાને યોજી છે મન્ય પવન કામાગ્નિ અભક્ષ્ય છે, માટે તે ધના ત્રણ ગુણથી છેતરે છે, એમ કયુ છે. વઝી પૂર્ની વઝીઓ કોમત્તાના હોઝથી મૃગવામા નાલી

* મૂઝમાં વરાહી ગગ ને રૂપક તાઝ આપે છે. આગિતઝથી વન્યાણ રાગના પગ ગાર્દ રવાગે.

વિજન વન હરિ સેવે વરજી રુચિર ધામ. તવ૦ ૩
 પલ્લ વિપલ્લ વિકલ્લ લે તનમય પિયુ તુજ નામ.
 અમરરવ મુળી સીઢે યુગલ કરચી કાન.
 કુસુમ શરચી ફફઢે વલ્લી વલ્લી છલ્લી છલ્લી પ્રાણ. તવ૦ ૪
 રજનિભય ધરી કંપે સજની ! શિથિલ તન.
 ધરણિશરણ તલપે સ્મરી હિમકરકર મન. તવ૦ ૫

તેમની તીક્ષ્ણતાથી હૃદય ખીરવામાં પડેહ પામે છે, માટે લીધે છે, એમ કહ્યું છે. હરિના વૈકલ્પ્યનું વર્ણન નિસૃથાર્થદત્તીના રસાંતર ઉપાયનું અંગ છે.

૩ વિજન—નિર્જન. વરજી—તર્જીને. તનમય—તદાકાર.

મવનના વિદ્રેપથી અને અરણ્યના સેવનથી અધૃતિ કિંવા વિપય-નિવૃત્તિ નામે કામદશાનું નિરૂપણ છે. ઉત્તર ભાગમાં તન્મયતા છે.

૪ રવ—ક્રીણો અવાજ. યુગલ—બે. કુસુમ—ફૂલ. શર—ધાણ.

મમરાની પંક્તિ કામદેવનાં ધનુષની ણલ્લનું અને ગગગણાટ ધનુષના ટંકારનું માન કરાવે છે, ત્યમ વલ્લી મમરાના વેસવા ઝઠવાથી સ્વરતાં કુંજગૃહનાં પુષ્પ કામના ધનુષમાંથી છૂટતાં ઘાણ વને છે, જે અહતાં જ પ્રમું વિકટ પ્રાણસંકટમાં પડે છે. અરુચિ અને ઝન્માદ દશાનું વર્ણન છે.

૫ રજનિ—રાત. શિથિલ—નરમ. ધરણિશરણ—મૌંય ઢઢી પડતા. હિમકર—વરફ જેવાં ફિરળવાળો ચંદ્ર. કર—ફિરળ.

પ્રણયમય જયદેવે રચિત વિરહગાન
 રસિકહૃદય મંચેવે અતિ હરિરતિરસતાન ! - તમ ૦. ૬
 (શાર્દૂલધિકીદિત.)

કુજે જ્યા રસતંત્રની તુજધકી સિદ્ધિ હતી સાપડી
 તીર્થે પ્રેમતળા જ તે થિર ઠરી, તારા જ ધ્યાને પૂંઢી,
 તાજો તારક નામમત્ર તુજ જે તે શ્વાસ સાથે જપી
 વાછે છે તુજ સંગની સુમધુરી પીવા સુધા શ્યામજી. ૭

દિવસચર્યા વર્ણી દેવે આગામી રાત્રિ વાનત મયનૂ વર્ણન આપે છે
 અહીં પૂર્વાર્ધમા તનુતા ત્રિવા કૃશતાનો નિદશ છે અને ઉત્તરાર્ધમા
 સનાપનૂ નિરૂપણ છે

૬ પ્રણયમય—પ્રેમમા મગ્ન

અહીં પ્રવથ અધુરો જ મૂર્ખી આશીર્વાદથી વટણ વાઝી ઘીધુ છે
 તે હરિની કરુણ વિરહદશાનૂ સપૂર્ણ વચ્ચે વર્ણવરા અસમર્થ બનતા
 સસીના કે રૂચિના હૃદયની આદ્રિતાને લીધે છે

૭ વાલે છે—હૃદયે છે સુધા—અમ્રત

અધુરા ગીતના અર્થની શ્લોકથી પૂર્તિ કરે છે જેમ કોઈ યોગી
 દ્વિતીય સુધાની પ્રાપ્તિ સારૂ પૂર્વે આ પ્રાચીન તત્રમા કહેલી સિદ્ધિ
 સાપડી હોય તેના તે જ મહિમાવત આદિતીર્થમા અચઠ આસન વાઝી દૃઢ
 ધ્યાન ધરી શક્તિનો તારક મત્ર શ્વાસોચ્છ્વાસ સાથે જપ્યા કરે, તેમ
 ત્રિયોગી કૃષ્ણ પણ આ પૂર્વે પ્રસન્ન રાધાની કૃપાથી કામકામનાની

(પંચધૃત્યઃ)

રતિરસ મનમાં સંસ્વી વનમાં વિચર્યા પિયુ અલવેલી !
 વિલંબ હાવાં કર ન જવામાં, મોહનને મલ્લ જોલી;
 યમુનાતીરે ' ભારી ' અધીરે કુંજે કુંજવિહારી
 સ્મરમદમર્દન હરિ રસવર્ધન 'વાટ જુણ છે તારી. ધ્રુવ ૦ ૮
 વેળ વજાવી નામ ગજાવી સાદ કરે પ્રભુ ભાવે;
 રજ તુજ પગની ગળી મારગની ધૂલ જેઠંત વધાવે; યમુના ૦ ૯

સિદ્ધિ મળી હતી તે જ કુંજગૃહમાં રાધાના સમાગમ રૂપી અન્નતના
 પાન સારૂં રાધાનું નામ જપ્યા કરે છે. અહીં અસાધારણ ઔતુક્યનું
 નિરૂપણ છે. અલંકાર રૂપક છે.

૮ વિચર્યા-પધાર્યા છે. સ્મરમદમર્દન-કામદેવનો મદ ઉતાર-

નાર. રસવર્ધન-રસમાં વૃદ્ધિ કરનાર.

સામ ઉપાયથી ચતુર સહી દૂતી કાર્ય સાધવા પ્રવૃત્ત થાય
 છે. ' તારી પ્રીતિના તરસ્યા હરિ વનમાં પધાર્યા છે, તે તારી વાટ
 જોયા કરે છે ' इत्यादि સામવાક્ય છે.

૯ વધાવે-વધાવી છે છે.

અહીં તન્મયતા દશાનું નિરૂપણ છે. એ તન્મયતા પવનને લીધે
 ધૂલ ઊડતાં રાધાના આગમની ખાતિ ઉપજાવી રજ માથે ચઢાવવારૂપ
 કાર્યથી પ્રકાશતા હર્ષનું આલંબન વને છે.

* મૂલ્યમાં ગુર્જરી રાગ ને એકતાલી તાલ છે. ત્રિતાલ વિલંબિત
 (ધીમા તેતાલ) થી હર્ષરિકન્થાણ રાગમાં પણ ગાઈ શકાયે.

पान पडे के पर फफडे, के प्यारी धारी पधारी
 वळीं वळीं व्हाले पंथ निहाळे मुचकित सेंजं समारी; यमुना० १०
 तो अलीं! अमयां छनछन करतां तजीं झांझर रिपु रंगे
 चाल नीं कुंजे घन तमपुंजे, सज श्याम ज पट अंगे; यमुना० ११
 तरल बगलीं युत मेवालिये दमकतीं दामिनीं पेरे
 हार धरेले हरिउर व्हेले विलस वसी रस भरे; यमुना० १२

१० चकित—आतुर, अधीरा.

पूर्वाक्त तन्मयतानी अही अत्यंत औत्सुक्यमां समाप्ति करे छे. साम प्रयोग जारी छे. हरिने अही उन्माद दरामां यर्ण्या छे.

११ रिपु—दुश्मन. घन तमपुंज—गाढ अंधकारनो समूह.

कृष्णपक्ष होवाची काळूं अंबर पहेरवानूं फळूं छे. कृष्णाभिसारिकानो वेप प्रच्छन्न विहार अर्थ छे, तेथी झांझर काढी नांस्ववा सखी सूचवे छे. 'श्याम' पदमां शेष रहो छे.

१२ तरल—चंचळ, सगर्मा थवा उतावळी. युत—युक्त. दमकती चमकती. दामिनी—बीजळी. विलस—शोभा धारण कर, रम.

पूर्वे अभिसार सजाववा कृष्णानी प्रीतिनूं चित्र आपी सखी अही अभिसारनूं फळ जे विलास तेनूं मनोहर दृश्य रजु करे छे. योजेलो उपमा अलंकार प्रेमी युगलना मोकंठ आर्तिगननूं सहज सूचन करे छे.

સેર ઝટકતાં ચીર છટકતાં નવ. નિધિરૂપ નિતંબે
 નયન રસાલસ લોભવ લાલસ લાલતણાં અવિલંબે; યમુના૦ ૧૩
 વહીં આ રજની જાશે; સજની ! છે નરવર અભિમાની:
 પૂર મનોરથ પ્રીતમના ઘટ ઘ્હેન ! વચન મમ માની; યમુના૦ ૧૪
 હરિસેવક જયદેવ કહે, લયલીન ચડે મજૂં ભાવે
 તે રસસાગર નટવર નાગર, જે જન પુણ્યે પાવે. યમુના૦ ૧૫

૧૩ સેર—કટિમેલઝાની સેર અહીં અભિપ્રેત છે. નિતંબ—પૂંઠ.
 રસાલસ—પ્રેમના આવેશને લીધે મંદ. લાલસ—આતુર. અવિલંબે—સત્તર.

મોંય સ્વોદતાં બંધનની દોરી તૂટી ગયે આજ્ઞાદનનું કપહૂં દૂર
 થયાથી ઝગાડો વીસતો નિધિ જડી આવે છે, ત્યારે તેના રુચિર દર્શ-
 નથી લેચન લેભાય છે; તેટલા માટે અહીં નિતંબને કામદેવના નિધિનું
 રૂપ આપ્યું છે. વિલાસી રાસેશ્વરીને લેભાવવા વિલાસનું વર્ણન જારી
 છે. અલંકાર રૂપક છે.

૧૪ ‘ તું માનમાં રહીશ, તો પછી હરિ પણ અભિમાની છે
 એ વાત ધ્યાનમાં રાખજે ’ એમ કહી ઉપેક્ષાના સૂચનથી સસ્વી રીસાયલી
 રાધાને મય વતાવે છે.

૧૫ શ્રીહરિસેવક—મગવાનનો મજ. નાગર—રમિક. પાવે—પામે છે.
 નમસ્કારપૂર્વક મગવાનના નામનું ઉચ્ચારણ ગીતની સમાપ્તિ વતા-
 વવા માટે છે.

(હરિણી.)

‘ મુલ્લ થમી મૂંકે તે નિ શ્વાસો અનંત વઢી વઢી,
 ઘફિત નયને કુંજે જોયે, જ્ઞાંલાંપ લવે વઢી,
 ફૂઝી ફૂઝી લઈ ટીંશી શમ્યા રહે ચ ફરી ફરી;
 ઘન મદનનો ઉન્માદે એ વિધે જ ધૂંરે હરિ. ૧૬

(શાર્દૂલચિત્રીકૃત.)

તારા રોષ સમાન તીવ્ર તપને છે અસ્ત પામ્યો સહી;
 ને વાધ્યું પિયુના મનોરથ પડે અંધારૂં આશા મહીં;

૧૬ ચક્રિત નયને—આતુર દષ્ટિથી શમ્યા—વિદ્યાનુ. ઉન્માદ—આવેશ

અપેક્ષાના પ્રયોગની દહેશતથી સ્નેહના વિચ્છેદનો પ્રસંગ અટકા
 વવા નિપુણ સહી ભગવાનની વિરહોત્ક્રાંતિ અવસ્થાનુ ફરીને હૃદય
 વેધક વર્ણન કરે છે. અહીં ઉન્માદ દશાનુ નિરૂપણ છે. અલંકાર
 સ્વામાનોક્તિ છે

૧૭ રોષ—રુસાણુ તપન—સૂર્ય વાધ્યુ—વૃદ્ધિ પામ્યુ છે આશા—
 દિશા પ્રવોધે—સમજાવે છે અભિસાર—પ્રિતમને જઈ મઠનૂ તે

સામવાચ્યથી રોષ શમ્યો હતા રાધાને સૂનમૂન બેસી રહેલી જોઈ
 તેના મદનવેદ્યલબ્ધને રોગ શમ્યા પછીની શરીરની શિથિલતા સરસી
 રોષ શમ્યા પછીની મદતા લેખવતી સહી તેને ડપર પ્રમાણે પ્રવોધે છે
 સૂર્યાસ્ત ક્યારનો એ થઈ ગયો છે, એવું વતાવવા ‘સહી’ પદ મૂક્યું
 છે રાત્રિ થોડો વચ્ચે થયા બેઠી છે, તે જણાવવા શુદ્ધ મૂત્તકાઠના

જોઁદેની ! ચકવી 'ય' દીન વચને દૂં શી પ્રવોધે વલી;

રુડો આ અભિસારનો સમય છે; પેલી ! શું વેઠી બંહીલી ? ૧૭

(હરિણી.)

ચકિત તિમિરે જોતી જોતી, વ્યમે-ય ધીમી ધીમી

ભરતી ડગલાં દૃષ્ટે દૃષ્ટે વલી વલી વીસમી,

મદનમદમાં અંગે અંગે પ્રકંપતી મૂર્તિથી

દરસન દઈ રીક્ષે કીજે સહી ! હરિને કૃતી. ૧૮

‘વાય્ઁ’ પદનો પ્રયોગ છે. સહી સંબોધે છે તે જ વચ્ચે ચકવી વોલી કહે છે; તે વર્તમાન ‘પ્રવોધે’ પદથી સૂચવ્યું છે. ચકવીનો વિલાપ વિરહની અસહ્યતા વતાવનારો હોઈ પ્રિયતમને સત્વર જઈ મળવાનો બોધ આપે છે. પહેલાં ત્રણ ચરણની સહોપમાનો સમુચ્ચય છેલા ચરણની ડકિનું સમર્થન કરનાર કારણ છે, તેથી કાવ્યલિંગ અલંકાર નીપજે છે. વીજા ચરણના પદ્મદેશમાં શબ્દસ્થેપ છે. ષ્ઁ અલંકારોથી શોમા પામતો ગ્લાનિ નામે સંચારી ભાવ અહીં વિપ્રલંભ શૃંગારને દીપાવે છે.

૧૮ વીસમી—વીસામો લેઈ. મદનમદ—કામનો મદ. પ્રકંપતી—ધ્રુજતી. કૃતી—કૃતાર્થ.

મનની મંદતા નથી પણ શરીરની શિથિલતા જ છે, પવ્ઁ જોઈ સહી રાપાને મિઠ વચનથી ધીમે હરિને જઈ મળવા ઉત્કેરે છે. અહીં સાત્ત્વિક કંપથી જે સંચારી મયથી પોસાતા ગ્લાનિ ભાવનું નિરૂપણ છે. સ્વાભાવોક્તિ અલંકાર છે.

(शार्दूलविक्रीडितः)

को कामे नौकली भूलां पढौ मळी बोलीयकी ओळखी-

भीडी भीडी भुजे, अडोअड मुखे चूमी चूमी, दंतयी
दै दै दंश, झिली झिली विमिरमां क्रीडाहूदे, खंतयी

पोखी फोड अहा भौंजे भौंतर शा क्रीडारसे दंपती ! १९

(शिखरिणी.)

जयश्रीए जाणे अरचित ज मंदार सुमने,

स्वयं वा सिंदूरे चरचित ज रंगे रणतणे,

१९ भुज-हाथ, वाय. भीजी-रसवस बनी. क्रीडा-लज्जा.
दंपती-वरवहु.

‘कदाच हरि सामा आवता ह्ये न रस्तामां मळी जये तो तो
वळी ओर रस जामरो’, ए मिपे छलचावचा इच्छती सर्वा अन्योक्तिथी
राधाने पुनः प्रमोदे छे. ए अन्योक्तिमां वर्णयेल विहारनो ल्हावो लेवा
माटे पूर्वं कृष्णाभिसारिकाने छंदनता झांशर उतारवा सरीए फळू
हतू. अंधकारमां अणधार्यो एकांतसमागम रतिनो उदीपक बनी औसु-
क्य-मोह-मति-क्रीडा आदि संचारी भावधी खालता संभोगशृंगारमां
परिणाम पामे छे, तेनूं उपर निरूपण छे. पर्यायपोषित अप्रस्तुतप्रशंसा
अलंकार छे.

२० जयश्री-विजयनी अधिप्राणी देवी, विजयलक्ष्मी. अरचित-
पूजेलो. सुमन-फूल. स्वयं-भगवाने जाते. वा-अथवा. चरचित-
चर्चेलो, रणगारेयो.

હળી મુઠ્ઠે એકે ગજ કુવલયાપીઢ રુધિરે

નરો રેલાયેલો કર હરિતળો ર્હો મુજ શિરે ! ૨૦

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्दे साकाङ्क्षपुण्डरीकाक्षो
नाम पञ्चमः सर्गः ।

સર્ગની સમાપ્તિ સૂચવનારું આ મંગલ વચન છે. શ્રીકૃષ્ણનો ઉત્સાહ અહીં કવિની ભગવાન પ્રત્યેની રતિનું અંગ છે. તેથી કુવલયા-નંદમાં કહેલો પ્રેય અલંકાર બને છે. હરિનો હાથ જે લાલ જગાય છે તે શરૂ રણમાં ઉત્તર્યાના હર્પથી સિંદૂર ચોક્કસ પ્રથમથી જ લાલ થયો હશે, અથવા તો હાથી પ્રાણ તજતા જયલક્ષ્મીઈ મંદાર પુષ્પની માઝા અર્પ્યાથી પાલ્લવથી લાલ જગાતો હશે, એ બે ઉત્પ્રેક્ષાઓ પ્રેયને પોપે છે.

૫. રીતે આ સર્ગમાં પુંડરીકાક્ષની રાધાને મલ્લવાની આકાક્ષાનું વર્ણન છે, તેને બીધે સર્ગનું નામ સાકાઙ્ક્ષપુણ્ડરીકાક્ષ રાખ્યું છે. ૫માં પ્રધાનપણે હરિના વિરહનું નિરૂપણ છે,

इति श्रीगीतगोविन्दमंघादे हरिविरहवर्णनो
नाम पञ्चम आलापः ।

गीतगोविंद.

सर्ग ६.

वस्तु — प्रियतमने भलबानीं उत्कठार्थी विरहवृक्ष राधा ऊठे
छे, परंतु डगड देतामा ज ते धरणी ढळे छे ते हफाकत सरसी जई
कृष्ण भगवानने फहे छे बळी ते वीनवे छे, जे 'प्रभु' तमारा बिजोगे
तलसती राधा ज्यात्या तमारा सकल्पसमागमथी जीवे छे परंतु हवे
तो ते एवी अधीरी थई गई छे, कं तमारा विना आ बसत अतुनी
रात्रि ते केवी कादरो ते मही शमातू नथी '

(आर्या)

तन्वी तव चितनुतणा बेगे व्हीली डगे न दई शक्ती
निरखी सही जई हरि रसभीना प्रति बदे बळ्नी. १

---

१ तन्वी—गळी गयेली छी चितनु—काम बेग—तीव्र वेचना

(પ્રવંધ*)

દિશ દિશ તે તમ મૂર્તિ તરંતી

જોય અધરમધુ પાન કરંતી;

નાથ અરે ! જુવતી જમુના કુંજ શુરે ! ધ્રુવ ૦ ૨

ચતુર સર્સાની સફળ પ્રાર્થના અને નાયિકાની અંતર્ગત ઝળક-
ઠાથી સંભવતા સમાગમમાં આઢે આવી વિગ્ર કરતી રાધાની કૃપાતા
અને તાપ દશાનૂં આ સંક્ષેપમાં નિરૂપણ છે. વિરહ વિપ્રલંભને સ્વીલધ-
નાર વ્યાધિ નામે માવ સહકારી ગ્લાનિથી પોષણ પામી ડગદગ ન
દેવાવા રૂપી અનુભાવે પ્રતીત થને છે.

૨ મધુ—^૧અમ્રત, ^૨મધ. જુવતી—જુવાન સ્ત્રી. અનાથ—લાચારપણે.

રાધાના ઔત્સુક્યનો જેને તાજો અનુભવ છે એવી રસિક સર્સા
રાધામય થની પ્રતિભાચક્ષુથી તેની વાસકસજ્જા અવસ્થા નિહાળતી
કૃપ્ણ મગવાનને આતુર વચને વીનવે છે, કે 'પ્રમુ ! તરુણ રાધા હતા-
કુંજમાં તમારા વિના અનાથપણે તલસે છે, ઇટલે કે હે નાથ ! તમે
તમારા સમાગમથી તેને સનાથ કરો.' ચતુર્થ સર્ગમાં રાધાની ઝળકંટિત
અવસ્થા સાંભળી મઝમઝા થનેલા, પળ વસંતવિલસના પ્રસંગે પોતાનાથી
થયેલા રાધાના ચિત્તના સંકેતને લીધે સાતંક કૃપ્ણાનૂં વૈકલ્ય દૂર કરી
નાયકનાયિકાનો મેઢાપ કરાવવા વલણ ધરાવતી સંયોગરસિક સર્સાણ

* મૂલમાં ગુણકરી રાગ ને રૂપક તાલ આપેલ છે. આદિતાલથી
તેમ જ ધમ્માલ તાલથી ચાગીશરી કાનડા વહાર રાગમાં પણ ગાઈ શકાયો.

‘હરિ, હરિ’ કરી હરિમય બની વાળા
 સુંદરે મોરમુગટ વનમાળા; નાય૦ ૩
 બ્દીલી વલય ચિસનાં વહીં કરમાં
 જીવે રતી જંરતિ તમં હરમાં; નાય૦ ૪
 ‘વાર થઈ; વયમ પ્રીતમ નાચ્યા ?’
 કહી કહી જોય સહીમુલ્ય માવા ! નાય૦ ૫

આદરેન્દ્ર વાસકસજ્જાવર્ણન ઔચિન્ય ધરાવે છે. જામસમર્થ પ્રકાશતી તન્મયતા દરાનું અહીં નિરૂપણ છે.

૩ પ્રેમભક્તિની ચઢતી ભૂમિકાનું અહીં વર્ણન છે. જગત કૃપ્ણમય જોતી રાધા પ્રેમસમાધિમાં મગ્ન બની અંતરમાં પ્રકાશતા શ્રીકૃપ્ણના સ્વરૂપમાં હય પામી પોતાને હરિરૂપ પ્રીતિ છે ને તે માવનાથી હૃદયનાં આમુષ્ણ સજે છે.

૪ વલય—કંકણ. વિસ—^૧કમઝનો દાંડો; ^૨વિપ.

વિસનાં વલય જોતાં યોગ ટક્કી જાય છે. તથાપિ ‘હવણાં પ્રસુ આવી પ્રેમાવ્રત પાશે’ ૫ આશા પ્રવલ્લ છે, તેને લીધે તે રતિરસની ક્ષેત્રનાથી ટકી રહે છે. ૬ રીતે અમંગઝનો અહીં પરિહાર કર્યો છે. ‘વિસ’ માં ‘વિપ’ નો શ્લેષ રહ્યો છે. ‘વહીં’ પદથી વિસ ણ રાધાને મારરૂપ નીવડે છે એમ સૂચવ્યું છે.

૫ માવા—હે માધવ, કૃપ્ણ.

અહીં ચિંતાથી અનુભાવિત ઔસુક્યના અતિશયનું નિરૂપણ છે.

होंश घरी नखरने मळवा	
घसमस घाई पडे दळी अवळा;	नाथ० ६
‘आ आव्या घनश्याम’ करीने	
तिमिर चूमे भुज उभय भरीने;	नाथ० ७
न सही विलंब बरजी लज्जा	
विलपे व्याकुळ वासकसज्जा;	नाथ० ८
श्रीजयदेवनीं . वाणीं रुंदरी	
सहृदयने दे भीति अनेरी !	नाथ० ९

६ अही श्रमपोषित ग्लानिनुं निरूपण छे. ‘अवळा’ पद सानि-
प्राय छे. अलंकार काव्यङ्गि छे.

७ घनश्याम—मेघ समान श्याम. उभय—वे.

अही उन्माद नामे भावनू निरूपण छे. तिमिरमां हरिनो भास प
तेनो अनुभाव छे. निर्दिष्ट उन्मादनुं आलिंगनचुंबनशी समर्थन कर्य
छे. अलंकार भांतिमान.

८ विलपे—विलप करे छे, रुदन करे छे. वासकसज्जा—संकेत-
स्थान सज्ज करीने बाट जोती बेठेली नायिका.

अंधकार विशेष मगवाननो भावना आलिंगनचुंबने दळी जतां
व्याकुळी राधाना विषादनू अही निरूपण छे.

९ सहृदय—ससिक अनेरी—असाधारण.

मक्तिरसिकने श्रीगणिकाजीनी प्रेममाकिना बोधयी छने काव्य-

(માલિની.)

વિપુલ પુલક ધારી, સૂસવી સીસકારી,

વર્નો જડ, લર્વો બ્હીલું, ઢીલીલીલી વિચારી

, ગહન રસસમુદ્રે મગ્ન, મૂર્તિ તમારી

અવ સર્હો અવલંબે ધ્યાનથી ધારી ધારી. ૧૦

રસિકને નાયિકાની વાસકસન્જા-અવસ્થાના નિરૂપણથી આ કવિતા આનંદ આપનારી થાઓ, એવા આશીર્વાદથી કવિ પ્રવંધ સમાપ્ત કરે છે..

૧૦ વિપુલ—પુષ્કળ. પુલક—રોમ, રોમાચ. ગહન—ઝંડા. રસ—^૧પ્રેમ, શૃંગાર; ^૨જઙ્ઙ. અવલંબે—આશ્રય લે છે.

નેત્રની પ્રતાળનાથી મુગ્ધ બની રાધા આંખ મીંચે છે, તો ત્યાં પળ કૃપ્ણ ભગવાનને આવી ગાઢ આલિંગન દેતા જુએ છે, જેથી તે રોમાંચિત બને છે; તેમના દંતના દંશ અનુભવે છે, જેથી તે સીંકાર મૂકે છે; અપૂર્વ રતિરસ ચાસે છે, જેથી તે જડ બને છે; અત્યંત આનંદ લહે છે, જેથી તે સ્વરભગ પામે છે; અને ગમમાં મસ્ત થાય છે, જેથી તે સંક્રમ્પલબ્ધ પ્રીતમને મેટે છે. અહીં સમુદ્રમા ઢૂવતા મનુષ્યનો અપ્રસ્તુત વૃત્તાત પણ ગમ્યમાન છે. તે પણ ગહન રસના ઇટલે ઝંડા પાળીના સમુદ્રમા ઢૂવતાં મયથી રોમાંચિત થાય છે, હાંફથી સીસકારી મૂસવે છે, શીતથી અંગે જડ બને છે, કરુણ વિલપ કરે છે, તથા જે કંઈ મૂર્ત પદાર્થ જુએ છે તે લક્ષપૂર્વક ધારી હાથથી પકડે છે. ઇલેપથી પ્રગટતા અપ્રસ્તુત અર્થની સાર્થકતા મારું તેની અને પ્રસ્તુત અર્થની તુલનાથી ઉપમાનો ધ્વનિ નીપજે છે. ઢારિયાના પાળીમાં ઢૂવતો

गीतगोविंद.

सर्ग ७.

परंतु -सखींनी हकान्त साभळी भगवान तरत ज एताकुजे
जना नीसळे छे परंतु मार्गमा चद्रागळी आदि प्रियामार्थी कोड मळी
जाय छे तेनू मन मनाववा दक्षिण कृष्ण रात्रि तेना समागममा गाळे
दे अही एताकुजमा गधाने घटी जुग जेरी जाय छे रत अधारी,
चवर्नाना ऊताम यथो, ने चद्र माथे पण अक्यो, तोरे ना सखी
यळी आरी के ना श्रीकृष्ण देग्याया तेथी राधा अनेर मकल्प करया
गणी अने पोताना दैर्भाग्यने निदरा लागी तेना मनमा अप्रियना
भणराग बागी गळा तथापि आशाना तातणे टीगायग हइये ते
मानवा कसू कथे नहि पटगमा 'भगवान पधारो हशे' पसू समजी
गावळ गेरी मखी आवा होची हगिने न जोई तकाळ तेनू म्हो
उतरग गय ने तेनी नानि तदन रेबाई गई सखींनी ओगियाळी वळी

એવી તાત સમક્ષ પાંથમુખની રાધાની વાચ્યાચ્છી
 સાંજે શ્રીદરિ સ્વાગતે ઘૂંઢવતા પૂરો તમારી રઝી ! ૧૨
 ઇતિ શ્રીજયદેવવિરચિતે ગીતગોવિન્દે ધન્યૈકુણ્ઠો
 નામ પઘ્ઃ સર્ગઃ ।

રાત્રિએ વિહારના આગમચથી કરી રાસેલા ઠરાવ પ્રમાણે પ્રથમ રાધા સંકેતસ્થાન આગઝ આવી કુણ્ઠની વાટ જુએ છે. તેવામા કોઈ મુસાફર બાંધીને તે વડ તર્રે પટાવ નાંસે છે. તેના પ્રસે રાધા કહે છે, કે 'અરે માદ ! તું આ સ્થર્રે રહે માં. કેમકે અહીં તો કુણ્ઠ ભોગી (પટલે ફાઝો નાગ) રેલે છે.' કહેવાનો મર્મ એવો છે કે 'આ સ્થર્રે તું રહે માં, કેમકે અહીં તો ભોગી પટલે વિલ્લસી કુણ્ઠ ભગવાન રેલે છે.' એ રીતે ઉપરથી કાઝા નાગના ત્રાસથી મુસાફરને મટકાધી, ઢીલ કરતા કુણ્ઠને પોતે ભાટીર વડ પધાર્યાની સ્વર પ્હોંચાડવા તેને રાતવાસા સાંરં ગધા નંદજીનૂ જ ઘર વતાવે છે. તેની યુક્તિ બરાબર કાવે છે. વટેમાર્ગ સૂચના અનુસાર નંદજીને ત્વા જાય છે, ને હકીકત ગુજારી રાતવાસો માગે છે. સંકેતની વાત છૂપાવવા શ્રીકુણ્ઠ તેના બોલ આદર-વચનમાં ઝૂવાથી દે છે. અહીં આરંભમા શ્લેષવર્રે પ્રગટતો વસ્તુધ્વનિ છે.

એ રીતે આ સર્ગમાં રાધાની અનન્ય પ્રીતિને લીધે ભગવાનની ધન્યતા પ્રકાશી છે, તેથી આ મર્ગનું નામ ધન્યૈકુણ્ઠ રાસ્યું છે. આમાં પ્રધાનપણે નાયિકાની વાસકસન્જા અવસ્થાનું નિરૂપણ છે.

ઇતિ શ્રીગીતગોવિન્દમેધાદે વાસકમન્જાવર્ણનો
 નામ પઘ્ઃ આલાપઃ ।

(આર્યા.)

ચંદ ગગન ચઢી આવ્યો, નં જળાયા તોય જીવળજી જોઈ
વિલપે બનમાં વિરહે વિધુરી રાધા ધીરજ સોઈ. ૨

(પ્રવંધ*.)

વહો ગર્દ વેલ. અથ નાથ નાથે વને.

અલ્હૃં લાવળ્ય ને ન-વન્યું વન્યું ચૌવને !

જાઝું હું કવળશરણે ? વને વહાઈ સહીએ મને ! ધ્રુવ૦ ૩

*૨. જીવળજી—પ્રાણનાથ. વિલપે—વિલાપ કરે છે, રુદન કરે છે.

અહીં ચંદ્રનું માથે આવવું અસાધારણ ઉદીપન તરીકે તેમ જ સમયમાનના સાધન તરીકે કવિએ યોન્યું છે. બનમાં વસતાં રાધાના નિશાસમયનો આ કાલમાનનો પ્રકાર સ્વાભાવિક તેમ જ સુંવર છે. નિર્દિષ્ટ કાલક્ષેપ અને કાલાતિષાત્ત ચંદ્ર સરસા ઉદીપન વિભાવને લીધે નાયિકાની ધીરજ ડગાર્યા તેના કરુણ વિલાપની યોગ્ય ઉત્થાનિકા વને છે.

૩. અટળું—ખીકું. ન-વન્યું—ન, સીલેહું. વગવું. વન્યું—લી-લેહું, રૂપાર્કું.

‘વહેન ! તું રહે, મમવાન જ અહીં હીંડી ચાલ્યોને આવશે’ એવું સસી કહી ગયા છતાં હરિ ન આવ્યાર્થા ‘સસીએ મને સોટી આશા

* મૂઝમાં મળ્યું રામ ને યતિ તાઝ આપેલ છે. ચર્ચરી તાઝથી વિદાગ રાગમાં પણ ગાઈ શકારો.

(ધ્રમંતતિલકા.)

એવે, કુમાર્ગ ભજતાં કરી જે કલેક

લાગેલ, તે ફિટવવા ફરતો મયંક

કાલિંદીપાન કરવા અરથે ઝંજાસ્યો,

પ્રાચીમુખે કુટિલ ચંદનચાંદલા શો. ?

મુલમુદ્રા જોતા જ ચતુર ગદ્યા ચેતી ગઈ, કે 'કપટી કાન્હાઈ મને ઠગી.' તેથી કર્ગને તે ત્રિપ્રલબ્ધા નાથિના પ્રતિનાથિકાના સૌભાગ્યની અંદેરાઈ કરતો ત્રિવિધ વિલાપ કરવા લાગી.

૧ ભજતાં કરી—સેનવાર્થા. મયંક—ચંદ્ર. કાલિંદી—યમુના, અરથે—માટે. ઝંજાસ્યો—પ્રકાશ્યો. પ્રાચી—પૂર્વ દિશા. કુટિલ ચંદન ચાંદલા શો—ચંદનની આડના જેવો.

રાત કંટલી આગઝ થઈ હતી, તે ચંદ્રોદયથી કવિ જણાવે છે. પૂર્વ સર્ગમાં રાત અધાર્યાની હકીકત હતી અને અહીં ચંદ્ર ઝળ્યો છે; તેથી અડધી રાત ગયાનો સમો થયો જણાય છે. ઉપરના શ્લોકમાં ઉપ્રેક્ષા ઉપર ઉપ્રેક્ષા છે. ચંદ્રમાં જે ફલક છે તે બૃહસ્પતિની પાની તારા સાથેના ત્રિવિધ સવધથી લાગુ થયું છે, એવી પહેલી કલ્પના છે. ચંદ્ર પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે તે જ કલક ટાઝવાને તીર્થયાત્રા કરે છે. જ વોર્જી કલ્પના છે. તે બૃહદાવનમા ઝળે છે તે યમુનાપાન કરવા માટે છે. જ ત્રીજી કલ્પના છે જ ઉપ્રેક્ષાઓ છેલ્લા ચરણની ઉપમાથી સમૃદ્ધ થતી છે. પૂર્વ દિશાનું શ્લોકે નિરૂપણ દેવાથી ચંપક થતે છે, તે ચોથા ચરણનો ઉપમાનું જીવન છે.

નસ્વશિસે નસનસે અગન તનસ્વી રહી;
 પરમ મમ શરણ અવ મરણ ગળૂં મન મહીં. થાઝં ૦ ૬
 અદહ ! હરિની અસહ વિરહની દૂખને
 દૂપણ જ દુઃસ્વરુર દગ્ધ આ મૂપણે. જાઝં ૦ ૭
 કલ્લી કમલફેરી કલ્લી કુમલ્લી; તે તો તને
 વજ્રવાણ જ વની, હાય, હૈયું હણે ! જાઝં ૦ ૮

શ્રુતિથી નિ શ્વાસનું અને કોમલ ઠરારની આશ્રુતિથી ગલ્લાનાં ટચકાનું
 વર્ણવે છે.

૬ વિરહમા પ્રસરતા વ્યાધિ માવનૂ આ વર્ગમ છે. મોત પળ
 ત્હાઢ લાગવૂ વગેરે ઉદ્વેગનાં વચન તેનો અનુભાવ છે.

૭ અસહ દૂખણ-સટન ન થતુ દુ સ્વ. દૂપણ-કલક. દગ્ધ-
 મટાં, અઠલામણા લાગતા. મૂપણ-ધરેણા.

'મોગી કૃષ્ણે જેને અમિનદન આપ્યૂ નહિ, એવો આ મારો શળ-
 ગાર, તે મારા દૂર્ગામણાનુ જાપ્રત્ ફલક જ પ્રીછૂ છૂ', એ ઉદગાર
 ગદ્યાના તિત્ર નિષાદનો અનુભાવ છે. નિર્વેદ પળ વિષાટની પૂઠે માથૂ
 ઝઠાવતો દેખાય છે. પૂર્વાર્ધમાં મહાપ્રાણની આશ્રુતિ નિર્વેદમય નિ શ્વા-
 સનૂ માન કગમને છે.

૮ આમૂપણને દૂપણરૂપ પ્રીઝતો નાવિકાનાં આ ફૂલની માઝા
 આદિ રમણીય પદાર્થના ત્રિદેવના હેતુમૂલ ગ્રાસના વચન છે. વિરહીને
 પુષ્પ ઉદાપન વનો સતાપ ઝગઝાવે છે.

શૂન્ય વન શ્યામ નિશિ સેવ્યું જે કાજ મેં

તે મદનમોહન જ તપન વની તન દમે, જાઝં ૦ ૪

કરવું શું સ્વેહ ઘત દેહ વહોં રહોં અહોં ?

પ્રવલ ઘિરદાનલે જલવું જીવી જહોં, જાઝં ૦ ૫

આપી છેતરી' એવો જ્ઞેમ સ્વાતી રાધાનાં આ નિર્ગ્વેદનાં ઘચન છે. 'જાઝં
હ કવણશરણે" એ ઘચનથી તેણે પોતાની તદ્દન નિરાધાર સ્થિતિ
જણાવી છે.

૪ શ્યામ નિશિ—અંધારે રાતે. મદનમોહન—^૧કામદેયરૂપ^૨કૃષ્ણ;
^૩ઉન્માદન અને સંમોહન અલ્પના પ્રયોજક. તપન—^૪અગ્નિ; ^૫તાપન
અલ્પના પ્રયોજક.

'ભગવાને મને કોઈ એવો મોહ લગાવ્યો, કે તેથી હું તેમને
શેરડતો ઘનમાં આવી; તેમણે મારા તનમાં ગવો તો ઉન્માદ ઉપજાવ્યો,
કે તેથી ઘનની નિર્જનતા અને રાત્રિનો અંધકાર પણ ન લેખવી તેમની
ઘાટ જાતી હું અહીં ઘેમો રહી. સરે જ, તેઓ માત્રાનકામદેય છે. સંમો-
હન અને ઉન્માદન અલ્પ વાપરી હવે તેઓ તાપન અગ્નિ મને સંતાપે
છે." આનો ભાવ ઉપગ્નો પાકિઓમાં સમાયો છે.

૫ સ્વેદ વન—ધૂત જેમો. પ્રવલ—ભોળે. ઘિરદાનલ—વિજોગનો અગ્નિ.

અહીં અગ્નિ નામે સંચારી મારનું નિરૂપણ છે. વિપ્રપ્રેમ તેનું
કારણ છે; અને ચિત્તનું ઘેરવ્ય તેનો અનુભવ, છે. મનુષ્યાણનાં આ-

હરિચરણશરણ જયદેવતળીં ભારતી

હર રમી રમ્ય રમણી શી રેલો રતિ ! જાઝ૦ ૧૧

(શાર્દૂલચિત્રીદ્રિત.)

ए ते शूं य शौंळी सुहागणतणी सोडे भराई रखा,
वाते शूं फसिया सखा शूं, वनमां राते शूं भूला पड्या,
शूं वाटे अचकी पड्या ज अथवा कामज्वरे कारमा,
के संकेतनिकेतने नव हजी आवी मंळ्या वालमा ? १२

૧૧ હરિચરણશરણ—ભગવાનના ચરણાવિંદને શરણે રહેનાર. ભારતી—શાળી. રતિ—આનંદ, પ્રીતિ.

આશીર્વાદ પ્રવધની સમાપિનો વૌધક છે. પ્રિયાનાં મીઠાં વચન જેમ પ્રીતિ ઝપજાવે છે, તેમ આ રસિક કવિની શાળી ભક્તના મનમાં ભક્તિ અને શૃંગારીના મનમાં શૃંગાર ભરવા સમર્થ થાઓ ! આવો ભાવાર્થ ઉપરની કડીમાં છે. અહીં અર્થમાં મઝતું વર્ણના રગકારનું ચિત્ર લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે.

૧૨ શીઝી—શાળી. સખા—મિત્ર. સંકેતનિકેતન—સંકેતસ્થાન.

પ્રવધના અંતભાગમાં પ્રકાશતી અસૂચા સ્થાયી રતિના વઝ આગઝ કેવી દર્વાઈ જાય છે, તેનું અહીં વર્ણન છે. ‘શીઝી’ પદમાં શોક્યની નિમૂદ ધૂર્તનાનો આલેખ છે. ‘સુહાગણ’ પદ અમૂયાનું વ્યંજક છે. દક્ષિણ કૃષ્ણના દાક્ષિણ્યનો ત્યમ રેઈ શોભે પ્રીતમને મુજમંજરમાં પરી રાસ્યા હશે, એવું ‘ભરાઈ રખા’ પદથી વતાવવામાં નાયકના દાક્ષિણ્યના મુદુ

જેહનો જપ જપે જીંધ જલવેતસે,
 તેહ નવ નેહ સમારતા ઈ હશે. જાઝં ૦ ૧.
 હુ સુરભિરજનિઈ ટલવલ્લં આમ, ને
 મુંદરી અવર સેવે મુભગ શ્યામને ! જાઝં ૦ ૨૦

કામદેવના વાળ કોમલ ફૂલના છે, પણ તે વજ્ર જેવા કઠણ
 લાગે છે તેનું વર્ણચિત્ર સહજ કરવા કોમલ ને કઠોર વર્ણની ફુગ્ધથી
 ફરી છે

૯ જલવેતસ—જલના કાઠમા આતા નેતર

‘કૃષ્ણચંદ્રને હુ સામરતી હોઝુ તો તે મારી સ્વરૂપીયા વગર
 રહે જ નહિ સત્ત્વ તેમણે મને વીમારી દીધી છે’ આ દૃહાગીપણાના
 મન્યના વચન છે ૫ દૃહાગીપણામા જ રાધાજી પ્રથમ ત્રિવિંળ બની
 પોતાનું લાવણ્ય નિઘ, ચિંતામગ્ન બની જીવિત વરગોડ્યુ, કામવરથી
 તપ બની મરણ માગ્યુ, વિષળ બની શળમાર કમસોડ્યો, મન્ત બની
 ફૂડ્માઝા પ્રલે વિદ્રેષ વતાયો અને દીન બની હવળા અફઝ અભિ
 સાગનો શોષ પણ વ્યા

૧૦ સુરમિરજનિ—વસત ઋતુની રાત્રિ

અહીં દૃહાગીપણાના વિચારમા પઝ મર પ્રગટતી અસૂચાનૂ ચિત્ર છે
 રાધા મગવાન પ્રલે વંમનસ્ય ન વતાવતા શોચના સામાન્યની રૂપ્યા
 ફરે છે, તે ભોગી કૃષ્ણના સમાગમનૂ સૂદૃષ્ટીયણ પ્રતિપાત્ન ફરે છે
 અને નાયિકાની અપૂર્વ પ્રેમભક્તિ પ્રકાશે છે .

હરિચરણશરણ જયદેવતણી ભારતી

હર રમી રમ્ય રમણી શી રેલો રતિ ! જાઝ્ઞ ૧૧

(શાર્દૂલચિત્રીહિત.)

એ તે શું ય શોઝી સુહાગણતણી સોઢે ભરાઈ રહ્યા,
વાટે શું ફસિયા સસ્યા શું, વનમાં રાતે શું ભૂલા પડ્યા,
શું વાટે અચકી પડ્યા જ અથવા કામજ્વરે કારમા,
કે સંકેતનિકેતને નવ હજી આવી મંડ્યા વાલમા ? ૧૨

૧૧ હરિચરણશરણ—ભગવાનના ચરણગર્વિંદને શરણે રહેનાર.
ભારતી—ગાળી. રતિ—આનંદ, પ્રીતિ.

આશીર્વાદ પ્રવધની સમાપિનો બોધક છે. પ્રિયાના મીઠાં વચન
જેમ પ્રીતિ ડૂપજાવે છે, તેમ આ રસિક કવિની વાણી ભક્તના મનમાં
ભક્તિ અને રંગાશીના મનમાં રંગાર ભરવા સમર્થ થાઓ ! આવો ભાવાર્થ
ઉપરની કટીમાં છે. અહીં અર્થમાં મળતું વર્ણના રણફારનું ચિત્ર લક્ષમાં
લેવા યોગ્ય છે.

૧૨ શીઝી—ગાળી. સરસા—મિત્ર. સંકેતનિકેતન—સંકેતસ્થાન.

પ્રવંધના અંતમાગમાં પ્રકાશતી અસૂયા સ્થાયી રતિના બઠ આગઝ
કેવી ઢવાઈ જાય છે, તેનું અહીં વર્ણન છે. ‘શીઝી’ પદમાં શોક્યની
નિગૂઢ ધૂર્તતાનો આશ્રેષ છે. ‘સુહાગણ’ પદ અપૂયાનું વ્યંજક છે. વાક્ષિણ
કૃષ્ણના વાક્ષિણ્યનો લાભ લેઈ શોક્યે પ્રીતિમને મુજપંજરમાં પૂરી રાહ્યા
હરો, એવું ‘ભરાઈ રહ્યા’ પદથી વતાવવામાં નાયકના વાક્ષિણ્યના મૃદુ

(દ્રુતચિલંબિત.)

વિરહદુર્વલ વલ્લભની છવી

ફુરો ફુરી હરિ પાંડુર મૂર્તિથી

મનદે મન્મથમિત્ર રહ્યો મર્થી;

હરિહરે ! ગર્લો શુદ્ધિ, ઢલો ધૃતિ.

૧૩

ઉપાલંભનો ધ્યાનિ ગ્યો છે. એ જ દાક્ષિણ્યની કન્પના રાધાના મનમાં ગતિના રિચ્છેદની શંકા ઊઠતી અટકાવે છે. 'પાસિયા' પદ 'દુષ્ણા-વિરુદ્ધ' એવા અર્થનું बोधક છે; તેથી અષ્ટ સરસા પ્રયેની ગતિથી રાધિકાજી પ્રયેની હરિની ગતિના આધિક્યનો આક્ષેપ મ્ફુરે છે. અહીં વિતર્ક નામે સંચારી માવનું નિરૂપણ છે. હરિ ન આત્યા વાનત રાધા વિરિધ તર્ક કરે છે. પ્રથમ શોક્યના પંદમા પસાયાનો જેમ આરે છે; પણ પોતાનાથી અટર્કી મુદ્દાગળ કન્પના મન કશું કરતું નથી. ત્યારે મગ્ગ માથે યાતમા ગુંથાયનાં ઝદેશો ઊપજે છે; પણ રસભોગી ઘૃણા શુષ્ક યાગ્નિનોદમાં સંકેત પૂકે તે મનાતું નથી. ત્યારે અંધારી ગતે, યનમાં મૂગ પડ્યાની શંકા મ્દે છે; પણ શુંજાવિહારી વદાનજી ઘુંદાવનમાં મૂગ પડ્યાનું સંમવતું નથી. ત્યારે કદાચ કાગ્ગા કામચરને ત્રીધે અધવચ અચકી પડ્યા હશે, ગમ ધોરે છે. ન રતિ પ્રેમમય ગધા ભગવાનને પ્રેમમય જોતી રમગિરોધી અમૂયા દારી દેવાનું કરે છે.

. ૧૩. વિરહદુર્વલ વિજોગથી દુવટા. ફુરો-શ્રુટકારી, યાદ તારી. હરિ-ચંદ્ર. ધૃતિ-ધીમજ. પાંડુર-ધોટી, પીપી.

પ્રીતમ મધગને કામચરને ત્રીધે ગગવગટે મીલાતા જોવાની વડના

(ઉપેન્દ્રવચ્ચા.)

તદા નિકુંજે વઢી આઘી આલી;

પિયુ વિના તેહ વઢીલી નિદ્દાલી

રમેત માની હરિ અન્ય સંગે

રૂંઠલ રાધા વડી નેહભંગે.

૧૪

ઠંઠતાં અધીરી વનેલી રાધાની આ ઝક્કિ છે. જાણે મોઢી રાતે ઝગેલો ચંદ્ર તેને ઠપકો આપતો હોય કે અરે વાવરી રાધા, તું શું વેઠી છે ? તારા ચિરંહ કૃષ્ણ ભગવાન મારા વિંધ સરસ્વા સોસાર્દ અર્ધા થઈ ગયા છે:— આયું ચંદ્ર જોઈને રાધાના મનમા થાય છે. કામદેવ રતિનો અધિષ્ઠાતા દેવ છે ને ચંદ્ર તેનો મિત્ર છે; માટે તેને કામદેવના વહી રતિના ડહીપનથી, સંતાપની વૃદ્ધિથી, કે ગૂઢ ઉપાલંભથી નાયકનાચિકાને પકડાં ફરવા મથતો વર્ણવ્યો તે યોગ્ય જ છે. અહીં આવેગ નામે સંચારી ભાવનું નિરૂપણ છે. પૂર્વાર્ધમાં સ્મૃતિનો ધ્વનિ નીપજે છે, તે આયેગનું પોષણ કરે છે. ઉપ્રેક્ષા અલંકાર છે.

૧૪ નિકુંજ—વૃક્ષની ઘટા. આલી—મણી. અન્યસંગે—વીજી જોડે. નેહભંગ—પ્રેમ સંહિત થયો તે.

હરિ વીજી સાથે રમવા રહ્યાની શંકા ઉત્પન્ન થઈ સ્નેહ અને સૌ-જન્યના ભાર નીચે દબાઈ ગઈ હતા, તે હવે વઢી આવતી સહીની મુશ્કટા પકડમ જાંસી જોવાથી ફરી રાધાના હૃદયમાં પ્રવંટ વઢી માર્યું ઝડાવે છે અને શોભના સૌમાન્યના મમકમથી ચિત્ર નજર.

(શ્રવંધ.)

ભામા મદમર જંગ મ્ચવતી,
સ્મરશરં સરર સરર વરસવતી
કોય વય નવલે
નરવર ઉપર વિજય રલે.

ધ્રુવ૦ ૧૫

સુ કસીં અધર ઇસી ચમકવતી
કુંડલ યુગલ મુદર્ગન યુવતી કોય૦ ૧૬

આગઠ લઘાં કરે છે, તેની આ મંક્ષિત પ્રસ્તાવના છે. પ્રસ્તુત શ્રોતાનાં
અનુમાન અલંકાર છે.

૧૫. સ્મરશર—કામદેવનાં વાણરૂપ ફૂટ. વય નવલે—યૌવનમાં.
નરવર—પુરુષોત્તમ ભગવાન.

અમૂયાની દષ્ટિ તરતું શોભ્યન્ મંગામ્ય પ્રકાશનાં કાન્તી
ક્રીડાન્ બહી નિરૂપણ છે. મુરતમાં ગુણો આગેષ કરતાં પ્રતિનાયિકા
વિશે ધીરવાદ્ધાનો આગેષ આદિષ જ છે. ૭. ધીરવાદ્ધાના ઉસાદમો
અનુમાર જે વાણની વૃષ્ટિ, તે અહીં કામદેવનાં વાણરૂપ ફૂટ વેશમાંથી
સ્વરયામાં ઉપજાગિ છે. રૂપક અલંકાર છે. પ્રતિનાયિકાનો હર્મિયું દ્વય
દગ્ધારૂપ ઉર્કર્ષ વતાનના મધુર મદનું નિરૂપણ છે.

૧૬. સુ—મવાં. યુગલ—વે. મુદર્ગન—^૧મનોહર; ^૨મુદર્ગન વગ.

* મુરતમાં વ્યંત રાગ ને શુદ્ધતાથી નાદ છે. પિતાઢ, ગમ્માઢ
કે દીપચંદી તાઢથી વાદી રાગમાં વળ ગાઈ ચકાગે.

સ્વણસ્વણતે કટિવંધ તલપતી
 ફિલકારી ફિલકારી મલપતી કોય૦ ૧૭
 પૌરુષના રસમાં અલવેલી
 ઢોલતી રોમાંચિત વપુવેલી કોય૦ ૧૮
 તિરછી ઘેરી હો ધૂમરાતી,
 શ્વાસભરી ઝંઝમાતી મીંજાતી કોય૦ ૧૯

બહિરંગ મુસ્ત ફહી અંતરંગ મુસ્તનું વર્ણન શરુ કરતાં તેની અભિ-
 યોગદશાનું ચિત્ર અહીં આપ્યું છે.

૧૭ કટિવંધ—^૧કટિમેસ્ત્રા; ^૨કમરવંધ. મલપતી—મહાલતી.

અહીં અભિયોગદશામાંથી ભોગદશામાં સંક્રમણ છે. આનંદનો
 આસ્વાદ તે ભોગદશાનો અનુભવ છે. હર્ષ નામે સંચારી ભાવના ઉદયને
 શ્રીદા શોભાવે છે.

૧૮ પૌરુષ—^૧પુરુષપણ, ^૨પુરુષાતન. વપુવેલી—વેલ જેવું નાજુક
 શરીર.

આ ભોગદશાનું નિરૂપણ છે. મદનાસવંની સુમારી, સાત્વિક કંપ
 અને રોમાંચ તેનાં પ્રમાણક છે.

૧૯ ઝંઝમાતી—ઝસાહ દાસ્તવતી.

ભોગદશામાંથી તુલિદશામાં સંક્રમણનું આ વર્ણન છે. પરસેવો
 ઢૂંટવો જે હાંફવું એ શ્રમ નામે સંચારી ભાવના અનુભવ છે. એ શ્રમ
 જડતાના ઉદયથી મંકીર્ણ છે. આંસુ ઢેરાઈ જવી તે જડતાનો અનુભવ છે.

મણિમાઝામય પાશ ઝૂકવતી
 દ્વય નિર્દય ઘુજવંધ મીંડવતી કોય૦ ૨૦
 નિલવટ પટ તટ લટ હટકવતી,
 વણ અણુ થાક અથાક થકવતી કોય૦ ૨૧
 લથથય થઈ^૫ ડર આચરી^૫ વલ્લી
 રણભૂરી રગડી મદ દલ્લી કોય૦ ૨૨

૨૦ મણિમાઝા—મોનીની માઝા. દ્વય—બે.

પ્રતિનાયિકાઈ રીધેગ આગ્નિનનૂ અહીં વર્ણન છે. વાસ્ત્યા-
 યનસૂત્રમા ણેને ક્ષીરજલક આગ્નિન લગે છે.

૨૧ નિલવટપટતટ—પિશાઝ કપાઝની સિનારી ઉપર. અણુ-
 રજમાત્ર, લગાર.

આગ્નિન વર્ણનો મમ અધરપાન નામે ચુસ્તનો પ્રકાર અહીં
 દર્શાવ્યો છે. આશ્વમા આગ્ની લટ પણ રસેટના ન રહેયું તે અત્ર-
 પાનમા વિવર્તની અર્ધરાઈ થતાવગા માટે છે.

૨૨ આચરી—ઘાઈ ભેડે.

અહીં મુનિદેશન ચિત્ર છે; તેમા અત્રમનૂં ગપક કર્મ ઝીનાડયું
 છે. તુર્ગતામા ઝીનત્તર પ્રતિપક્ષીને વિન કરે છે, ને માવનો પાગેવ
 પ્રસ્તુત કરીની ધીની પલિનાં છે.

लीला , जयदेवे वरणेली

हरिनौ हरो कलियल रति रेली. कोय० २३

(यमंततिलका.)

रे दक्षिणानिल ! अदक्षिण तूं बने कां ?

दे देहडी दही ज, अग्निसखा ! सखा था;

ने झुजने पण अनंग ! अनंग कीजे,

आ पाण पंचशर ! पंच शरे हरीजे. २४

खारादेवे अव भवे भवने न रुचे,

आ जीवने जावणजी वण शल्य थूं छे:

२३ संप्रदाय प्रमाणे आशीर्वादधी प्रवधनी समाप्ति छे. 'कळिमळ' पदे करी 'कळियुगना किन्विष' अथवा 'प्रियजन साथे कळि एटले विग्रह करावनार व्यलीक' एम समजयानूं छे.

२४ दक्षिण—^१दक्षिण दिशाथी वातो; ^२दक्ष, प्रिय करनार. अदक्षिण—उद्धत, अप्रिय करनार. दही दे—घाटी नांख. अग्निसखा—अग्निनो मित्र, पवन. अनंग—अंग रहित, मृत. पंचशर—पाच बाणवाटो कामदेव. हरीजे—हरी छे, छेड छे.

विप्रलब्धा राधाना मनमां दक्षिण पवन आदिक कामोदीपक सामग्रीने लीधे प्रगटती विनिययाथी जीवितविद्वष वटे अनुभावित निर्-येद प्रगटे छे, तेनूं अही वर्णन छे. श्लेष परिकर आदि अलंकार छे.

२५ भय—संसार. रुचे—गमे. मयन—घर. जीवन—जिदगी. शल्य—शरीरमां सालतूं मालेडूं. आलि—सखी ! अरे—दया.

દાં, સિંચ બેન જમની જમુના ! તું કારી

ફાલીયનું વિષ જ આલિ ! અરે વૈસારી. ૨૫

(પ્રવંધ.)

તનમન મદને નચવી નયન ને અધર અધીરાં હરે,

તે મુલ્લશશી અગરરસચી એ તિલક શશક શું કરે;

અરચે પ્રિય એ ઊરવસીને રૌણની સદી વરસીને. ધ્રુવ-૨૬

અહીં પણ નિર્વેદની જ કાયા છવાઈ છે. સહી તરીકેની દયા
વીસારી જમની બેન તરીકેની ક્રૂરતા-નિર્દયતા સ્વીકારી તરંગનું જાઝ
નહિ પણ ફાલીયનું પૂર્વસંચિત વિષ જ સિંચવા સહીભૂત યમુના પ્રત્યે
પ્રાર્થના રાધાનો જીવિતવિઠેપ સૂચવે છે આ અને પૂર્વની શોકમાં
મૃત્યુનાં સમર્થ સાધનોનો અસસમુચ્ચય માગ્યો છે.

૨૬ તનમન નચવી—તનમનાટ ઉપજાવી. હરે—આરૂપે છે.
મુલ્લશશી—મુલ્લ રૂપી ચંદ્ર. શશક—સસદ્. અરચે—પૂજે છે, માન
વધારે છે.

અહીં નિર્વેદમાથી પાછું અમૂયામા પરિવર્તન છે. યમુનાનું નામ
લેતાં ફાલિંદ્રીને કિનારે વિહાર કરતા મગવાન ફરી સાંમરી આવે છે;
પૂર્વોક્ત વીટાની રમણટમાં લુપ્ત થયેલા શુભગાર શ્રીકૃષ્ણ પોતાને દાષે
પ્રતિનાયિકાને અગે જે પરી સારે છે, તે વધું તાટ્ય નજર આગઝ તરી

* મૃત્યુમાં ગુર્જરી રાગ ને ઇકતાદી તાઝ છે. આદિ તાઝ દ્રુત
ગતિથી વાગીશ્વરી ચતાર ગગમાં પણ ગાઈ શકાયે.

દામિની દમકે ધનમાં, ત્યમ તે વારી જડ નિજ કરે
મદન-હરિણના વેણીવનમાં નૂતન સુમનો ભરે; અરચે ૦૨૭
નરવર ગરવા ઉર-અવરમાં સ્તન પન નિકટ રસે
નવ નગ્વગરોને મુઠવે ભગણે મણિમય માલ્યા મિપે; અરચે ૦૨૮
રહે છે, જેથી ગોવિંદ સામાન્ય ધરણના પણ મીતરમાં હરિણ વીરે
યેહથી વલ્લતી ગદા ઉપર પ્રમાણે સરી આગળ અતરનો ઊભો રો
છે પ્રતિનાયિકાનૂ રસિનશિરોમણિ શ્રીકૃષ્ણના સમાગમમાં પ્રીતારૂપે ભોગ
સોભાન્ય પૂર્વ પ્રવધમાં વર્ણ્યૂ હતૂ, તેમ અહીં સ્વાર્ધનપતિનારૂપે અનુ
કૂલ નાયકના હાથે તેનું મદનસોભાન્ય ચિત્યૂ છે

૨૭ દામિની-ચાનલો દમને ચમકે નિજ-પોતાનો મદન
ણિ-નામ રૂપી મગ નૂતન-નવા સુમનો-ફૂલ

પૂર્વની કઠીમાં તિરુકચના પ્રણાળી અહીં ફેશસત્કારનૂ વળન
રૂપૂ છે ઉપમા અને પરપણિ રૂપરૂની સસૃષ્ટિ છે. પ્રતિનાયિકાના
ફેશના દર્શનથી કામ ઊદ્ધાલો મારી નિરુકુશળે નાયકના મનમાં વેગ
પસે છે, તે નતાવના મગનૂરૂપન વાપરૂ છે વનનૂ રૂપન ફેશનૂ વાહુ
ન્ય મૂંચવવા માટે છે

૨૮ અવર-^૧અવર નામે વલ્લ ^૨આનાશ નવ નગ્વગરો-નગ્વના
દુલ્લ રૂપી ગણે ચંદ્ર મગણ-નક્ષત્રમટલ મણિમય માલ્યા મિપે-મોતીના
દાના મિપથી

હવે દ્યોતના શણગાર વણાણે છે ધુવને ધનનૂ અને તે ઉપરના

રતિ રતિપતિનાં કનકાસનનાં પ્રતિર્વિંચ નિતંત્ર જે
 ત્યાં મદ મસમાં રસિયા રસના તોરણ રણજ્ઞણ સજે; અરચે ૦૨૯
 સેવે સદ્દે જે શ્રી રસ સદ્દે જે, નસ્તમાણિ જ્યાં બ્રગમગે,
 ચરણકમલ તે શ્રીપતિ અલ્લતે પૂજે ક્ષલમલ દગે; અરચે ૦૩૦

અંબરને ગગનનૂ રૂપ આપ્યું છે; સ્તનની બાજુ પરના નગ્નના ડંબમાં ઉદય
 ધામના ઘાઝેરા ચંદ્રનો આરોપ કર્યો છે; તથા મણિમાઝાને નક્ષત્રમહાઝનું
 નેપ આપ્યું છે. ૧. ગીતે અહીં મકઝ રૂપક રીલે છે. અંબરમાં આકા-
 રના આગેપથી કુચની ઉચ્ચતા ગમ્યમાન છે. નસ્તના ડાળની રતારા
 નવ શરીના રૂપકથી સૂચિત છે. મોતીની માઝા તે સત્તાધીમ મોટા
 માતીની એક મેરની નક્ષત્રમાઝા છે, તે ભાગના રૂપકથી સમજાય છે.

૨૯ રતિપતિ—કામદેવ. કનકાસન—મિંહાસન. નિતંત્ર—પંઠ.
 ગ્મના તોરણ—તોરણરૂપ કટિમેરઝા.

નવી કટિમેલઝા પહેરાવ્યાનું આ વર્ણન છે. રૂપક અને ઉપમા-
 સંકીર્ણ છે. મિંહાસન અને ગૃહદ્વાર સંબંધે તોરણની યોજના પ્રમિદ્ધ છે.

૩૦ શ્રી—^૧શોભા, ^૨લક્ષ્મી. શ્રીપતિ—કૃષ્ણ.

પ્રતિનાયિકાના ચરણકમલ એવાં શોભાયમાન છે કે રૂપશોભાની
 અધિષ્ઠાત્રી દેવી લક્ષ્મી જઝકમલ તરીકે તે ચરણકમલને સેવે છે,
 એવી અતિશયોક્તિ યોગી છે. ચરણકમલની શોભામા દેવી
 લક્ષ્મીના અધ્યવસાનને લીધે નસ્તમા લક્ષ્મીના સહોદર કૌસ્તુભ આદિ
 મણિનો આરોપ પરંપરા પ્રાપ્ત છે. ચરણ અને નસ્તનૂ અસાધારણ સૌંદર્ય

મરકતમણિની કંગની અલિની લટર શી ગતિ ઘેલીં
 અરપે નલિની તુલ્ય છવિલીંની વિસ સમ ચાંવડલીં; અરચે ૦૩૧
 શઠ ઠગી મુજને કુંજે વિજને રમણીને રીક્ષે.
 વેટું અકારણ દૂખણ દારુણ દૂઢાગણ હું હવે. અરચે ૦૩૨

ભગવાનની દષ્ટિ મોહિત થવાનું કારણ હોઈ કાવ્યલિંગ અલંકાર નીપજે છે. શ્રીપતિ, અરચે, ચરણકમલ વગેરે પદ મામિપ્રાય હોવાથી પરિકર ને પરિકરાંકુર અલંકાર ધણ સમાયલા છે. ચરણકમલ રૂપક શ્રીના નિવાસની અતિશયોક્તિની ઉપપત્તિ સારું છે. શ્રી જેન સેવે તેને શ્રીપતિ પૂજે જ, એવા હેતુથી શ્રીપતિ પદનો પ્રયોગ કર્યો છે.

૩૧ મરકતમણિ—પાના. ઘેલી ગતિ—મોહધેલ્યા બની. અરપે—પહેરાવે છે. નલિની—કમલનો છોટ. વિસ—કમલનો ઢાંડો.

દાઘના ચળગારનું હવે નિરૂપણ છે. સકલ રૂપક અલંકાર છે. કંગનીમાં જે ભ્રમરના મંડલનો આરોપ છે, તે ણના ધ્યામ ઘર્ષણે લીધે તથા મધુર ગ્ણકારને લીધે છે.

૩૨ વિજન—एकांत. અકારણ—व्यर्थ.

અહીં તિરસ્કૃત નિરવેદ અમૂયાના વચનોમાં પુનઃ પ્રગટ થઈ જે માવોનો સંધિ નીપજે છે. પોતાને છેદ ઠીધાથી અમર્પસૂચક 'શઠ' પદ વાપર્યું છે. 'ણવાનું નામ જ ન ઠીધું મલું' એવો કાંક માય પણ 'શઠ' સામાન્ય નામના પ્રયોગમાં સમાયો છે.

मळीमळ घन शो कळिमळ वणसो वचने जयदेवने,
जनम मरणनी हरणी हरिनी साधे जे सेवने. अस्चे० ३३
(हरिणी.)

अमीनिधि वने जेने लीधे. हळाहळ, वा भीना
दहन नीवडे, होये व्हालां जने अळरवामणां.

सही ! हृदय ते क्हाणा काजे ज जो नी झूरी मरे !

अहह ! अवळा मत्ये पुरो कुडो ज दीसे स्मरे. ३४

३३ मळीमळ—गाढानां पैटांनी मळीनो मेल. कळिमळ—कळि-
युगनां पाप. वचने—वचनना प्रतापे. वणसो—नाश पामो. जनम मर-
णनी हरणी—मुक्ति आपनारी. संव—सेवा.

आशीर्वात्त्रिथी कवि प्रबंधनी समामि करे छे. अही कळिमळने
मळीनी उपमा आपी छे, तेनी मतलब एही छे के ते केमे कयां जाय
नहि एवो छे. जयदेवना वचने एटले के गीतगोविंदना पाठथी ते नाश
पामो, एम कहेवामां नवधा भक्तिना साधन तरीके ए कान्यनी उद्द-
ष्टतानो भाव समायो छे. उत्तरार्ध भक्तकविनी जीवन्मुक्तिनूं बोधक छे.

३४ अमीनिधी—अमृतनो भंडार चंद्र. दहन—अग्नि. स्मर—कामदेव.

अमर्ष. चिता, निर्वेद आदि भावनो अही संधि छे. अर्थान्तर.
न्यास अलंकार ते संधिने शोभावे छे. तेमां परिकरांवरु भेटो भळी
सुनीनो वधारो करे छे. श्लोकमा कहेछी श्रीकृष्णनी शंखना तेमना
अपूर्व लवण्यना चिंतनना प्रबंधनी अनुरूप उथानिका छे.

(प्रबंध*)

सुर नर निज झलके लजवंत
प्रभुजी रौझवे भजी जेहने,
ते नव तममय हृदय झुरंत. ३५

सन घन सम सुंदर दरसंत
प्रभुजी रौझवे भजी जेहने,
ते न विरहदहने प्रजळंत. ३६

३५ सुर-देव. भजी-अंगीकार करी, सेवा. तममय-निराशाना
अंधकारमां मग्न.

अहीं देगळेथी भगवानना रूपलावण्यनी झलकनू वर्णन छे. 'प्रभुए
कांतिनी झलक मागी नक्षरे पाडी होत, तो मागे आ निराशाना अंधका-
रमां बूढी रहयानू न होत ' एवो भाव छे.

३६ विरहदहन-विजोगरूपी अग्नि. न प्रजळंत-बळती नथी.

पासे आवृता भगवानना अंगनू अही वर्णन छे. मेघ दावानळने
शमावे छे. 'वनःश्यामनू दर्शन थयूं होत, तो मागे विजोगना दावाग्निमां
टळयळवानू न रहत ' एम कहैवानी मतलब छे.

* मूळमां देशाख राग ने रूपक ताळ आपेल छे. आदि ताळथी
अटाणा बहार रागमां पण गदि शकाशे.

ફલમલ પટની ફલેથી હરંત	
પ્રભુજી રીંણવે ભજી જેહને,	
તે ન ત્રિગુણ અનિલે થયરંત.	૩૭
રસમય નયનનલિન નચવંત	
પ્રભુજી રીંણવે ભજી જેહને,	
તે ન જલજશયને ટવલ્લંત.	૩૮
સ્મિતનાં નવલાં ફૂલ ગરંત	
પ્રભુજી રીંણવે ભજી જેહને,	
તે નવ ચંદની માંહિ લવંત.	૩૯

૩૭ ત્રિગુણ—મંદ, સુગંધિ અને શીતઢ.

લડસડ થતા પીતાંબરનું અહીં વર્ણન છે. ‘લડસડતી ચાલે જો પ્રભુજી પધાર્યા હોત, તો મોરે મલયપવનથી થગ્થર ધુજવાનું ન હોત’ એવું બઝાપાનું બોલ્યું છે.

૩૮ નયનનલિન—કમઢ જોવાં નેત્ર. કૃષ્ણ ભગવાનનું નામ જ પુંડ-
રીકાશ છે. જલજશયન—કમઢની પથારી.

અહીં ભગવાનના સ્નેહમય દ્રઢપાતનું વર્ણન છે. ‘પ્રભુજી રસમય નયન નચાવી નિહાલ્યું હોત, તો મોરે સંતપ્ત શરીરે કમઢની પથારીમાં ડુગવાનું ન હોત’ એવો આશય છે.

૩૯ સ્મિત—મ્હો મલકાવ્યું તે, મદ હાસ્ય.

ભગવાનના મંદ હાસ્યનું અહીં વર્ણન છે. નયન નચાવવાં, ‘મ્હો મલકાવ્યું’ વગેરે પ્રતિનાયિકાની રતિનાં ડીપક છે. ‘પ્રભુજી પધારી સ્મિ-

परसे रगरग रस रेलंत
 प्रभुजी रौसवे भर्जो जेहने,
 ते सहीना हसवे न रुवंत, ४०
 मधुर वचन अमृत वहवंत
 प्रभुजी रौसवे भर्जो जेहने,
 ते नव मदनशरे मुरछंत. ४१
 छेह विशेष य अछेह अनन्य
 गजवे जयदेव मुनेह जे,
 ते उर धरी हरि दो दरसन. ४२

तहास्यनां फूल वरसाव्यां होत, तो मारे चन्द्रनां किरणे उन्माद पामी
 लववानूं न होत ' एवो अभिप्राय छे.

४० महीना हसवे—सखीना हसवाथी, उपहासथी.

अही भगवाने प्रतिनाथिकाने आपेला स्नेहालिंगननो निर्देश छे.

‘ प्रभुए इह आलिंगन देई रोमरोम गस सींच्यो होत, तो मारे सखीना
 उपहासथी अंतर्गमां बज्जवानूं न होत ' एवू उद्देगनूं कह्यूं छे.

४१ मदनशर—कामंदवनं वाण.

भगवाननां चाटुवचननूं जही सूचन छे. ‘ प्रभुए आथी मिष्ट
 वचन संमन्त्राव्यां होत, तो मारे कामवाणथी वावरी बनी बेमान धन-
 यानूं न होत ' एवी निराशानी उक्ति छे.

४२ अछेह—अनंत, अथाग. अनन्य—असाधारण, अपूर्व.

(વંશસ્થચિલ.)

અહો જગત્પાણ ! કઠોરતા પરી,
કરી ઝરે રેપ દયામયા ધરી,
સંમીર શીઝા ! હરિને હરી અહીં

ક્ષણેક યા હારક પ્રાણનો સહી, ૪૩

(શાર્દૂલચિક્રીડિત.)

નાબ્યો નિર્દય નેહીંડો; થયું; હવે તેમાં શું શોચે તું એ ?

વામા સંગ વિદગ્ધ એ ફસી પડે; તે એ સહી ! શું કરે ?

રીત મુજબ આશીર્વાદથી કવિ પ્રવંધનો સમાપ્તિ કરે છે. રાધિ-
કાંજીનો અલૌકિક પ્રેમ પ્રમાણી આઠમા સર્ગમાં મગવાન તેમને શોધતા
આવે છે, તેનો અહીં ધ્વનિ સમાપ્ત્યો છે.

૪૩ જગત્પાણ—જગતના પ્રાણરૂપ. રેપ—લગાર. સમીર—વાયુ,
પંચન. હારક—હૈં જનાર, હરનાર.

શીતઙ્ગ પવન શરીરે અટતાં મરણની ષીડા અનુભવતી રાધા ક્ષણ
મર હરિની છેલ્લી સાંસી કરી છેવા ટઙ્ગવઙ્ગતી ઉપર પ્રમાણે કહે છે.
અહીં વ્યાધિ, ઉન્માદ અને ઔસુક્યનો સંધિ છે.

૪૪ શોચે—શોક કરે છે. વામા—રૂપવતી સ્ત્રીઓ. વિદગ્ધ—દક્ષિણ,
રસિક. આકરપાર્દ—આકર્ષણી વિચારી સ્વેચાર્દ. મેટી—છાતી મેટીને પળ.

ઉન્મત્ત કરણ પ્રલાપ સાંભઝી સહીને સોમનામાં પડી ગયેલી
જોઈ પિયુ કલા છતાં ન આવ્યા વાવત તેને શોક કરતી સમજીને

हावा आरुरपाई ए जीणजी केरा रुंडेरा गुणे
 व्हालाने मळशे जई तलसता प्राणो ज भेदी उरे* ४४
 आकपी-फुरी मोह-मौलि हलवी हेळी रची फुलनी-
 हूलावी दग-गोपी चित्रित करी देती महा मोहनी,

राधा उपर प्रमाणे सगरीने कहे छे असूयानू जमश आसुक्यमा परि
 यर्तन आ श्लोक विशेषे पूर्णता पामे छे जोक्यनी साथेना निहारने लीधे
 प्रगट्टी जे ईर्ष्या घटीर पहेळा राधाने पोताना देहनो अने प्राणनो
 भोग आपवाने जातुर बनावी हती, ते ज ईर्ष्या प्रियतमने निर्वय
 विशेषण लगाडना राधाने प्रेरे छे परतु वसतगिलासमा सर्व गोपीओ
 समक्ष तेमना स्नेहनी प्रतीति जे तेने मळी हती, ते प्रतीति ईर्ष्याने
 दवारी दे छे, अने करीने वहेता निर्मळ प्रेमनी राधा भगवानने 'नेही'
 एतू विगेषण लगाटे छे शमती अमूयानू छेन्ल छमफट्ट अवशानाचक
 'डो' प्रययमा भभूके छे परतु हृदयनो उदार प्रेम असूयाने नष्ट करी
 समजाये छे, के हरिघेरी गोपीओ प्रभुने आतरे, या भक्ताधीन भग
 वान शू के '

४५ आकपी-चित्त हरी फुरी-प्रगटावी माग्नि-मस्तक ह
 लारी-हसारी, विकसारी चित्रित-स्तब्ध. महा मोहनी-अयत मोह
 रूपजानेवानी शक्ति धरायती डारता-ग्रास वर्तयता दानव-असुर

* मूळना बीजा चरणमा ते दपणम् पाठने वटले तद्दूषणम्
 वाचो उपर प्रमाणे आपातर क्यू छे,

હારતાં વઢીં દુષ્ટ દાનવતણાં હંદોનીં ઉચાટની

સીંચો ડ્યામનીં વંસરી રસસુધા ફાલિંદીના ઘાટની. ૪૫

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्देऽनागतनारायणो
नाम सप्तमः सर्गः ।

વૃદ-ટોલું. ઉચ્ચાટની-નાશ કરવાની શક્તિ ધરાવતી. સુધા-અમૃત.
ફાલિંદી-યમુના.

સર્ગની સમાપ્તિ કવિ આશીર્વાદ પ્રયોજે છે. અહીં મુગ્ધીમાં મોહની અને ઉચ્ચાટની વિદ્યાનો અધ્યારોપ હોવાથી માલારૂપક અલંકાર નીપડ્યો છે. એકની એક મુરલી ગોપી પ્રત્યે મોહની વિદ્યા ધને છે અને દાનવોને વિશે ઉચ્ચાટની વિદ્યા નીપડે છે, તેથી હલેસ્વ ગમ્યમાન છે. ૫ રીતે અલંકારથી અલંકારનો ધ્વનિ ઉઠે છે. પ્રથમ રૂપકનું સ્વભાવોક્તિ પોષણ કરે છે. મોહની સ્વભાવોક્તિમાં અનેક ક્રિયાના યોગપદ્ધતી કારકર્દીપક અલંકાર ધન્યો છે. વિક્રિયાનું બાહુલ્ય મોહનો અનિશ્ચય સૂચવે છે. ઉત્તર રૂપક અન્ય અલંકારથી સ્ત્રીગત્યું નથી, તે દાનવોના તાત્કાલિક પ્રાણહરણનો ધ્વનિ ઉપજાવવા માટે છે.

૫ રીતે આ સર્ગમાં હરિ સંકેતમદને ન પધાર્યાનો દર્શાવતું છે, તેથી તેને અનાગતનારાયણ નામ આપ્યું છે. ૫માં પ્રધાનપણે વિપ્રવૃથ્થા-અવસ્થાનું નિરૂપણ છે.

इति धीर्गीतगोविन्दमयादे विप्रलब्धायणं
नाम सप्तम आम्नायः ।

ગીતગોવિંદ.

સર્ગ ૮.

વસ્તુ.—પ્રતિનાયિકાના પંદમાથી છૂટતા જ કૃષ્ણ ભગવાન ઝગતે દિવસે વિપ્રલંબ્યા રાધાની સ્વચ્છ લેવા પાશુગ લતાકુજમાં આવે છે. ત્યાં પ્રિયતમાને સ્નેહભંગથી સ્ત્રીજાણેલી જોડે પ્રભુ પગે પડી અમૃત સરસાં મીઠાં વચનથી સંકેત ચૂક્યા બાવત માફી માગે છે. ચતુરશિરોમણિ કૃષ્ણના ચાતુર્યથી મધી ગધા મોઝવાય છે. પરંતુ જેવા ભગવાન ઝટે છે, તેથી નાયિકાની દૃષ્ટિ પ્રતિનાયિકાના પગના અઢત્તે રોઝાયેલી, ત્વરામાં લૂછવી રહી ગયેલી, ભગવાનની દ્યાતી ઉપર અચાનક પટે છે; એટલે તે ક્રોધથી લાલચોઢ થઈ જઈ મીઠાબોલ પ્રિયતમને ઝઘાટા પાટી કઠોર વચનથી તેમનો તિરસ્કાર કરે છે.

(પુષ્પિતાગ્રા.)

અતનુ . વિતનુતાપથી તવાઈ

જ્યમત્પમ ગાઝી નિશા રીસે ભરાઈ

મધુર મધુર ભાસતા પ્રભાતે

પ્રણત પિયુ પ્રતિ ચોલી સ્પર્ધિતા તે. ?

(પ્રવચ્ચ* .)

જામિનીના જાગરણે અરુણાં લોચનિયાં લોચાતા

અંતરનો તર ગગ પ્રકાશે, ઘેને ઘન ઘેરાતાં;

૧ અતનુ—ઝડુ વિતનુતાપ—કામ-વગ. પ્રણત—પગે પડેલા સ્પર્ધિતા
સ્નેહના ભગથી અપમાન પામેલી

પ્રિયતમાના ચિત્તનુ સમાધાન કરવાની ત્હેમા ને ત્હેમા છાતીપ
લોગેલો પ્રતિનાયિકાના પગનો અઢતો ઢઢવાનુ વીસરી જઈ વ્હાળું
ચ્હાતા શ્રીકૃષ્ણ અધી પગે પડી સામવાક્ય યોજે છે, તેનુ અહીં સૂચન છે.

૨ જામિની—રાત. અરુણા—રાતા. લોચનિયા—નેત્ર. રાગ—^૧પ્રીતિ,
^૨રતાય. ઘન—બહુ. ગચો—રીસો છો. ચઠવાલો—દ્વેતરપડી ભરેલા ઘચન.

અહીં સમાપ્તિ પર્યંત પ્રધાન માત્ર અમર્ષ છે. અઢતાના ચિન્હથી
પ્રતીત થતો ભગવાને કરેલો સ્નેહનો ભગ તેનુ આટલન છે અને હરિના

* ગૂઢમા માત્ર રાગ ને યતિ તાલ આપેલ છે. ત્રિતાલથી મૈત્ર-
સ્વીમા પણ ગદ શકાયે.

હરિહરિ! જાઓ, હરિજી, જાઓ. જાપ્યા. જૂઠ જવા દો.

જેથકો રાચો, તેનો જ જાચો મ્હેર મૂંકી શઠવાદો ? મુવ૦ ૨

નયનામૃતન પાન કરંતા અજનરજિત જા જે
શ્યામ અરમણિ, તે તમ તનમા મલતો ભારે રાજે ! હરિહરિ૦ ૩
મરકતના પટમા મનમથના અપનો લેખ જાણે
કનકે રેરયો હોય, તમે ત્યમ નસ ગ્રીમાને વાને, હરિહરિ૦ ૪

મીઠા શબ્દો તથા પ્રણિપતન ઉદ્દાપન છે વામ્પારપ્ય અનુભવ છે.
અમૂયા, ક્રોધ વગેરે માત્ર અમર્ષનુ પોષણ કરે છે પહેલાં જે ચરણોમા
ઉપેક્ષા છે ધેનના ભારને મલતી ભારે વર્ણની રચના ધીજા ચરણને
અતે બુદ્ધિપૂવક યોને. છે

૩ અજનરજિત—માતલે અપગ્ડાયલો અધરમણિ—માણેક જેનો
અધરોપ

આસ ધીજા કારણથી પણ ટોચાઈ હોય એમ કહેવાનો અવકાશ
ન રહે, માટે ઓઠે પ્રતિનાયિકાના નેત્રનું રાજલ લખ્યાનુ પધાગ જાણ્યું
છે નેત્રચુવન વાવત વાસ્થાનનસૂત્રનો સાતમો અધ્યાય ઓગો ઉપમા
અન્કાર છે

૪ ગ્રીવા—ઢોફ વાન—કાતિ

નેત્ર અને અધરની ત્રિવૃત્તિ નિહાચી રાધાની નીચી નમતી દષ્ટિ
સદેજે મુઠરધ્યાગની ગ્રીવા ઉપર પડે છે ત્યાં તે વાસ્થાનનસૂત્રમા

ચરણતણા અઢતના રસથી સીંચાઈ દગિ ! હાવે
 નવતર રાગતણા અંકુર ડર પાગરતા દરસાવે; હરિહરિ० ૫
 દતે અંર ઘયાયો તમ ને મમ અંતર ચીરાયે,
 એ જળવે ઢાલુ એ યુગુ આપણું ભિન્ન ન કેવું જરા એ ! હરિહરિ० ૬
 તન સમ મન પળ માલિન જ છે તમ, કુટુંબું મેં; કૂડા કૂડાના !
 નહિ તો તમઘેલી તરણીને છેલ ! છેલ દો શાના ? હરિહરિ० ૭

કોની લેગાના આકો નમ્બના હેંગુ જુએ છે, તેનું અહીં વર્ણન છે
 ઉપેક્ષા અલંકાર છે

૫ રાગ—^૧પ્રીતિ, ^૨રતારા પાગરતા—ફૂટતા દરસાવે—વતાવે છે

અહીં છાતીએ લાગેલા અઢતના વર્ણન છે પ્રતિનાયિકાના પગના
 અઢતનાની છાપ વાસ્યાયનસૂત્રમા કહેલો ઉપીટક નામે ક્રીડાનો પ્રકાર
 સૂચવે છે પ્રતિનાયિકા હાન્તિની જણાય છે રૂપક અને ઉપેક્ષાનો
 સમર છે અંકુર મોરવાનો તરવરાટ સૂચવતું રક્તગ્ની આવૃત્તિનું વર્ણચિત્ર
 લક્ષમા લેવા યોગ્ય છે

૬ અહીં પ્રતિનાયિકાના દતના ટલ્લથી સ્નેહમંગ સૂચવી રાધા
 વિપરીત લક્ષણાથી વધારે મજબૂત રીત જુદાગીરી પ્રતિપાદન કરે છે
 ગમ્યમાન અર્થને અસંગતિપોષિત અનુમાન દીપાવે છે

૭ તમઘેલી—તમારા પાછલ ગાંઠીઘેલી વર્ના અધારામા પળ પ્રેમના
 ઉમાદમા અમિસાર કરતી

કાઠ જ છો અવલા જનના વઢવીર ! ન વીજૂં કાંઈ;
પાન કરી જઈ પ્રાણ વફીના શી નવ દીધ વધાઈ ? હરિહરિ ૮
શ્રીજંપદેવ—રચિત રસસંચિત વંચિત વનિતાકેરી
વાની પીઓ વિવુધો ! મધુરી આ અમ્રતથી અદકેરી. હરિહરિ ૯

(શિખરિણી.)

ઝમેલા પેલીના પદકમલના જાવક રૂપે
ઘોંઝી ઘોંઝી જાણે તર ઘોંઝતરનો રાગ ઝરપે,

૮ વઢવીર—વાઢરામના માફ કૃષ્ણ. વફી—પૂતના.

‘ તમારો મારા પ્રત્યે પ્રેમ નથી ’ એટલું જ આરોપથી ન અટકી
શ્રીજાયલી રાધા કૃષ્ણને વઢી કહે છે, કે ‘તમે પ્રેમી જ નથી. જો તમે
પ્રતિનાયિકાને પણ ઝાતા હો, તો તેને મૂકોને અહીં કેમ આંત્ર ? તમે
તો છીઓના કાઠ છો. વચપણમાં વાઢચેષ્ટા વતાથી વિચારી પૂતનાના
પ્રાણ પીધા; ને મોટા થઈ હવે પ્રેમના પાશ પસારી અવલાનો શિકાર
શોધતા વનમાં ભ્રમો છો. ’

૯ રચિત—રચેલી. રસસંચિત—રસના જમાવવાઢી. વંચિત—જેને
પ્રીતમે છેહ ઢીધો છે એવી. ઝકિ—વાણી. વિવુધો—^૧પંડિતો; ^૨દેવો.

૧૦ રીતે માનવિપ્રલંભ શૃંગાર રસિક શ્રોતાને નિવેદન કરી કવિ
પ્રવંધ સમાપ્ત કરે છે. અહીં અમ્રતથી જયદેવના પ્રવંધનો વ્યતિરેક
પતાવ્યો છે.

વિલોકી એવું આ ઝર તમ મહા દ્રોહનું દુઃખે
 ખૂલી લાલા! લાજી મરું પરમ હું અંતર વિશે. ?૦

(શાર્દૂલચિકીટિત.)

આનંદે અતિ જ્યાં મહેદ્ર વિગેરે દેવે વઢા આદરે
 નામેલાં શિરના રૂંઢા નીલમણિરૂપે દિરેફો ઠરે,

૧૦ જાયફ—અઢતો. રાગ—^૧સંગ; ^૨પ્રીતિ. વિલોકી—જોઈ. દ્રોહ—
 સ્નેહનો ભંગ.

પ્રતિનાયિકાના નામનિર્દેશ વગર સર્વનામનો પ્રયોગ અસૂયાનો
 અતિશય પ્રકાશે છે. ‘આવા તમારા ઢોઢ જોઈ હું લાજી મરું છું’ ॥
 ઉક્તિથી ‘આ તમારા વિષ્ટ ત ઘેરા સાથે તમે હવે અહીંથી સિધાવો’ એવો
 અર્થ સૂચવી પ્રકરણ અટપ્યું છે, ને ‘હું તમને જોઈ લાજી મરું છું.
 પણ તમે શરમાતા નથી!’ એવા આક્ષેપથી નાયકની ઘૃષ્ટતા પ્રકટ કરી
 છે. નાયિકા અધીરા સ્વંડિતા છે.

૧૧ મહેદ્ર—મોટો દ્ર. નીલમણિ—નીલમ. દિરેફો—ભમરા. સ્વ-
 ચ્છંદ—યથેચ્છ. દિવ્ય સરિતા—મદાકિની, ગંગા. પદપદ્મ—ચરણકમઢ.
 નિર્ધારી—ધ્યાનથી નજર આગઢ સ્વઢું કરી.

વઢિને છઢવા વિરાટ રૂપ ધારણ કરતા વામન મગવાનના ધીજા ઢગ
 લાનું આમા વર્ણન છે. કવિની રતિ સ્થાયી છે. વામનના વિરાટ રૂપના
 નિરૂપણથી પ્રગટતો વિસ્મય તેનું પોષણ કરે છે. સકઢ રૂપક અઢકાર છે.

ने स्वच्छन्द बहंत दिव्य सरिता रूपे, रसे ज्यां अरे,
 प्रेमे ते षट्पद्म वामनतणुं निर्धारी धारुं उरे. ११

इति श्रीजयदेवाविरचिते गीतगोविन्दे बिलक्षलक्ष्मी-
 पतिर्नामाष्टमः सर्गः ।

ए रीत चोरी छावस्तां ज छत्ती थयार्थी भगवान गभराटने लीधे
 उत्तर सरस्वो आपी शकता नथी, तेथी आ सर्गनूं बिलक्षलक्ष्मीपति
 नाम ठराव्यूं छे. एमां प्रधानपणे नायिकानीं संदिता अवस्थानूं
 निरूपण छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे खण्डितायर्णनो
 नामाष्टम आलापः ।

ગીતગોવિંદ.

સર્ગ ૧.

વસ્તુ:—મુદા સાથે પકડાયાથી અવસર ઓઝ્ઝવનાર શ્રીકૃષ્ણ ગૂપ-
જૂપ સ્વસી જાય છે. તેથી એકલી પટેલી રાધાનો રોષ આપોઆપ ધીમો
પડે છે. તે આસપાસ જુએ છે, તો પ્રેમમંત્ર સર્વત્ર પસરી રહ્યો છે. તેને
કરીને તેનું મન વિદ્વલ્લ બને છે. પ્રીતમને તરઘોટતાં શું તરઘોડી હવે તે
મનમાં પસ્તાય છે. તે સંધિમાં કૃષ્ણની પ્રેરેલી સસ્ત્રી આવી પહોંચે છે.
તે મિષ્ટ વળ તીક્ષ્ણ વચનથી તેને કહે છે.—સસ્ત્રી ! તું માન કર માં.
જો, આ વસંત ઋતુ સ્વીલી છે. કુંજવિહારી શ્રીકૃષ્ણ વનમાં પધાર્યા છે.
તુ આવો વિલાસનો સમય એકે જવા દે માં. અરે ! તું રહે છે કાં ?
ધ્યાની રહે, બહેન ! ચાલ મારી સાથે, હું તને હરિ મેળી કરું. અથવા એ
જ સામા તને ધીનવતા આવે, પછી કંટ ! તું મનમાં ઓઝું ન લાવ. જો
ને, પ્રમુ તને અંતઃકરણથી ઘ્રાય—તને વલ્લગતા આવે—તારા પગમાં માથું

(આર્યા.)

વાધંતાં સ્મરવાધા સીઢાતી તન, મૂંઝાતીં મન માંહી,
ઝંઝવતીં રતિરસ રાધા પ્રતિ દૂતી જતીં વદે ત્યાંહી. ?

(પ્રબંધક.)

મદમર મધુર મલયવાં વાયે;
વિચર્યાં અવ વન તવ રસિયા એ.

માન નૌ, માનિનીં ! રુસણું શું પિયુ શું ? ધ્રુવ૦ ૨

મૂકે. ને તું તેમને ડવેસે—તેનનાથી અકડાઈ રાસે—તેમનો તિરસ્કાર
કરે, ત્યારે પછી ચંદન વિપરૂપ, હિમ અગ્નિરૂપ, ને ઋઙિડા પળ પીટારૂપ
થાય જ તો.

૧ સ્મરવાધા—કામની પીટા. રતિરસ—પ્રીતિનો રસ.

ચતુર કૃત્ય ઉપેક્ષાર્થી સ્મરવાધા વધવા વેદ પાઠ્યઙ્ઙર્થી ભેદ આદિ
ઉપાય યોજવા દૂતીને રાધા પાસે મોકલે છે, તેની હકીકત આ સર્ગમાં
છે. ‘મૂંઝાતી’ પદ રાધાની અસહાય સ્થિતિ ને તેનો પધ્ધાત્તાપ મૂંઝવે
છે. પ્રધાનપણે પ્રકાશતું આ મુખ્ય ઉપેક્ષા ઉપાયનું ફઝ છે.

૨ મદમર—મદ મગ્નર, ઉન્માદક. વિચર્યા—ગયા. તવ રસિયા—
તારો રસ જેને લાગ્યો છે એવા. માનિની—હે રીસાવટી સ્ત્રી !

* મૂંઝમાં ગુર્જરી રાગ ને યતિ તાઠ આપેલ છે. દીપચંદી તાઠથી
કાંફી ગગમાં પણ ગાઈ શકાશે.

સીલ્યા તરુ, ફૂલી વઝી વેલી;

મુલ સસી શું સદને સડી, ઘેલી ? માન ની૦ ૩

✓ | તાડતણાં ફલ્લથી ય ગુરુ ગરવાં
અફલ્લ કરે કુચફલ્લ શું કરવા ? માન ની૦ ૪

પ્રથમ પંક્તિના ઉર્દીપન વિભાવથી 'આ રીસામણાનો મમય નથી' એમ બતાવ્યું છે. બીજી પંક્તિમાં 'ભગવાન પોતે વનમાં પધાર્યા છે' એવું જણાવી તેમની અનુકૂળતા સૂચવી છે. અહીં સામાન્ય સ્માંતરનો પ્રયોગ છે.

૩ ઉક્ત ઉર્દીપનસામગ્રીથી સ્થાવર સૃષ્ટિમાં પ્રગટતા મદનવિફાર વર્ણવી ઘૃક્ષેણીના દૃષ્ટાંતથી રીસાયલી રાધાને પ્રણયમાર્ગનો ગૂઢ બોધ કર્યા છે. આ વધી દેશનાઓ ન ગણકારી રીસાઈ ઘરમાં સહ્યા કર્યોથી દુઃખ જ છે, એ ઉત્તર પંક્તિમાં કાકુથી સૂચવ્યું છે.

૪ ગુરુ—મોટાં. અફલ્લ—વ્યર્થ.

વાલ્લકૃષ્ણ તાડફલ્લથી લેખાયા હતા. તે તો કુચની અપેક્ષા નહાનાં અને નિકૃષ્ટ હતાં, એવું કહી કુચફલ્લની પ્રલોભનશક્તિની પ્રશંસા કરી છે. ફલ્લમાત્ર ઉપભોગને અર્થ છે, તે જો ભોગીને હાથ ન જાય તો અફલ્લ છે. વાલ્લસ્વરૂપે તાડફલ્લથી લેખાયલા તરુણ રમણ કૃષ્ણ કુચફલ્લના ભોગી છે, તેમનાથી રીસાતાં કુચફલ્લ અફલ્લ જ છે. અલંકાર વ્યતિરેક અને રૂપક છે.

हसके ढळक ढळक कां रोये ?

तुजने जुवति हसे सउको ए. मान नी० ५

शीख न दीध शूँ सखी ! फरीं फरीं, के

मां परिहर मनमोहन हरि ए ? मान नी० ६

पळ, पळ; नयन सफळ कर प्रियने

निरखी सजळ-कमळदळ-शयने; मान नी० ७

५ दृतीनां वचन सांभळी कळहांतरिता राधानी छाती भराई आवे
छे ने तेनी आंखमांथी गरगर आसू पडे छे. दीनतामां झुबेली राधाथी
इसकाने छीधे बोलातू नथी. तेनूं हृदय कळी जती श्रृंगारिणी. दूती
नायिकांनी सखी बनी तेने रटती छानी राखी उपर प्रमाणे कहे छे. अही
भय नर्मनो प्रयोग छे अने साममिश्र भेद उपाय बापयों छे.

६ परिहर-तज. मनमोहन-मनने मोह उपजावनार.

‘ हूं तो तारी हमेशानी व्हालेशरी छूं ’ एम बताववा दूती कहे छे,
के ‘ अमे तो सउ तने निरंतर वार्या करतां हतां, के मोह उपजावी
मन हरी लेनार हरि साथे प्रीत तोटवी नहि. मारी शीखामण साची ज
हती, ते हवे ते जाण्युं हशे. ते कान न धरी, तो आज आम सहन
करयूं पडे छे. हजी पण तूं माळूं कयूं मानीश, तो सुखी थईश. ’

७ सजळ-भीनां.

सखी कहे छे के ‘ गडवूं मूकी चाल मारी साथे; हूं तने तारा प्रीतम
बनानूं. विचार रिहज्वरथी विकळ बनी कमळनी शय्यामां रोथे छे,

તાપે અતિ પરિતાપથી ઉર કાં ?

વચન વિરહહર મમ મન. ધર આ; માન ની ૦ ૮

મધુ જ તને વૈનવે અહીં આંવી;

શૌંદ સહીં ઓઝું રહીં ઉર લાવી ? માન ની ૦ ૯

શ્રીજયદેવે વર્ણિત ત્રિધુરી

ગતિ રાધાનીં મરો રતિ મધુરી. માન ની ૦ ૧૦

(શાર્દૂલચિત્રીકૃત.)

રાગે તું અણરાગ રાગોં શૂં, પમે લોટંત શૂં રુક્ષતા,

મીઠા શૂં કડુતા, અને વલ્લગતા આવંત શૂં વામતા;

તે જોઈ તારાં નંત્ર કૃનાથ થયે. ભગવાનને તેં સગ્યોડ્યા, પણ તે નાં
તને જ ક્ષણે છે.

૮ પરિતાપ—શોક. તિરહર—વિજોગ મટાડનારું. મમ—મારું.

કૃષ્ણ ભગવાનનો તિરસ્કાર કરી નાયિકા જ મામે પગલે તેમને
મઢ્યા જાય તેમાં લ્પુતા હોવાથી તે વાત માંડી વાઙ્ગી મરણીપણાના
ટોઝથી નાયિકાનું દુઃસ્વ જોઈ દયા સ્વાર્તા કૃષ્ણની દૂતો પોતે શ્રીકૃષ્ણને
તેડી લાવવાનું માથે લેઈ ગથાનું સાંવન કરે છે, તેનું અર્થ નિરૂપણ છે.

૯ પ્રીતમ માથે મેઝાપ કરી આપવાની પોતાની પ્રતિજ્ઞા મરણીમારથી
લેઈ કાર્યસાધક દૂતો ભગવાનના આગમનનો ગૂઢ નિગ્દેશ કરે છે, તેથી
પ્રત્યુત સર્ગનો સમાપ્તિ અને નવા સર્ગની પ્રાપ્તિ સમીપ છે એવી મૂલ્યવંતિ છે.

૧૦ વર્ણિત—વર્ણન. ત્રિધુરી—ત્રિવિધ. ગતિ—રિયતિ.

તેણે બ્હેનહ ! ચંદને વિષ વને, દર્સે હિમે - દેવતા,
 શીતાંશુ પળે દોયંડળ્ળકર, ને પીડા જ ક્રીડાકથા. ૧૧
 મેઘે મુસલધાર ગોકુલ ભયે વ્યાકુલ ભાળી વલે
 ડાપાડી ધરમૂલ્યી અચલ, એ તોળી જ એકાંગુલે

‘ વિધુરી ગતિ ’ શબ્દે કરીન પદ્માત્માપનું સૂચન કરી, નાયિકા
 કલહાંતરિતા છે, એમ કાવિએ પ્રકાશંતરે જણાવ્યું છે.

૧૧ રાગી—પ્રેમાલ. રુક્ષતા—કડકાઈ. કટુતા—કડવાટ. વામતા—
 અડાઈ. દર્સે—દેસાવ. હિમ—ચમ્પ. શીતાંશુ—શીતલ કિરણવાળો ચંદ્ર.
 ડળ્ળકર—ડળ્ળાં કિરણવાળો મૂર્ય. ક્રીડાકથા—વિલાસની ચાર્તા.

ચતુર દૂતી બહી શ્રીકૃષ્ણને કેવલ પ્રેમમય વર્ણવી રાધાને તેની
 કઠોરતા બાબત તીક્ષ્ણ ઉપાલંભ આપે છે. ‘ રાગી ’ વગેરે વિરોધપણથી તે
 મૂંચવે છે, કે ‘ ભગવાનનો પરમાર્થિક પ્રેમ તો તારામાં જ છે. વાકી
 ચહુનાં મન રાગ્યવાનાં, તેથી તે તે તરુણી પ્રત્યે દાક્ષિણ્ય તો બતાવવું જ
 પડે. તેટલા માટે તેમના સાથે આમ હાટ જવું તે ચરાવર ન કહેવાય. ’
 આ ઉપાલંભ, ભગવાન પધોરે વ્યોરે તેમના પ્રત્યે રાધા તીક્ષ્ણતા ન રાખે,
 એટલા માટે છે. અહીં ઉપમા પોષિત સમ અલંકાર છે.

૧૨ અચલ—ગોવર્ધન પર્વત. વજ્રી—દંડ. વિજયપ્રશસ્તિ—જીતનાં
 વસ્ત્રાણ કરતી કવિતા.

આશીર્વાદથી કવિ સર્ગ સમાપ્ત કરે છે. શ્રીકૃષ્ણે દંડમહોસવ અટ-
 કાવી ગોવર્ધન પર્વત પૂજવાની પ્રેરણા કર્યાથી ક્રોધાયમાન દંડે મુસલ-

વઝ્રીનો મદ મોહતા હરિ કરો રક્ષા, શુજે જેદને
તાંબૂલે વિજયપશસ્તિ હરસી ચૃમંત ગોપી લલે. ૧૨

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्देऽमन्दमुकुन्दो
नाम नवमः सर्गः ।

ધાર વરસાદ ધરસાચ્યો, તે ઘડીએ ગોપ ગોપી ને ગાયોનું, રક્ષણ કરવા
મગધાને ગોવર્ધન ટચ્છી આંગઝીએ તોઝી તેની હાયામાં સડને રાસી મધ-
વાનો મદ ઊતાર્યો હતો; તે કથા ભાગવતના દશમ સ્કંધમાં વિસ્તારથી
આપી છે. અહીં કવિની રતિ પ્રધાન છે; મગધાનનો ઉસાહ તેનું અંગ
છે; તેને લીધે ઊઢટ્ટી ગોપીની મગધાન પ્રયે રતિ ઉક્ત ભાવની શોભામાં
વધારો કરે છે. આથી પ્રેય અલંકાર નીપજે છે. તે ઉત્તરાર્ધની ઉપ્રેક્ષાથી
સંકીર્ણ થની વિશેષ દીપે છે.

૫ રીતે અહીં મગધાનને પ્રેમાતુર અને વિલાસોસુક વર્ણવ્યા છે,
તેથી સર્ગનું નામ અમન્દમુકુન્દ રાખ્યું છે. તેમાં નાયિકાની કલહાં-
તરિતા અવસ્થાનું પ્રધાનપણે નિરૂપણ છે.

इति श्रीगीतगोविन्दसंघादे कलहान्तरितावर्णनो
नाम नवम आलापः ।

गीतगोविंद.

सर्ग १०.

वस्तुः—बिरहातुर राधा गळगळी बनी अंतरमां शोचती बेठी छे, त्यां जई भगवान गद्गद कंठे मधुर वचनथी तेना प्रत्ये वीनये छे, कै 'व्हाली ! तूं रीस परी करी बिरहानळथी बळता आ जीवने ऊगारी छे. हूं तारे पगे पण्यो छूं. आ संसारमां मारूं सर्वस्व तूं ज छे. हूं तारी ज ग्हेर निरंतर च्हाऊं छूं. तारी आशा होय, तो हूं तारा कोमळ पगनी पाटली उपर अळतो चोपहूं. अरे ! तें आभरण कैम ऊतारी नांल्यां छे ! तारा गिरिगंग सरस्वा ऊंचा स्तन उपर आ कामदेवना विजय-ध्वजरूप सुंदर मोतीनो हार धारण कर अने नितंब रूपी दुंदुभि उपर आ कटिमेखळा सजी तेना अथडावाथी थता मधुर गर्जनथी कामनी आण वर्ताव. अहो रसीली ! रोमे रोमे आ शरीरे तूं ज बसी छे. त्यां अलंग, स्तिथल, अल्ल, ओळमे, अल्लकार, च, न्यपंत्य, '.

(યમંતતિલકા.)

ગીચે સર્વાની સ્વટકો યનનો વૈસારી
 નિશ્વાસ દીર્ઘ મુશ્વથી મૂકતી વિચારી

તે ક્ષીણ દીન રસૌલી પ્રતિ ચિત્તહારી
 સાંજે મુગદ્ગદ વદે વિચરી મુરારી. ૧

(પ્રબંધ-૧.)

બોલ મૃદુ બોલ વે, તિમિર અણતોલ કે
 દંતની ચંદની મિટાવે;

૧ ઉષ્ણ—ઝંઘા. ક્ષીણ—કુશ. દીન—લાચાર. ચિત્તહારી—મીઠું.
 મુગદ્ગદ—બહુ ગઠગઠા સ્વરે. વિચરી—પધારી.

‘ સર્વા કહે છે, પણ ભગવાન આવશે કે નહિ ! આવશે, તો
 ક્યારે આવશે ! નહિ આવે, તો મારું શું થશે ! ગૌરવ ગુમાવી સ્વયંદત્તી
 કંઈ થવાશે ! ઓરે ! આ વિરહ તો નથી સહેવાતો ! ’ આવી રાધાની
 સ્થિતિ તે તે વિશેષણથી ઉપર વતારી છે. ગૌરવની હાનિના ભયથી
 જાતે જઈને મઝ્યા સ્વંચાતી માનિર્નિને મનાવવા આવેલા ભગવાનની
 દક્ષતા અને દીનતા ‘ ચિત્તહારી ’ અને ‘ મુગદ્ગદ ’ પદથી સૂચિત છે.

૨ મૃદુ—કોમઠ. મંજુ—મુંદર. લેચનચકોર—નેત્ર રૂપી ચકોર
 પક્ષી. વપુ—શરીર. પ્રવઠ—અત્યંત. દવ—વિરહનો દાવાનઠ.

* મૂલ્માં ચરાડી ગગ ને અષ્ટક તાઠ આપેલ છે. ચર્ચગી કે
 પ્રતિમંટ તાઠથી ગોડી રાગમાં પણ ગાઈ શકાશે.

यंजु मुखचंद्र तुज स्मितमुधा माट मुज
लोचन चकोर तलसावे.

प्रिये ! 'म्हेर कीजे;
रीझी परी रीस करी दीजे.

अनळ अंतर जळे, प्रवळ वपु परजळे;
चूमी दव पान करी लीजे.

ध्रुव० २

मोह उर अर्पतां तीर कर्दपनां
नयन नीलोत्पलो आजे
हृदयने भेदतां मर्मने छेदतां
शोणिते शोण शू राजे ?

प्रिये० ३

अही साम उपायनो प्रयोग छे. 'सुतनु' पद नायिकानी अन्यंत कृतान्तानूं भान करावी, तथा 'रसीली' पद नायिकानी रसज्ञताने प्रयोधी मानना; परित्यागनी प्रार्थनामां सहायक थई सार्थक बने छे.

३ मोह-शुद्धि हरवी ते. अर्पतां-अगटायतां. कर्दप-कामदेव. नयननीलोत्पल-नेत्र रूपी भूरा कमळ. शोणित-छोही. शोण-छाल. गजे-शोभे छे.

राधानी आंख रोई रोई राती बनेली जोई भगवाननूं आ दक्षिण वचन छे. नीलोत्पल कामनां पांच बाणमांनूं एक बाण छे. छेदन भेदन आदि बाणना धर्म छे, जेने लीघे ते लोहीथी खरटाई छाल बने छे. अही नेत्रमां कामदेवना नीलोत्पल बाणना अव्यारोपथी रूपक

रूठी उरं मांछ जो सुतनु तूं होय, तो
 बांध नखथी ज वपु आमे;
 बांध भुजबंधने; अघर पण खंड; ने
 दंड, ज्यम चंडी! वळवामे.

प्रिये० ४

१) तूं ज गुज धन अने तूं ज मुज तन मने,
 जीवतूं जीवन तूं मारे,
 रीझे तुज मुज उपर थिर रहे, एज उर
 चिंतवे खंतथी भारे;
 चरणपल्लव धरी सरस शिर सुंदरी!
 विरहाविष विषम हरी लीजे;

प्रिये० ५

अलंकार नीपज्यो छे; तेनी साथे उत्तर भागनी उपेक्षा संकीर्ण बनी
 शोभामां वधारो करे छे.

४ नख-नख रूपी बाधनख नामे कटार. वपु-देह. खंड-चीर.
 चंडी-छठेरी ली. वामे-दा थाय, मटे.

आंखनी गती झळकमां रोपनी कल्पना करी प्रणयापराधने अ-
 नुरूप शिक्षा मागी छेई अही भगवान पोतानूं वरंवदव दर्शवे छे.
 अलंकार रूपक छे.

५ अमिप्राय एयो छे के 'हू तने अनन्य प्रेमधी ज्ञानिगे.
 ते कटरी बुद्धिपूर्वक तावूं खंडन करूं! न ज करूं. नूं ज मारूं तन

आ न जाये कह्यो, ना य जाये सद्यो

दाह, ए शांत करौ दीने. प्रिये० ६

पद्ममर्दमदनी हृदयरसवर्धनी,

उग्र उन्माद मचवंती,

ऊँचर, ऊलट धरी चितरूँ अळते करी

पाटली पगनों दीपंती; प्रिये० ७

तुंग कुचशृंग शिर हाररूपे रुचिर

ध्वज विजयनो तूँ झळकावी,

मन ने धन, मारा प्राणनो प्राण छे. ' पूर्वार्धना रूपकमां कौस्तुभथी राधाना व्यतिरेकनो ध्वनि छे.

६ सरस-रसभीना. विरहविष-विजोगनूँ शेर.

अहीं नमन नाम उपायनो गूढ प्रयोग छे. रूपक अलंकार छे. सर्पादिकनूँ विष उतारवा उदकुम्भविधान आदि प्रयोगमां विपत्ती ओपधिना पल्लव अभिमिश्रित पाणीधी भीना करी मस्तक उपर मूकी विपनो अग्नि शमायवानो उपचार तंत्रोमां प्रसिद्ध छे.

७ पद्ममर्दमर्दनी-कमलनो मद उतारनारी. हृदयरसवर्धनी-हृदयनो प्रेम वधारनारी. उन्माद-मस्तपणूँ. ऊँचर-कहे. दीपंती-रूपाट्टी.

आ तथा पट्टीनी कडीमां मंडन माटे प्रार्थना छे. प्रथम पंक्तिना दूय भागमां व्यतिरेक अलंकार गम्यमान छे.

घमकवी 'पूठना' हिडिमे, मेखला,

आण मूके मेननी-गजावी. प्रिये० ८

पुनित पद्मावतीरमणः जयदेवनां,

माननो, मेल हनुमारां,

रसिक जलने मुदा दे सदाः श्यामनां

वेण रसरेण रसनारां. प्रिये० ९

हरिणी.

शिद रसिकडी ! शंकापंक कळी ? अली ओकळी !

तू'ज रभी रही रोमे रोमे रगे रग, रंगीली !

८ तुंग-ऊचां, कुंचेशुंग-स्तनं रूपी पर्वतनां शिखरं रुचिर-

मंदरं हिडिमे-टुंदुभि मेखेला-कंदोरो. मेन-कामदेव.

अहीं मंडन माटेनी प्रार्थनाना प्रसंगे दान उपायनो प्रयोग छे.

अलंकार-रूपक छे. घमकवी मेखलाए बंजुकुंजे पधारी क्रीडानुं मुद

देवानो अभिप्राय गूढ सूचन्यो छे.

९ पुनित-पवित्र. रमण-पति. मुदा-हर्ष. श्याम-श्रीकृष्ण.

रसरेण-प्रीतिरसं नृ रेण.

संडनने-लीधे थयेला ग्नेहभंगनूं रसना रेणथी अनुसंधान कर-

वाथी भगवाननां वचनने रसरेण रसनारां कळ्यां छे. संप्रदाय प्रमाणे

आशीर्वादधी प्रबंधनी समामि छे.

१० शंकापंक-हेमनो कीचड. वितने-कामदेव. परहरी-तर्जी.

चांति-हेम. मुजे प्रही-मेटी.

वितनु विण ना पामे को ए प्रवेश .उरे .अहीं;

भ्रम परहरी भामा ! वेगे भुजे ज लीजे ग्रही. १०

:(बसंततिलका.) -

वेही जही चरणनी, भुजबंध भीड़ी,

दंते विदारी, कुचचक्र्यो पीड़ी पीड़ी

दै दंड चंही ! सुखीं या नथी आ खमाता

कंदर्प पारधितणां अति तीर तातां. ११

राधिकार्जुन बोलतां नथी, तेथी हजु ए तैमना हरमां कंदक
खूंघ्या करे छे, एवो आक्षेप करता श्रीकृष्णनी आ उक्ति छे. 'वितनु'
पद कामदेवनू प्रवेशसामर्थ्य बताववा साम्प्रदाय छे. अहीं. रूपक अने
उपेक्षानो संकर छे.

. ११ चरण—पग. विदारी—चीरी. कुचचक्र—कुच .रूपी चक्र.
चंही—रुद्रेणी स्त्री. कंदर्प—कामदेव.

'मारां वचन उपर भरसो न होय ने हूं अपराधी ज भासतो
होऊं, तो गमे ते दंड देइने पण तूं तारो रोष शमाव; केमके मने
कामदेव एनां तीक्ष्ण बाणथी रीबे छे.' आवो पंक्तिनो भावार्थ छे.
भागवाननी आ विरहकातरता प्रेमना अतिशयने छीछे छे. अलंकार
रूपक छे.

(દરિણી.)

સીસે પરી કરી મીઠી મીઠે નિહાલ મીઠી ! જરી;
 વચન મધુરાં વોળી લીજે વ્યથા વ્રહ્મની દરી;
 તરજી ન તર્જી દીજે; ફીજે કૃપા કંડ હૂં. મળી;

“ રતિરસમીનો જાએ જો આં પિયુ તવ તારુણી ! ૧૨
 (પુષ્પિતાગ્રા.)

ધુકુટિ કુટિલ કારી મોહકારી
 મુજ મન માનિની ! નાગળી જ તારી;
 વિપમ વિષ મથી કેંગારનારી
 અધરઅમી તુજ એક પ્રાણપ્યારી ! ૧૩

૧૨ મીઠ-નજર વ્રહ-વિજેગ, વિરહ. તરજી-તિરસ્કાર કરી.
 રતિરસમીનો-પ્રેમે મીનો. જાંવ-વીનવે છે.

સંધાના અવો-૧ હંડારી શ્રીકૃષ્ણની આ પ્રાર્થના છે. ‘ મીઠી ’
 પદ કદુતાનો અભાવ વતાને છે. ‘ પિયુ ’ રુચ્ઠ નાયિકાના નાયક પ્રયેના
 પ્રેમનૂં પીણાન આપે છે. ‘ રતિરસમીનો ’ પદ નાયકનો પ્રેમ પ્રસાદે
 છે. કૃપા એવા પ્રેમી અને પ્રીતિપાત્રની પ્રાર્થના રાગ જેવી, મીઠા સ્વભા
 વની નાયિકાને સ્વીકારથી ઘટે છે, એવો આશય છે.

૧૩ ધુકુટિ-મમર. કુટિલ-વાંસી. મોહકારી-શુદ્ધિ હરનાર.
 મથી-નાશ કરી, ખોટાંથી.

ભાવાર્થ એવો છે, કે તારી ધુકુટિ મેળથી વાંસી થાય છે તે દેસી

.. (શાઘૂલવિકીરિત.)

ત્રીપે દંત જ કુંદ, ને અધર તે વંધૂક સ્વીલ્યું દીસે,
નાસા તે તિલપુષ્પ, ને નયન તે નીલોત્પલો ડહલસે,
ને ગંઢસ્થલ તે મધૂક ફૂલ છે; એ રાત તારે મુલે,
જાણું, પંચ શરે જ આ જગંતને પુષ્પે જીતે ! મુલે. ૧૪
(પૃથ્વી.)

સુકેશી તવ વેળી છે, રુચિર ચિત્રલેખા શ્રૂ આ,
મનોહર મદાલસા ઢગ, તિલોત્તમા નાસિકા,

રુપ હૃદય ફટકી જાય છે; તૂં રીસી અધરાપ્રત પાય છે, ત્યારે જ
જીવમાં જીવ આવે છે. અલકાર રૂપક છે.

૧૪ વંધૂક—વપોરિયું. નાસા—નાક. નીલોત્પલ—મૂલું કમઝ.
ડહલસે—ડીપે છે. ગંઢ—ડમગા. મધૂક—મહુડાનું ફૂલ. પુષ્પે—ફૂલ
જેનાં ઘાગ છે તે કામદેવ.

નાયિકાને પ્રસન્ન કરવા કૃષ્ણનું આ મધુર ભાષણ છે. અહીં રૂપક
અને ઉત્પ્રેક્ષાનો સંકર છે. ઘેંછા ચરણમા ગેહલો પરિકરાંકુર તેનું પોષણ
કરે છે. મુલનાં પાંચ જ અંગના પુષ્પરૂપે નિરૂપણથી, પુષ્પઘાગ
કામના 'પંચ શર' કહેવાય છે તેની સાર્યકતા પણ દર્શાવી છે; તેથી
કાવ્યત્રિંગ રૂપે છે.

૧૫ સુકેશી—^૧સારા કેશવાળી; ^૨સુકેશી નામે અપ્સરા. રુચિર—
સુંદર. ચિત્રલેખા—^૧ચિત્રનાં રેખા; ^૨ચિત્રલેખા નામે અપ્સરા. શ્રૂ—મંમર.

હૈંડી ડરવશી કુચચ્છવિજ, જંઘ રંભા; અહા !

દીપે ત્રિદિવમુંદરીમયીં જ તન્વીં ! પૃથ્વીગતા. ૧૬.

(શાર્દૂલચિક્રિટીત.)

રાધાના મુલપન્ના મધુપ, ને ગોપીતળા હુંદના

ખેલા નેત્રમયૂરના ઘન, નિધિ આનંદના નંદના,

મદાલસા—^૧મદને લીધે મંદ; ^૨મદાલસા નામે અપ્સરા. દગ—આંસ. તિલોત્તમા—^૧તિલ ફૂલથી ચાઢિયાતી; ^૨તિલોત્તમા નામે અપ્સરા. નાસિકા—નાક. ડરવશી—^૧હૃદયમાં રમી રહેતી; ^૨ડરવશી નામે અપ્સરા. કુચચ્છવિ—સ્તનની કાતિ. રંભા—^૧કેઠ; ^૨રંભા નામે અપ્સરા. ત્રિદિવ-મુંદરીમયી—સ્વર્ગની અપ્સરાઓની ઘનેલી. તન્વી—કૃશ અંગવાઢી સ્ત્રી. પૃથ્વીગતા—પૃથ્વી ઉપર છતાં.

મુલની પ્રસંસાથી સંતોષ ન પામી ભગવાન અહીં નાયિકાની નલ-શિલ્પ શોમાનાં વસ્ત્રાણ કરે છે. ‘તન્વી !’ સંમોષન એવા અભિપ્રાયથી મૂલ્યુ છે, કે આવું અત્યંત મુકુમાર શરીર માને ધરી વિરહથી ગાઢી નાંસવું ઘટતું નથી, ઇટલે કે રીસ છાંડી મનમાનતા મોગ મોગવયા ઘટે છે. એ રીતે અનુનયપૂર્વક અભિસારનો મૂઢ ઉપદેશ સર્ગની સમાપ્તિ સૂચવે છે. શેષ, કાવ્યલિંગ, વિરોધ, રત્નાવલી, મુદ્રા આદિ અલંકાર છે.

૧૬ પદ્ય—ક્રમઢ. કધુપ—મમરો. હુંદ—ટોઢું. નિધિ—સાગર. —કવ્યાદ—રાસસ. ધૂમપ્રહ—ધૂમકેતુ. નિધન—વિનાશ.

સંપ્રદાય પ્રમાણે કવિ સર્ગને અંતે આરીવાદ યોજે છે. શ્રીકૃષ્ણ

સૃષ્ટિના શણગારના નિલમણિ, ને કાલ કલ્યાદના,
 ન્ધૂમગ્રહ કંસના નિધનના શ્રીકૃષ્ણ રક્ષો સદા ! ૧૬ ✓
 इति श्रीजयदेवाविरचिते गीतमोविन्दे चतुरचतुर्भुजो
 नाम दशमः सर्गः ।

વિશે પરંપરાય અમરના, મેઘના, સાગરના, નીટમણિના, કાઝના તથા ધૂમકેતુના આરોપથી માલ્યારૂપક બને છે. પહેલાં જે પરંપરિત રૂપકથી ભગવાનના-રાવાજી પ્રત્યે અંતરનો પ્રેમ અને ગોપીઓ પ્રત્યે વાક્ષિણ્ય નૂચેલ છે. ત્રીજું પરંપરિત રૂપક ભગવાનનું ત્રિવિધ સ્વરૂપ બતાવવા સારું છે. ૧. પ્રમાણે પ્રેમીના મનમાં ભગવાન વિશે પ્રેમની, વિલાસીના મનમાં વિલસની અને માધિક ભક્તના મનમાં ભક્તિની ભાવના પ્રગટતી ચર્ણવી છેલ્લાં જે રૂપકથી દુષ્ટ તથા દ્વેષીના મનમાં ભયની ભાવનાનો ઉદય દર્શાવ્યો છે.

૨. રીતે રાધાને મનાવવામાં ભગવાને અહીં પોતાનું ચાતુર્ય-વાક્ષિણ્ય વાપર્યું છે, તેથી આ સર્ગને ચતુરચતુર્ભુજ નામ મળ્યું છે. ૩. એમાં પ્રધાનપણે માનિનીના અનુનયનું વર્ણન છે.

इति श्रीगीतगोविन्दमंवादे भानिन्यनुनयवर्णनो
 नाम दशम आलापः ।

ગીતગોવિંદ.

સર્ગ ૧૧.

વસ્તુ — ભગવાન મનાગીને જાય છે. તેમની પૂઠે જ તેમની તૂતી ગધાને તેટલા આપે છે. શુભગાર સજીને બેઠેલી ગામ સર્વો સાથે ધજુ-કુંજે ઘટીઓ ગણના વૃષ્ણ ભગવાનને જઈ મળે છે. નાયકનાયિકાનો સમાગમ થતા ગાળી સર્વોઓ કડક મિપે કુજગૃહમાથી મ્વસી જાય છે.

(માલિની.)

પરમ પુરુષ પેરે માનિનીને મનાવી
મદનમધુર જોયે વાટ કુંજે સિગાવી;
તવ તન શ્રણગારી સજ્જ બેઠી ત્રિયા જે,
સજની તિમિરપુંજે ડચ્ચરે તે શું સાંજે. ૧

૧ પરમ પુરુષ—પુરુષોત્તમ, વૃષ્ણ ભગવાન. માનિની—રૂઢેશી સ્ત્રી
મદનમધુર—કામદેવ જેવા મનોહર.

(प्रबंधः.)

मधुर मधुर मधुहर रटता जे लोटी तुज पदकंजे,
सेवे सुंदरी ! सुभग शयन ते मंजुल वंजुल कुंजे;
घेली ! अहीं शू रहीं ? परवरी भुज भरौ अंक ले. ध्रुव० २
अलिगण आ अली ! गणगणी, श्रवणे सुण, सुण, जो, समजावे;
टौकी टौकी कोयल कामनी दे य दुवाई हावे; घेली० ३

नायिकाना अभिसारनी आ उन्थानिका छे. 'सज्ज' पद तेनु
औ.सुक्य प्रकाशे छे. नायिका कृष्णाभिसारिका छे.

२ मधुहर—मधु कैयने गगनार कृष्ण भगवान. रटता—बोलता
हता. पदकंज—चरणकमल. सुभग—सुख. मंजुल—सुंदर. वंजुलकुंज—
वेतसनी घटा. अंक—आलिगन.

प्रीतिपानना अधीरा नायकने जई भेटवानी नायिकाने त्दरा करा-
वतां सखी याद देवरावे छे; के 'रसना भोगी भगवान पगे पटी मधुर
वचने मनावी वसंतविलास सारू दंजुकुंजमा पधारवा आमंत्रण देई
गया हता, ते त्यां तारे माटे फूलनी पधारी बिछावी बाट जोता बेठा
छे. माटे चाल.' मधुहर भगवानमां मधु चूसनारा—कमळमां छोटनारा—
कुंजमां ममनारा—पुष्पशय्या सेवनारा—भ्रमरनो आरोप श्रेयवळे प्रती-
यमान होवार्थी अलंकारध्वनिनो आ दृष्टांत छे.

३ दुवाई—आण,

* मूळमां वसंत राग ने यति ताळ आपेछ छे. आदिताळथी
पूर्वी कन्याण रागमां पण गाई शकथे.

અણસારે દલઅંગુલિકેરે પ્રેરે આ વનવેલી;
 મેલોં ઢોલ મજાં મેઝ કેલિરસ રેલ નોં વ્હેલી વ્હેલી; ઘેલી૦ ૪
 આતર આદોલનયી ઢોલી નચવંતા માળિમાઝા
 કુચકુમે હરિપરિરમણના શુરૂન દિયે મતવાલા; ઘેલી૦ ૫

સસી કહે છે કે ' જો આ પુરુષમૂત મમગચો માર્મિક ગણ
 ગણાટથી તને સમનાવે છે, અને સ્ત્રીમૂત કોયડ ટાંકાથી કામદેવની
 દુર્વાંદે છે માટે ઉતાવળ કર ' ઉપેક્ષા અલંકાર છે

૪ પ્રેરે—સાનથી સમજાવે છે નિનનિના—મારે પૂઠગાઝી સ્ત્રી.

ઘેલની ઢાઝના હાલવામા પ્રભુને જઈ મઝવાની પ્રેરણાની સમ
 વનાને હીધે ઉપેક્ષા અલંકાર છે સસીની પ્રાર્થના, મમરાનો ગુજારવ,
 કોયડનો ગેરો અને વનવેલીની પ્રેરણા, એ ગધાના સમુચ્ચયને હીધે
 સમુચ્ચય અલંકાર પણ વને છે

૫ આતર આદોલન—હૃદયનો ધનધનાટ કુમ—ઘટો પરિરમણ—
 અર્ધિગન મતવાલા—મોટા (કુચકુમ)

રાધાના કુચ સાલ્વિત્ર કપથી પરકે છે, તેને અગ્નિ સસીની
 ઉત્તેજના છે કુચમા કુમના અરોપથી પ્રસ્થાનમગાઝની સભાવના છે
 કુચનૂ પરકનૂ હરિના આર્ધિગનમુસની પ્રાપ્તિના શુભ શુરૂન છે રૂપન
 આદિ અલંકાર છે

स्मरना शर शा सुंदर नखर्या मंडित, अर्ली अलवेली,
 करपल्लव सर्या पर धरी संचर, मदभर मोहनवेली ! घेली० ६
 पूरेपूरी तूं रसशूरी विश्व विशे वखणाये;
 माटे रसनाहुंदुभि दमकवी पळ सामां पागलां. घेली० ७
 भारे नितंबभारे धीरी धारी गति गजगामा
 रुमझुम झांझरना झगके मद हंसतणो हर, रामा ! घेली० ८

६ स्मरना शर—कामदेवनां बाण. मंडित—शोभता. संचर—चाळ.
 मदभर—मस्त. मोहनवेली—जादुई वेल.

कामदेवनां बाणनी उपमा आपी नखनी तीक्ष्णता सूचवी छे.
 कामदेवनां बाण पुष्प छे, तेथी नखमां पुष्पनी धवळतानो पण भाव
 दर्शव्यो छे. ए रीते नायिकाना हाथनेपल्लवरूपे, नखने पुष्परूपे, अने
 अंगने वेलीरूपे वर्गवी सकळ रूपक अलंकार खीळाय्यो छे. सरलीनो
 आश्रय लेवानूं कही नायिकानूं अत्यंत सौकुमार्य जणाव्यूं छे.

७ रसना—कटिमेखळा. दमकवी—गजानी.

अमिसारनो उपदेश दळ करी सखी विलासने अनुरूप आभूषण
 सजवाने राधाने निमित्तांतरे प्रबोधे छे. अही रूपक अलंकार छे.

८ नितंब—पंठ. गजगामा—हार्था जेवी चाटवाट्टी

भावार्थ एवो छे के 'तूं धीरे धीरे वटा भेर टगळां भरीश ते जोई,
 अने तूं नेपुर रणकवीश ते सांगट्टी हंसनो मद उतरी जशे. ' नायि-

ઘડી ગગતા મદનાતુર હરિને મણિમય કંકણકેરે.
 રણકે રૂઢી, દર્દી વધાઈ કર રંજિત રસ ભેરે; ઘેલી૦ ૯
 રમણીથી રમણીય અને પૂલમાલથી મંજુલ આ જે,
 શ્રીજયદેવનો વાળો રસિકને કંઠ રમો રસ સાજે ! ઘેલી૦ ૧૦

(શાદૂલધિકીકૃત.)

‘જોશે નેહભરી દગે, ઝંચરશે વાળી મુલે મીઠડી,
 લેશે અંક ઝુજે મોઢી, રોજ ધરી રૂઢે રસે વિસ્તરી’

કાની ચાલ હંસની ચાલ સાથે, અને નેપુરનો રણકો હંસના સ્વર સાથે
 સરસાવેલ છે.

૯ મદનાતુર—કામાતુર. રંજિત—ખુશ.

‘ઘડી ગગતા’ પદ ઔસુક્યનો ને ‘રંજિત’ પદ હર્ષનો ઉદય
 સૂચવે છે.

૧૦ રમણી—સુંદરી. મંજુલ—મધુર. રસસાજ—રસની સામગ્રી.

અભિપ્રાય એવો છે, કે પુષ્પરસ ને પ્રેમરસ વીસરાવી દે એવા
 કવિની વાગીમાં રસ છે. વ્યતિરેક અલંકાર છે. આશીર્વાદ પ્રવંધની
 સમાપ્તિના કારણથી છે.

૧૧ વદશે—ગોલશે. રોમાંચી—રોમાંચિત બની. સ્વેદ—પરસેવો.

રસચક્ષુથી પ્રમુને જોતી સહી શ્રદ્ધિપ્યની મદનચિંતાનું રમણીય
 ચિત્ર ચિતરી વતાવે છે. સમાગમના રૂઢિથી પ્રમુ સમાગમનું જાગૃત્ત્વ

એ લેમાં સહી આવતો અવ લહી રોમાંચો કંપી હરિ,
 દર્શી, સ્વેદ ફરી, ઘસી જ મુરછે અંધારી કુંજે ઘુરી. ૧૧
 માથે ઉત્પલ અર્પોને, શ્રવણમાં તાપિચ્છ આરોપોને,
 નેને ફાજલ કર્પોને રસ કુચે કસ્તૂરોનો લેપોને,
 અંગે અંદર અંધકાર અવ આ નીલું લપેટી વને
 આલિંગે અભિસારિણી યુગતિને કુંજે વને નિર્જને. ૧૨

અનુભવે છે. રોમાંચ, રૂપ, પ્રસ્વેદ આદિ તેના અનુભાવ છે. હર્ષ સચારી
 છે. સમાગમનું જવાસ્તવિકપણ જાણવામા આવતા નિરાશાથી ભગ
 વાનને મૂર્છતા ઘર્ષણ્યા છે. એ રીતે અહીં પ્રધાનપણે મૂર્છા ભાવનું નિરૂ
 પણ છે ‘અધારી’ પદ સંવ્યાકાલ વીતી રાત્રિ આગલ વ્ય્યાનૂ વતાયે
 છે. ગતને સમયે વનવગડામા ભગવાનની મૂર્છાના નિરૂપણથી વગર-
 વિલગ ભગવાનની વ્હોરે જવાનૂ સહી સૂચે છે. પર્યાય અલંકાર છે.

૧૨ ઉપટ-નીલ કમલ તાપિચ્છ-તમાલપત્ર. રૂપોને-કરીને.
 અવર-વલ્લ. આલિંગે-મેટે છે. અભિસારિણી-પિયુને મળવા જતી

પ્રાર્થમાન ગાદ અધકારનૂ ઘર્ષણ અભિસારની અનુકૂળતા વતા
 વવાના ઉદેશથી છે. અહીં અંધકારમા તેની શ્યામતાને લીધે ઉત્પલ
 અર્પણથી આરમ્ભી આલિંગન દેવા પર્યંત નાયકના વ્યવહારનો આરોપ
 હોવાથી સમાસોક્તિ અલંકાર છે. અહીં તે તે પદથી અધકારની ગાદ
 તાનો ઉત્તરોત્તર ઉર્કર્પ વતાવ્યો છે, તેથી કરીને વાત્સલ્યક્રમ કવિએ
 સૂચવ્યો છે.

(વસંતતિલકા.)

ઘેરી રહંત તિમિરે ઘનધોર છાની

હાવાં જતી વૉજ જશી અભિસારિકાની
રાજે ફલે ફલહલંત અદા અનેરી,

જાણે કસોટી કસી નેહસુવર્ણકેરી ! ૧૩
ત્યાં તે ચિતે ટપટપી જ રહેલ ચાલી;

ને કુંજ આભરણનાં ફિરણે કુંજાઢી
દ્વારે સલજ્જ સહજે લવલેશ બહાલી

સ્વંચાઈ કમ્બો. કુંચરી તવ આમ આલી. ૧૪

૧૩ ઘનધોર—મેઘના જેવું વીહામગું, જશી—જેવી. સુવર્ણ—સૌન્દ.

અંધકારમાં અભિસારિકાના રૂપલવણ્યના ઉત્કર્ષનું આ વર્ણન છે.

અહીં ઉપમા, રૂપક, ઉપેશ્વા આદિ અલંકાર એકઠા મળ્યા છે. અંધ-

કારમાં અભિસારિકાની ફાંતિ જાણે પ્રેમ રૂપી સુવર્ણની કસોટી ચમકતી

હોય તેવી દીપે છે, ઘેરો વાચ્ય અર્થ છે. સરસીનો અભિપ્રાય એવો છે,

કે આવા વીહામણા અંધકારથી પણ ન ટરી પિયુને જઈ મઝગૂં, તેનું જ

નામ પ્રેમ. દિવામંદેત કે વ્યોમ્નામંદેત કરી અભિમાન સજવો, તે

શૃંગામિસાગની અપેક્ષા કંટ જ નહિ. આ પ્રોમાદનાનો અર્થ છે.

૧૪ આભરણ—ઘરેણાં. કુંજાઢી—સગસગાર વનારી. દ્વાર—વારૂં.

સલજ્જ—શરમાતી આની—સસ્વી.

અહીં ગતિને દવાવવાનું કરતી સમ્યગ્ભાવને લીધે પ્રગટેલી વીહાનું નિરૂપણ છે; તે માત્ર રમના ઉત્કર્ષને અર્થ છે.

(प्रबंधः.)

मदन मंदिर समा तरुकदंबे
रम रसीली ! नाव सह, आव,
संकडव ते सघन स्तन नितंबे. १५

मलयना मास्ते मंद शिशिरे
रम रसीली ! नाव सह, आव,
मरकळे तेह पमराव मधुरे. १६

१५ मदनमंदिर—कामदेवनूँ घाम. तरुकदंब—झाडनो समूह, कुंज.
नितंब—रूठ.

कुंजगृहमा प्रवेश कराववानी आ मधुर प्रेरणा छे. कुंज विशे
मदनगृहना आरोपथी तेनी उदीपनशक्तिनूँ सूचन छे.

१६ मलय—मल्याचळ. शिशिर—शीतळ. मास्त—पवन. मरकळे—
मरकळे, स्मित हास्ये.

मल्याचळ तरफथी बाता पवनमां स्मित हास्य वडे मुखनो सुवास
भरवाना निर्देश द्वारा मल्यागर चंदनथी मुखना सुवासनो व्यतिरेके
सूचन्यो छे.

* गूळमां बराडी राग ने मंठ ताळ अपेळ छे. चर्चरी ताळथी
केदार रागमां गाई शकारे.

વલ્લિના પલ્લવે લપટ તિમિરે

રમ રસીલી ! નાચ સહ, આવ,
શગવ તે ઢંતની દીપ્તિ રચિરે. ૧૭

ફૂલના ઝલતા લાસ્યગેહે
રમ રસીલી ! નાચ સહ, આવ,
મુદવ તે મુમન સમ મૃદુલ દેહે. ૧૮

પિરુતણા પંચમે પૂર્ણ ગહને
રમ રસીલી ! નાચ સહ, આવ,
પૂર સુર શ્રીનના વચન વચને. ૧૯

૧૭ વલ્લિ—વલ ડીપ્તિ—ચોતી ગકાશ રચિર—સુદર.

‘લપટ’ પદથી, ધુજગૃહનો વાજુઓ વેલના પલ્લવે એવી તો સ્ત્રીઓ
ગીચ ઢાંદો ગર્દ છે કે ભીતર ગાઢ અધકાર જામ્યો છે, પવૂ વતાયુ
છે શાનિના અધકારને લીધે તે ત્રિગુણિત એવેને હોવાથી દતના પ્રકાશ
ચહે દીપાવવાની નર્મોક્તિ છે

૧૮ લાસ્યગેહે—રમડપ મુમન—ફૂલ મૃદુલ—સુકુમાર

ફૂલના નોરે લચકાર્દ પવનને લીધે ઊંચી નીચી થતી ઢાઢીઓ
વાગા ધુજગૃહને ફૂલના નૃત્તનો ઝૂતો રમડપ અહીં કદ્યો છે

૧૯ પિરુ—કોફિલ. પંચમ—પંચમસ્વરામક ટાકો ગહન—ઊટાણ,

લતાગૃહનો અડરનો ભાગ વીન—ગીણા

કોયલના ટીકામે િમે ગુપ્ત વાર્તા ગુપ્ત રહેવાની અનુકૂળતા
વતાની છે

मधुपना मधुमदे मत्त गाने

रम रसीली ! नाच सह, आव,

ललित किलकार ललकार ताने. २०

कुमळी कृपळतणी सुभग सेजे

रम रसीली ! नाच सह, आव,

नचव माणिमाळ कुच वीच हेजे. २१

पुनित—पद्मावती—प्रणय—प्राप्ती

रसविलासी सुकवि जयदेव,

वानी मृदु तेनी जर रहो ऊल्हासी. २२

२० मधुप—भमरा. मधुमदे मत्त—पुष्पासव पीवाने लीध मस्ती भरेड. किलकार—आनंदनो अव्यक्त ध्वनि. तान—रसनो आवेश.

अर्हा फूलनो रस (मधु) पी गुंजारव करता भमरामां मधुपाननी मस्तीमां गाता पुरुषनो आरोप छे. भ्रमरना गुंजारवमां शब्दमात्र ध्वनां रहैवानी अनुकूलता सूचवी छे.

२१ अशोक—आसोपाव. सुभग—सुंदर. वीच—बचे. हेज—हेत.

मोतीनी माळा नचाववाना कथनथी फीडाना संभ्रमनो छे गूढ उपदेश कयां छे, तेने अनुरूप कामदेवना बाणभूत अशोकना पल्लवनी शय्यानो निर्देश छे.

२२ पुनित—पवित्र. प्रणय—प्रेम. रसविलासी—रसमां मग. मृदु—कोमल. ऊल्हासी रहो—आनंद उमजावो.

(શાર્દૂલચિત્રોદિત.)

મારે મનમથ તીર તીવ્ર તહુકી, વેહાલ તેણે વની
 ઝંસ્ખે અંતરમાં નિરંતર પિંધુ પીવા અમી. આસ્યનો;

તેને તર્પ. સમર્પ અંક. હર આ સંકોચ જ્ઞાને, સહી ?

૫ તો તુંજ કટાક્ષના અણમૂંછા છે દાસ શ્યામા ! નકી. ૨૩

(અનુષ્ટુપ.)

ભય ને હર્પથી છોલ લોચને તવ ટુંદરી

વિચરી કુંજમાં મંજુ ધ્વનિ નેપુરનો પૂંરી ૨૪

કવિ આશીર્વાદથી પ્રબંધ પૂર્ણ કરે છે, ‘પુનિત’ વિશેષણ પદ્મા-
 વતીનું સતીષ દર્શિત કરે છે. ‘પ્રણયપ્યાસી’ પદ જયદેવ અનુકૂળ
 નાયક છે એવું સૂચવે છે.

૨૩ તીવ્ર—આકરાં. અંતર—હૃદય. નિરંતર—હમેશાં. આસ્ય—મ્હો.
 તર્પ—સંતોષ. શ્યામા—સુવસુરત સ્ત્રી.

વઝી સહી રાધાને કહે છે, કે ‘અલી ! તું શરમાય છે કોનાથી ?
 ભગવાન તો તારા પ્રેમના વેચાણ છે. તેમનાથી તે શરમાવું હોય ? ગુહ-
 જનની વીડા ઘટે, પણ દાસજનની ન હોય.’ અહીં અધરમાં અમ્રતનો
 આરોપ કર્યો છે. તે તેની તૃપ્તિ ઝમજાવવાની અને નૂતન જીવન અર્પ-
 વાની શક્તિને ડેરીને કયોં છે.

૨૪ છોલ—ચંચળ. વિચરી—માઈ. ધ્વનિ—અવાજ.

અહીં મય, હર્ષ અને ઔલ્ખ્યનું શયન્ય છે. ‘અરે ! આ તે
 સાચું છે કે શમગું ? રહેને આ સૌ આઠપંપાઠ હોય ? અહા ! પ્રીત-

(પ્રબંધ*)

સ્વલ્પલી ડટે તરલ તરંગે જલધિ ઇંદુ શ્વલ્કતાં,
ત્યમ નિજ મુખની અલ્પજ્વલ્પથી વિવિધ વિકાર ભજંતા

નિરલ્યા-નયને રસવસ રસ તલસંતા

નંદનંદન અનંગતરંગિત મુલલિત અંગ વહંતા. ધ્રુવ ૦ ૨૫

હિમકરનાં કિરણોણ ઉજ્જ્વલ સજલ જલદ જ્યમ સોહે,

ત્યમ અતિમુક્તની માઝથી મંડિત મૌલિ લીધે મન મોહે. નિ ૦ ૨૬

મનો સમાગમ શો મીઠો લાગે છે ! મારાં નેત્ર કેવાં અધીરાં ને પગ
કેવા ઉત્તાવળા વની રહ્યા છે ! ' આત્મા વિચાર કરતી નાયિકા કુંજ-
ગૃહમાં પેસે છે.

૨૫ અનંત-અગણિત. જલધિ-સમુદ્ર. નિજ-પોતાનું. વિવિધ-
અનેક પ્રકારના. ભજંતા-અનુભવતા. નંદનંદન-નંદર્જીને આનંદ
રૂપજાયનારા કૃપ્ણ ભગવાન. અનંગતરંગિત-કામના તરંગે વ્યાત.
મુલલિત-મનોહર, મહુ સુંદર.

પ્રિયતમાનાં દર્શન થતાં ભગવાનના મનમાં જે હર્ષ, વિભ્રમ, ક્ષોભ
આદિ વિકાર ડાપત્ર યાય છે, તેનું અહીં નિરૂપણ છે. ઉપમા અલંકાર છે.

૨૬ હિમકર-ચંદ્ર. ઉજ્જ્વલ-ઝલ્હૂ. સજલ-પાણીથી ભરેલો.
અતિમુક્ત-મોતિયા મોગરાનાં ફૂલ. મંડિત-શુભગરેલું. મૌલિ-મસ્તક.

ભગવાનના કાઝા કેશ સાથે સરસાવી શકાય, છટ્લા મોટે વાદ-

* મૂઝમાં વરાડી રાગ ને રૂપક તાલ આપેલ છે. આદિ તાઝથી
માલકોશ રાગમાં પળ ગાઈ ચકાશે.

તિમિરતણા ગણમાં ગગને જ્યમ પૂરણ ચંદ્ર ઝૂંજાસે,
 મુંદરશ્યામતણે નિલવટ ત્યમ ચંદનતિલક પ્રકાશે. નિ૦૨૭
 વે પડશે વે રૂપ ધરી રવિ જોય નમી મુલ્ક જાણે,
 ત્યમ કુંડલ મણિમય મકરાકૃતિ લલ્લકે પિયુને કાને. નિ૦૨૮
 ફીણતણા પરપોટા ફલ્લહલ્લ જમુનાજલમાં મ્હાળે,
 ફૂલે વિપુલ હરે તે તોલે મુક્તામણિની માઢે. નિ૦૨૯

ઢ્ઢની શ્યામતા પ્રતિપાઢન કરવા ‘સજડ’ વિશેષણ મૂવ્યું છે. ઉપમા અલંકાર છે.

૨૭ તિમિર—અંધકાર. ઝૂંજાસે—પ્રકાશે છે. નિલવટ—કપાઢ.

‘મુંદરશ્યામ’ પડ તિમિરના ઉપચાગના નિર્વાહ અર્થે સામિપ્રાય છે. અહીં પણ ઉપમા અલંકાર છે.

૨૮ રવિ—સૂર્ય. મકરાકૃતિ—મકરના આકારના.

મગવાનનું, મુલ્કરુમઢ્ઢ જઢ્ઢરુમઢ્ઢ કરતા ણટટં તો અધિક રમણીય છે, કે કમઢ્ઢનો રાગી સૂર્ય જાણે ગગન તજી કુંડલરુપે કાને વઢ્ઢગી મુલ્કરુમઢ્ઢ ઢુકી જોયાં જ કરે છે. ણ રીતે અહીં સહેતુક સ્વરૂપોપ્રેક્ષા છે. તે મુલ્કરુમઢ્ઢના રૂપકર્થી જોડાઈ સંકર અલંકાર નીપજે છે.

૨૯ વિપુલ—વિશાલ. મુક્તામણિ—મોતી.

ઉપમા અલંકાર મોતીનું ઝજઢાણું ને રથૂઢાણું ચતારવાને માંટે છે. મગવાનનું ડરમ્થઢ્ઢ યમુનાના વિશાલ કાઢા પ્રવાહ સાથે સરરાગ્યું છે.

પીત પરાગપટલના પટથી નીલ નલિન જ્યમ રાજે,
 કેસરવરણા અંવરથી ત્યમ તન ઘનંશ્યામ વિરાજે. નિ० ૩૦
 સંજન જેમ સિલેલે કમળે સેલંતાં મન ભાવે,
 મુદિત મુલે નર્તત નયન ત્યમ મોદ મહા હંમગાવે; નિ० ૩૧
 મધુરાં મધુરાં મરકલડાંની કલકે લલિત છવાઈ
 તરવરતા અધરે તરસાવે નરવર ભર મદ માંહી. નિ० ૩૨
 મણિમય આભરણોનાં બ્રહ્મલ કિરણે શણગારેલા,
 રુડેરા રસ રાગે રગ રગ રોમે રોમ રસેલા, નિ० ૩૩

૩૦ પીત—પીઠ્ઠ. પટલ—જથો. નીલ નલિન—મૂલું કમળ. ઘન-
 શ્યામ—મેઘના જેવું શ્યામ.

ઉપમા અલંકાર છે. નસ્તશિસ્ત શણગારના વર્ણનની અહીં સમાપ્તિ
 થાય છે.

૩૧ નર્તત—નાચતાં. રસમીનાં—સ્નેહથી ચઢકતાં, પ્રેમની કલકવાદ્ધાં.

હયે કવિ ભગવાનના વિકારનું વર્ણન આરંભે છે. પ્રમુનું પ્રસન્ન મુલ
 પ્રફુલ્લ કમળ સાથે સરસાવ્યું છે; અને નેત્ર સંજન સાથે સરસાવ્યાં છે.

૩૨ નરવર—પુરુષોત્તમ, પરમપુરુષ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન.

કટાક્ષનું વર્ણન કરી અહીં વામના પ્રવક્તા વિકારથી પસરતા
 સ્મિતહાસ્યનું નિરૂપણ કર્યું છે. અધરનો તરવરાટ ચુંબનની ડકંઠા
 ચતાવવા માટે છે.

૩૩ આભરણો—ધરેણાં.

શ્રીજયદેવ-નિરૂપિત નવલું રૂપ રસેશ્વરકેરું
 શૃંગારે શૃંગારો પ્રેમી જનનું ઊર અદકેરું. નિ० ૩૪
 (શિશ્વરિણી.)

નિહાલંતાં નેહ તવ નવલકુંજે પિયુર્જીને
 અપાંગો ઓલંગી શ્રવણપુટ વીંધત વર્ધીને
 રસીલી રાધાનાં મદનમદધેલાં નયન વે
 પ્રમોદાશ્નુરૂપે શ્રમજલ્લતાં ચિંદુ જ જરે. ૩૫.

નાયકના તન અને મનની વિલાસોસુક સ્થિતિનું વર્ણન અહીં
 સમાપ્ત થાય છે. ભગવાન ચૂપણની પ્રભાથી દષ્ટિને અને પ્રેમના ઉત્કર્ષથી
 હૃદયને હરે છે.

૩૪ નિરૂપિત-વર્ણવેટ. રસેશ્વર-રસ(આનંદ)સ્વરૂપ ભગવાન,
 શૃંગાર રસના અધિષ્ઠાતા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા. શૃંગાર-^૧આભૂષણ; ^૨રતિરસ.
 પ્રવંધ સમપ્ત કરતાં કવિ આશીર્વાદ દે છે, કે આ પ્રવંધમાં કરેલા
 વર્ણનથી પ્રેમમત્તિવાળા હૃદયમાં ભગવાનના શૃંગારનાં દર્શન થાઓ;
 અને રસિક હૃદયમાં શૃંગાર રેલાઈ રહો.

૩૫ અપાંગ-નેત્રના રૂણા. શ્રવણપુટ-કાન. મદનમદધેલાં-કામના
 આવેશથી વિહલ બનેલાં. પ્રમોદાશ્નુ-આનંદનાં આંસુ. શ્રમજલ્લ-પરસેવો.

પ્રવંધમાં વર્ણવેટ ભગવાનનું વિહલ સ્વરૂપ નેત્ર ભરી નિહાળી રસીલી
 રાધા હર્ષનાં આંસુ જરે છે, તેનું અહીં વર્ણન છે. 'નેહ' પદ પ્રમુનો
 અતુલ પ્રેમ જોઈ નાયિકાના મનમાં ઝુમરાતી રતિ વતાવે છે. 'પિયુર્જી'
 પદ પ્રેમ અને આદર દર્શાવે છે. 'નિહાલંતાં.' પદ નેત્રનો પૂર્ણ વિકાસ

સરી શય્યા પાસે સુતનુ મદને મીઠી અધૂરી
 દગોઈ ભાઝંતી મિયતમતળી મૂર્તિ મધુરી;
 મિપે ભાઝે જોઈ મુલકાવી સ્વસી સહી;
 વિલોકીતે લાજે જુવતિતળી લાજી જતી રહી; ૬૬
 (શાર્દૂલચિત્રીકૃત.)

‘ઘાલી ! તું વરમાલ અર્પણ ગલે મારે જ, एवं હરે
 ધારી મૂઢ હરે હજ્જાહલ પીધું કીરોદકેરે તીરે, ’

સૂચયે છે; ‘વર્ધનિ’ પદ નેત્રની અતૃપ્તિ જણાવે છે; ‘અપાંગો ઓઝંગી’
 પદ તેમની અધીરાઈ પ્રકાશે છે; અને ‘શ્રવણપુટ વીધંત’ પદ તેમનો
 સંભ્રમ પ્રગટ કરે છે. વઝી કાન વીધવાની સંભાવનાથી નેત્રની તીક્ષ્ણતા
 પણ સૂચવી છે. હર્ષ નામે સંચારીભાવનું નિરૂપણ છે. ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર છે.

૩૬. શય્યા—વિદ્યાનું. અધૂરી—અદપડિયાલી. પ્રિયતમ—પ્રીતમ,
 ઘાલી. મિપ—ઘ્દાનું. વિલોકી—જોઈ.

રાધાકૃષ્ણના સમાગમ રૂપી કાર્ય સિદ્ધ થતાં કૃતાર્થ સસ્ત્રીનો નિર્ગમ
 યર્ણવી કવિ આગામી સર્ગના એકાંત વિલાસમુલ્લ સારૂં સ્થાન નિર્માશ્રિય
 કરે છે. ‘મલકાવી’ પદ રસનો પ્રવાહ વહેતો થયો જોઈ પ્રગટતો નાયક-
 નાયિકાના મુલ્લે સસ્ત્રીનો આનંદ પ્રકાશે છે. ‘સ્વસી’ પદ તેનું સમયો-
 ચિત્ત ચાતુર્ય જણાવે છે. ‘સસ્ત્રી ચાત્ર્ય ગર્દ ને હું કેવી નિર્લજ્જ કેં વેસી
 રહી છું ?’ એવા ભાવથી ‘લાજી’ પદ લજ્જાના સંવંધમાં મૂલ્ય છે.
 ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર છે.

ચાતે ઘડાલ શું વાઝી વાહી વિધ ઇ સર્કાવી સાડી ધોરે
 રાધાનાં કુચપન્ન લોલ નયને જોતા પ્રથુ શ્રી ભરે. ૩૭
 इति श्रीजयदेवाविरचिते गीतगोविन्दे सानन्दगोविन्दो
 नामैकादशः सर्गः ।

૩૭ ક્ષીરોદ્ર-ક્ષીરસાગર. હર-મહાદેવ. કુચપન્ન-કમલ મરલા
 સ્તન. શ્રી-સમૃદ્ધિ.

નવા સર્ગનું અવતરણ કરતા આશીર્વાદથી કવિ સર્ગની સમાપ્તિ
 કરે છે. અહીં લક્ષ્મી અને રાધાની પદ્ધતિના નિરૂપણથી જુગલકિશોરનું
 સનાતન દાંપત્ય પ્રતિપાદન કર્યું છે. સમુદ્રમંથનની કથાનું અનુસંધાન
 છે. લક્ષ્મી પ્રગટતા પટેલું જ ' ઇ આપણને ઘરનાર નથી ' ઇચ્છું દીવ્ય
 ચન્દ્રથી જાણી જઈ અમરત્રય વીસર્ગી જીવિતના વિદેષે આગમચથી હલ્લાહલ
 થી જતા શંકુનો ઉપ અંતઃશોભ ' મૂઢ ' પદે કરીને બતાવ્યો છે. ઉપેક્ષા
 અલ્પકાર છે.

ઇ રીતે પ્રાણપ્રિયનો સમાગમ થયોથી પ્રગટેલા કૃષ્ણ ભગવાનના
 જાનંદનું અહીં નિરૂપણ છે, માટે સર્ગનું નામ સાનન્દગોવિન્દ ઠગવ્યું
 છે. ઇમાં પ્રધાનપણે નાયિકાની અભિમારિકા અવસ્થાનું વર્ણન છે.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादेऽभिभारिकावर्णनां
 नामैकादश आलापः ।

गीतगोविंद.

सर्ग १२.

वस्तु:—सखीओ सिधाव्या पछी कृष्ण भगवान राधाने पेरे पेरे
रीसाधी क्रीडा करे छे. रसनी रमझटमां श्यामाना शणगार कीटी पटे छे, ने
येणी छूटी जाय छे. ते सज करवा राधा भगवानने कहे छे. ते उपरधी
श्रीकृष्ण राधानी येणी गूंथी शणगार सजावी तेना मनोरथ पूर्ण करे छे.

(हजिणी.)

मधुर मधुनी रेणी नाणी बने रस वर्पती

प्रगटी तनमां तालाबेली, बरे रति उलट्टी,

रसवस द्यो सेजे हेजे रमी रहीं तल्पती;

तव तलसती ब्हाली प्रत्ये वदे हरि दर्पणी. ?

---

१ मधु—वसंत. रेणी—रात. रति—प्रीति. हेज—स्नेह.

सखी जता करी मर्यादार्थी मुक्त बनी ऊट्टती राधानी गतिनं.
अहीं निरूपण छे. अकालं स्थब्ध, मनगमता प्रीतिमनो समागम, अने ए-

(प्रबंध*)

कोड धरे कूंपलडी करवा करतळनी सरसाई;
अरुणा चरण ज ए शिर अपीं दर्शविये सरसाई.

अव वशवर्ती आ तव अनुचर वरतनु ! वीनवे. भुव० २
स्वेदे देह न्हयाई जई तव कांति अदह ! करमाई.

शयन मुहविये; पवन हूं नांखुं नलिनदले सुखदारी. अव० ३

कठी मळेटी निलासनी सामग्री, सौ उभराती रतिनो उपचय करे छे. रतिनो
आ उत्तरोत्तर उत्कर्ष संभोगगुंगारना निरूपणनी अनुरूप उत्थानिका छे.

२ फगतळ—हाथेळी. सरसाई—^१भगवरी; ^२चाडियातापणूं. अरुणा—
राना. चरण—पग. वशवर्ती—आधीन. वरतनुं—सुंदर शरीरवाळी.

राधाना गुंगारी भावधी हर्ष पामी भगवान तेने शय्यामां विराजा-
ववा नागरिकवृत्तियी नर्मवचन वंदे छे, के न्हाली ! तारा हस्तपल्लवनी
वरावगी करवा न्हाता आ कूंपळना विद्वानाना माथे पग मूकी तेने पग तळे
चांपी ज नांख. प्रतीप, काव्यलिङ्ग, आदि अलंकार.

३ स्वेद—परसेनो. नलिनदल—कमळपत्र. सुखदारी—सुख आपनार.

शय्या स्वीकाराववा हरि वळी आजवधी कहे छे, के तारुं शरीर
परसेवारी न्हावई गयूं छे. तूं शयने विराजे, तो तागे घाम शमाववा
ह पवन नांखूं.

* मूळमां विभास राग ने आठि ताळ आपेल छे. आधा तितान्दारी
शकगभरण अथवा भूप रागमां पण गाई शकरो.

ચાંપૂં પાય, તઢાંમૂં તઢિયાં; શ્રમિત હૃદૈશ, સુકુમારી !

હુંજે દર તૂં રંજ ઝૂઠાવી છે મુજ માટ પધારી. અવ૦ ૪

કંપે કુચ અતિ ઝહઝી ઝહઝી શ્વાસ અને ઝહઝાસે.

એ તુજ માર વીસામ ઝરે મુજ. વિજન વને લજ્જા શે? અવ૦ ૫

રેહો મુલ્હ; મુલ્હ સ્વોહો, વોહો, વોહો વોહ રસાહા.

અંતર એક, જુદાં ન; તદંતર કાંય પટંતર વાહા ? અવ૦ ૬

રજમાં રોપ સજી સજતાં શૂં તપી તાપી શરમાઈ

નયન રસીલાં પઢીં છોમીલાં તુજ જાયે લોચાઈ; અવ૦ ૭

૪ શ્રમિત—થાકેલાં. રંજ ઝૂઠાવી—કષ્ટ વેઠી.

ગદ્યા શય્યામાં વિરાગ્યા ગાદ પગ ચાપવાના નિમિત્તે પડવામાં
ભરાવાનો કામી કૃષ્ણનો આ મૃદુ ઉપગ્રમ છે.

૫ વિજન—નિર્જન.

અહીં રાધાને પડવામાં લેવાની વિનયભરી પ્રયુક્તિ છે.

૬ તદંતર—પટ્ટી. પટંતર—^૧પટનું અંતર; ^૨જુદામીરી.

અભિપ્રાય એવો છે, કે ‘ તુ મારી માથે સ્નેહથી વોહ, પટલે હ
આ પટનું અંતર પણ દૂર કરી નાહ્યું. જ્યાં સ્વરો પ્રેમ છે ત્યાં પટંતર
ન ઘટે.’ આલેગનમા વહનું અંતર પણ ન સ્વમતા કૃષ્ણની તે રસેડ-
વાની આ યુક્તિ છે.

■ તાપી—વલ્લેશ ઝગજાવી. લોચાઈ—સંજોચાઈ, મીચાઈ.

મગ્ગાનનાં નર્મવચને રાધિકાનાં નેત્રનો કામના મદની સુમારી

રસનાની રણઙ્ગણ ને કંઠનોં ફિલકિલ ધુનોં લલકારી .
 કોફિલના કલવલ કલકલનૂં કઠ કટવિયે કારી. અવ૦ ૮
 તન મન પ્રાણ પ્રજાલે દારુણ વિરહાનઙ્ક. આ વારી
 અયિ ઘેલી અલઘેલી ! લીજે અઘરઅમીઘીં ઝંગારી. અવ૦ ૯
 વીનવર્ણી નમણી હરિની જે જયદેવે ડચ્ચારી,
 રસિકતણે હર તે અતિ દે રતિરંગતરંગ પસારી. અવ. ૧૦.

ડદીપન પામે છે, તેનૂં અહીં નિરૂપણ છે. મેત્રનો સંકોચ અને તેમનૂં
 ચાંચન્ય કામના મદના અનુભવ છે.

૮ રસના—કટિમેલ્લઙ્કા, કોફિલ—કોયલ. કલકલ—ધોંધાદ.

રાધાની ફિલકારીના રસિયા શ્રવણને કોયલનો મધુર ટાંકો ક-
 ટોર લાગે છે; તેથી કરીને ફિલકારીના વ્યતિરેકનો ધ્વનિ નીકળે છે.
 અહીં સમાગમલુલ્હની યાચના છે. રમનાના રણકારને લીધે ઝલ્લટી
 ક્રીડા અભિમત જણાય છે. ‘ફિલ ધુની’ પદે કરીને વાત્સ્યાયનમૂઝમાં
 કહેદે પરમૃતવિરુત અભિપ્રેત છે. ઉત્તર દલ્હના કઠોર ધર્ષનો ભરાવ
 કોફિલના ટહુકાની કઠોરતાના અનુભવનો પ્રતીતિ માટે છે.

૯ પ્રજાલે—વાલે છે. દારુણ—મયંકર. વિરહાનઙ્ક—વિજોગનો અગ્નિ.

અધરપાનને માટે આ પ્રાર્થના છે. ‘વિરહ’ શબ્દે કરીને માનીય-
 પ્રલંભનો વિયોગ અભિપ્રેત છે. રૂપક અલંકાર છે.

૧૦ નમણી—નરમાશ મેલેલી, વિનયયુક્ત. ડચ્ચારી—કહી વતાવી.
 રતિ—પ્રેમ. રંગ—વિલાસ. તરંગ મોજા.

(શાદૂલવિક્રીડિત.)

જોતાં નેન ભરી નિમેષ પળ જ્યાં પીઢે, મુજે મીઢતાં
 રોમાંચે સ્વટકે, નડે મુલ્લસુધા પીતાં ય સીત્કાર જ્યાં,
 દૂધે મોદત્તગો મદે મધુ જહીં ક્રીડાતર્ણુ ચાસતાં,
 તેવી રંગભરી મચી જુગલની શૃંગારલીલા તદા. ૧૧
 વંધાઈ મુજથી, વીંધાઈ કુચથી, મઢાઈ કેશગ્રદે,
 ફઢાઈ રદથી, ફૂંદાઈ નલથી, ફૂડાઈ જંઘા દ્વયે,

પ્રવંધની સમાપિના આશીર્વાદમાં કવિ કહે છે કે, મારી વાણીથી
 ભક્તનાં હૃદય ભક્તિના રંગે અને રસાસક્તનાં રતિના રંગે રેલંબેલ થઈ રહો.
 ૧૧ નિમેષ—આંસુનો પલ્કારો. સુધા—અમૃત. સીત્કાર—સીસકારી.
 દૂધે—હરકત કરે છે. જુગલ—દંપતી.

પૂર્ણ પરિપોષ પામેલી સ્થાયી ગતિને અનુરૂપ જુગલંકિશોરની લી-
 લાનું નિરૂપણ અહીંથી શરૂ થાય છે. નિમેષ પીટવાથી લાવણ્યનું પાન
 કરતાં નેત્રની દર્શનની અતૃપ્તિ દર્શાવી છે; રોમાંચ સ્વટકવાથી એક
 યીજામાં ભરાઈ જવાનું કરતાં અંગની આલિંગનની અતૃપ્તિ જણાવી છે,
 સીત્કાર નટવાથી અધરામૃત વૃસી લેતા મુલ્લની યુવનની અતૃપ્તિ વતાવી
 છે; અને આનંદ દમવાથી ક્રીડાનું મુલ્લ અનુભવતા હૃદયની ભોગની
 અતૃપ્તિ પ્રકાશી છે. આવી લોકોત્તર લીલા કેવલ રસાકાર વૃત્તિ દર્શાવે
 છે. ૧૧ રસની મસ્તીમાં નિમાવ, અનુમાવ, સાત્વિક માન અને સંચારી
 માવ સહ ૧૧ જાણે ત્ય પામે છે.

૧૨ કેશગ્રહ—ચુંબન લેવા અંગોડો પકડવો તે. રદ—દાત. જઘન—

રૂંધાઈ ચરણે પૌલાઈ જખને, ઘેલાઈ લીલાસવે,
 રીડ્યા અંતર ઓર રંગરાસિયા. કામે કગો વામ છે ! ૧૨

સૂક્ષ્મતાં રતિરંગના રણ વિશે તન્વંગોષ તે સમે
 મૌઢ સાહમ ફીધ દક્ષ પિધુને પાઢી નૌંચે સંભ્રમે;
 ત્યા તો થર્થરૌં જાંઘ, વાવઢી પઢી ઢીલી ઢલી આંખ, ને
 છાતી ફર્ફઢી; સંભવે ક્યમ કરી પૌરુષ તે સ્ત્રીજને ? ૧૩
 સીત્કારે ત્રિધુરી અધૂરૌં નૌંસરે વાળી, અને દંતની
 ઝ્યાતી ગૌર ક્ષમે, મૃદુ સ્મિત રમે, જાયે ઢલી આંખઢી,

પૂઠ ઘેલાઈ—ઘેલા બની. લીલાસવ—ક્રીડાના મદ રૂપાં દારુ કરો—
 કેનો વામ—આડો. વિચિત્ર

અભિપ્રાય સુગમ છે. અહીં વિભાવના અને ત્રિરોપોક્તિનો સદેહ-
 સ્ફુર છે. તેને અર્થાંતરન્યાસ અટકાર શોભાવે છે.

૧૩ મૌઢ—મોટ દક્ષ—કુશલ સંભ્રમ—વેગ પૌરુષ—પુરુષના
 ધર્મ; મરદામી.

કુતૂહલથી પ્રસરેલા અને નસચ્છેદ આદિથી વૃદ્ધિ પામેલા કિલા
 સની પરમ કોટિ તરીકે અહીં ઉલ્લેખ કરવાનું નિરૂપણ છે. જાણ આદિ
 સ્ત્રીંગના પદનો પ્રયોગ સામિપ્રાય છે અર્થાંતરન્યાસ અટકાર છે.

૧૪ સીત્કાર—સીમકારી. ત્રિધુરી—દરદ મરી. ગૌર—ઝગઝગી સ્મિત—
 મદહાસ્ય. ઝચ્ચામ—હાફ. તર્થ—તરણ.

ઉચ્છ્વાસે ડર ડહાણે, લલલલે અંગો ઢીલાં હર્પથી,
 તન્વી તેવીં મુજે મીંડી મુલ્લલું પીણે પિયું તર્પથી. ૧૪
 તૂટી માલ, છૂટી છટી લટ લઢી, ડોઢાઈ આંસો વઢી,
 ફીટી તાંબૂલની ય લાલોં, નલ્લથી છાતી ઘવાઈ વઢી,
 ને સેરે કટિસૂત્રની સરોં પઢી; તે કામવાણે તહી
 લાગી લોચનિયે લોધું ડર વીંધી બ્હાલાનું બ્હાળા મહી. ૧
 (સ્તમ્ભરા.)

વેળી ઢીલી પઢી છે, અગરનોં રચના સ્વેદથી ચૂંધાઈ,
 આઢો આઢો નરો છે અધર, મણિતળી માલ છે છિન્ન છાઈ,

પૂર્વ શ્લોકના પુરુષાયિતના અવસાનની આનંદાસ્વાદદશાનું ૩
 ચિત્ર છે હર્ષ સચાગી ભાવ છે, સ્વભાવોક્તિ અલંકાર છે.

૧૫ કટિસૂત્ર—કટિમેલઢા.

નાયિકાના સથરચથર ચલ્લામૂળ અને તેની ડોઢાતી અદર્પિત
 યાત્રી આરયી નાયકની રતિ દીપ્ત અને છે તેનું જહી સૂચન છે. ૧
 તિની ડીપ્તિ ક્રીડાનો અતિપ્રસંગ સૂચવવાને અર્થે છે છૂટી લટો, ડોઢ
 યલી આલ, આટો ઓઠ, ઘવાયલી છાતી અને સરી પટેલ
 કટિમેલઢા, ૧ પાંચનો જ ઉલ્લેખ કામના વાળ પાંચ હોવાથી કર
 છે. રૂપક અને અસંગતિ અટકારનો સકર છે.

૧૬ સ્વેદ—ગરસેવો. ડિન્ન—ત્રુપ્તિ. મુતનુસ્તમ્ભરા—ચોટાઈ ન્હાન

ને વ્યાં એ મેલજા છે ગરી ગઈ; તદાપિ અંગ રહે રંગ રેલી

ખાંડતી ઢાંકીં હાથે તન નિજ મુતનુમ્નગ્ધરા લાજયેલી. ૧૬

(આર્યા.)

એ રીતે રતિપરવશ વલ્લભ પ્રતિ વ્હાલ ભેર વિનય કરી

રસ શીલી રતિશીલી સંતપિતે મુંદરી ઝેંચરી ૧૭

(પ્રવચન.)

નરવર ! શરવા મકરધ્વજના દૃઢ ગઢરૂપ પયોધરે

મકરી મલયાગરની મુહ્યો શીત મુધાકર શા કરે. ✓

બની ગયેલા ફૂલના દાર ધારણ વરતી, એટલાં વીંછાયેલી માત્રાર્થી
શરીર ઢાંકવાનો પ્રયત્ન કરતી.

પ્રીદાના અતિપ્રસંગના કાર્યનું અહીં નિરૂપણ છે. શ્રમના અતિ-
શયથી રાધાની અધિક વિઘ્ન સ્થિતિ જોઈને ભગવાનની રતિ અધિક
અધિક ઉદીપિત થાય છે. તે તેમનું કર્પ્યરેતાપણ પ્રકાશે છે. મુઠા
આદિ અલંકાર છે.

૧૭ રતિપરવશ—પ્રીતિને લીધે પરવશ બનેલા. સંતપિત—પૂરેપૂરી તૃપ્ત.

વ્હાડો ચંદતા શ્રાંત રાધા ડચિત રણગાર સજાવવા ભગવાનને
વીનવે છે; તેની આ ડથાનિકા છે. અર્થ સ્પષ્ટ છે.

૧૮ મકરધ્વજ—કામદેવ. પયોધર—સ્તન. મકરી—મકરના શા-

કારનું ચિત્ર. મલયાગર—ચંદન. શીત—શીતલ. મુધાકર—જેનાં કિરણમાં ;
અમ્રત છે તે ચંદ્ર. કર—હાથ.

* મૂઢમાં રામકરી રાગ ને યતિ તાલ આપેલ છે. આદિતાલથી
સોહિની રાગમાં પણ ગાઈ શકાયે.

મુજ માન પ્રીતમ ! પોસ્વિયે;

કોડ મુઘડ સંતોસ્વિયે. ધ્રુવ૦ ૧૮

છેક જ છિન્નભિન્ન ઘનિયું છે રસિયાજી ! રતિના રણે;

અલિગુણગંજન અંજન નૂતન નિરમો નેત્રશરાસને. મુજ૦ ૧૯

નયનકુરંગ છલંગ કુંડલ ગતિમંગ થઈ જહાંથી મરે,

તે શ્રુતિમંદહઝના સ્મરપાશે કુંડલ લલ્લકાવો કરે; મુજ૦ ૨૦

અહીં સ્તનમાં કામદેવના દુર્ગનો આરોપ કર્યો છે અને તે ઉપર કાઢેલા મકરના ચિત્રમાં ધ્વજચિહ્નનો આરોપ છે. રૂપક ઉપમા ને પરિકિરાંકુર અલંકાર છે.

૧૯ ચિન્નગિન્ન—છઢાઈ ગયેટં. રતિ—સીડા. અલિ—ભ્રમરા. ગુણ—પણછ. ગંજન—ગાંજનાર. શરાસન—ધનુષ. નૂતન—નવીન. નિરમો—કગે.

અહીં નયનમાં કામદેવનાં ધનુષનો આરોપ કર્યો છે, તથા અંજનમાં તેના ધનુષની પળછનો આરોપ ગમ્યમાન છે. પુષ્પધન્યા કામના ફૂલના ચાપથી અને ભ્રમરાની પળછથી રાધાનાં નયન અને અંજનનો ઉત્કર્ષ થતાવ્યો હોવાથી અહીં વ્યતિરેકે અલંકાર સ્પુરે છે.

૨૦ કુરંગ—મૃગ. સ્મરપારા—કામદેવે રચેલો ફાંસો, જાઝ. શ્રુતિ-મંદહઝ—કાનનો પ્રદેશ. વર—રૂડા. અરપો—પહેરાવો.

કર્ણ સૂધી પ્હોચવાનું સૂચવી નેત્રનો વિસ્તાર બતાવ્યો છે. કુરંગના આરોપથી નેત્રની ચંચલતા જણાવી છે. જાઝની દહટા સારું ગોઝ ફડીઓ નાંચવાની રીતિને અનુસરી કામના પાશરૂપ કાનમાં કુંડલ અર્પવાનું કહ્યું છે. રૂપક અલંકાર છે.

શ્રમજલ સવલ સકલ લઈ લહોઈ મંજુલ મૃગમદના રસે
 તિલક સજો, કે ઝંમગે અદ્ભુત અંકલલાટ શર્ગી વિશે; મુજ૦૨૧?
 શ્રીસદને સરાસિજ શા વદને શ્રમર સમી મમતી દોષે;
 ઠીક કરો લટ ઓઝી. ઠિઠોઝી કરશે સહી મસે મસે; મુજ૦૨૨
 સ્મર તૃપના ચમરરૂપ કેશે કુસુમ ભરી વનમાંઝી હે!
 મોરમુગટધર! મોરફલાવત ચલ્લમ! વેળી વાલિયે; મુજ૦૨૩
 આ તનુ કલ્પલતાઈ અંબર દામિની સમ દમકાવિયે;
 ફૂલની લટરૂપ રણજળતી મળિરસના ચમકાવિયે; મુજ૦૨૪

૨૧ શ્રમજલ—પરસેવો. સવલ—પુષ્કલ. મંજુલ—મનોહર. મૃગમદ—
 કમ્તૂરી. અંક—ચિન્હ, ચિત્ર. લલાટશર્ગી—કપાઝ રૂપી ચંદ્ર.

ચંદ્રર્થિવમાંનું ફલંક તેની શોભાનો હાસ કરે છે, પરંતુ કસ્તૂરીનું
 તિલક રાધાના માલચંદ્રની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે છે. રૂપક અલંકાર છે.

૨૨ શ્રીસદન—^૧શોભાનું ધામ; ^૨લક્ષ્મીનું નિવાસસ્થાન. સરાસિજ—
 કમલ. વદન—મુલ. ઠિઠોઝી—મઝરી.

‘ ઠીક કરો ’ પદથી કેશસંસ્કારનો ઉપનયમ ગમ્યમાન છે. ઉપમા
 અલંકાર છે.

૨૩ સ્મર—કામદેવ. કુસુમ—ફૂલ. કઝા—મોરનાં પાંદાંનો ભારો.
 વેળી ગૂથવાનો સૃહ્ણીય પ્રમંગ છે. અર્થ સ્પષ્ટ છે. રૂપક અને
 ઉપમા અલંકાર છે.

૨૪ તનુ કલ્પલતા—શરીર રૂપી કલ્પવૃક્ષની શારંગ. અંબર—સાદી.

શ્રીજયદેવનું વચન મનોહર રસમય રસિક ઘરો ઉરે,
હરિચરણસ્પરણામૃતથી જ્વર જે કિલ્ચિપવિપનો હરે. મુજ ૦ ૨૫

(હરિણી.)

‘ અગર રસનાં ચિત્રો મૂને કપોલ સુહાવિયે;
વલય કરમાં ને નેપૂરો પગે રણકાવિયે. ’

મિયત્તમ તળી માનીતી એ વિધે મુલ્લ ઉચ્ચરે,
રુચિ રુચિર તે પ્રેમે પૂરે પ્રસન્ન રસેશ્વરે. ૨૬

દામિની—ધીજલી. દમકાવિયે—ગ્રન્થકાવો. મણિગમના—ધૂધગીઓવાળી
કાટિમેલ્લ.

રાધાજીના શરીર વિશે કન્પવૃક્ષની શાખાના આરાંપથી નાજુક-
પણાની સાથે ભગવાનના કોડ પૂરવાનો માત્ર સ્ફૂરી આવે છે. રૂપક
અલંકાર છે.

૨૫ કિલ્ચિપ—પાપ. જ્વર—તાવ.

અમૃતનો જે આહાર કરે છે, તેને વિપત્તિવાધને લીધે જ્વર કદી આ
વતો નથી. તેથી જ રીતે કવિ આશીર્વાદ દ્વારા સૂચવે છે કે, મારી
વાળી જે સેવશે, તેના વિશે કિલ્ચિપ કાવયો નહિ. રૂપક અલંકાર છે.

૨૬ કપોલ—ગાલ. વલય—કંકણ. એ વિધે—એ રીતે. ઉચ્ચરે—કહે
છે. રુચિર—સુંદર, ઉત્તમ. રસેશ્વર—રસસ્વરૂપ ભગવાન.

પ્રસાધનવિધિનો અહીં ઉપસંહાર છે. પ્રસ્તુત શ્લોકમા ‘પૂરે’ પદથી
કાવ્યની સમાપ્તિ પણ સૂચવી છે. પ્રશુ પ્રસન્ન થઈ પ્રેમી જનોની સર્વ રુચિ

(શાર્દૂલચિત્રીદિત.)

ડ્યામે અંચર ડ્યામ ને પટ પીટું પ્દેર્યુ દનૂં વ્હાલીયું;

પેલી કૌતુક મેર તેદ હસતી વ્હાળે સહી ભાઝીને

રાધાના નમણા મુલાંબુજ મળી લજ્જાઝવાં લોચને

જોતા ર્હો મલકારી મંજુ રસિયા આનંદ દો વિશ્વને ! ૨૭

નામિપદ તળા મૃણાલપી રમા ઢંકારી જાતાં જાગ,

જાળે પાય તજાંમતી પ્રિયતમા જોવા અધીરા ઘર્ના

પૂર્ણ કરો. ઇયો આશીર્વાદ પણ છેલ્લા ચરણનાં મૂઢ સમાયો છે. રસો
 છે સઃ । ૬ શ્રુતિમાં ભગવાનનું રસસ્વરૂપ પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેને
 ઉદેશી રસેશ્વર પદ મૂક્યું છે. ઘડી કથાનાયક શૃંગાર રસના અધિષ્ઠાતા
 છે તે પણ રસેશ્વર પદથી જણાવ્યું છે. અહીં રાધાજીની રુચિ પ્રમાણે
 ભગવાનની પ્રજ્વલિ વડે નાયિકાની સ્વાધીનમર્ત્તકા અવસ્થા બતાવી છે.

૨૭ કૌતુક-વૃત્તહલ. નમણું-નીચું નમેલું. મુલાંબુજ-મુલ રૂપા
 કમલ. લજ્જાઝવા-શરમિદાં. લોચન-આંસ. મંજુ-મનોહર પ્રકારે.

અહીં પરમ આનંદજન્ય ઉન્માદથી થયેલા વલ્લભના પરિવર્તનનું નિરૂપણ
 પણ છે. ભગવાનના સ્મિતમા વૈલક્ષ્ય અને દષ્ટિમાં ત્રીડા અનુમાનિત છે
 આશીર્વાદ સર્ગની સમાપ્તિને લીધે મૂલ્યો છે.

૨૮ નામિપદ-દૂંટીમાંથી પ્રગટેલું કમલ. મૃણાલ-કમલનો
 ઢાઢો. રમા-લક્ષ્મી. સહસ્ર-હજાર. સત્કાંત-પ્રતિવિંબિત.

तेजे शेषतणी सहस्र मणिमां संक्रांत रूपे करी
 धारे मूर्ति अनंत, ते सरवन्तं रुहं करो श्रीहरि ! २८
 इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्दे सुप्रीतपीताम्बरो
 नाम द्वादशः सर्गः ।

लक्ष्मीजीना दृष्टांतधी वैष्णव संप्रदायनी दासभक्ति किंवा प्रेम-
 भक्तिनूं अहीं निरूपण छे. उत्प्रेक्षा अलंकार छे.

ए रीते राधिकार्जिना समागमनूं सुख पार्श्वने भगवानने परम प्रसन्न
 भयेला अहीं वर्णन्या छे, तेने छीचे सर्गनूं नाम सुप्रीतपीताम्बर राख्यूं
 छे. एमां अभिसारनूं निरूपण करी प्रधानपणे स्वाधीनभर्तृकाभवस्थानूं
 वर्णन आप्यूं छे.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे स्वाधीनभर्तृकावर्णनी
 नाम द्वादश आलापः ।

ગીતગોવિંદ :

પ્રશસ્તિ.

(શાર્દૂલચિમિડીત.)

રાજે રિદ્ધિ રસેશની મસ, મચે મીઠાશ સંગીતની,
ભ્રાજે કાવ્યતળી ચમત્કૃતિ, વલી વર્ષે મુધા ભક્તિની,
૯ જોવા અભિલાષ જો હર વસે, તો નંદના નંદની
લીલા આ અતિ ભાવ ખેર મુળજો શ્રીગીતગોવિંદની. ૧

૧ રમેશ-રમરાજ શુભાર. ભ્રાજે-ચમકે છે. મુધા-મધત.
અભિલાષ-કોડ નદના નદ-નંદજીના તાડીંગ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન.

આ કાવિવૃત્ત પ્રશસ્તિ છે. રસનો સમુદ્ધાસ, પ્રવંધનું માધુર્ય અને
સંવિધાનનો ચમત્કાર, ૯ ગ્રણેનો યોગ સંદર્ભનું ગાંઠવ પ્રકાશે છે. ૯
ત્રિપુટીને ભક્તિના પરમ તત્ત્વમાં મમાવી કવિ કૃષ્ણ પરમામામાં પોતાની
તર્કજ્ઞતા પ્રદર્શિત કરે છે. પ્રશસ્તિનો આશય મુલ્યો છે, કે રસ, સંગીત,
સંવિધાન અને ભક્તિના ભોગીને મારે જ આ ગીતગોવિંદ કાવ્ય છે.

(સમ્ધરા.)

જેને જોતાં જણાયે અમધુર મધુ એ, ને સુધા સ્વઃસુધા એ,

લાગે ફીફું રસાળે, પય જ વઢીં પયે, શર્કરા શર્કરા એ,
દ્રાણે લાટી, મિયાનો અધર જ અધરે ઊતરે ઉર માંહે,

એવું શૃંગારસારે મરૂં મરૂં આ ગીતગોવિંદ સોહે. ૨
(ઉપજાતિ.)

વામા અને ખોજથી જન્મધારી. રસેશસેવી જયદેવકેરી
આ ગીતગોવિંદગિરા અનેરી કંઠે રમો વંધુતળે રૂંડેરી ! ૩

इति श्रीजयदेवविरचिते गीतगोविन्दे प्रशस्तिः ॥

૧ અમધુર—મોઢું. મધુ—મધ. સુધા—સૂનો. સ્વઃસુધા—સ્વ-
ર્ગનું અમૃત. રસાળ—આંધાફળ, કેરી. પય—પાણી. પયે—દૂધ પળ.
શર્કરા—રેસી. શર્કરા એ—લાંડ પળ. અધર—હલકો, ઊતરતો. અધરે—
નીચ્છલે બોટ પળ. શૃંગારસાર—શૃંગારસનું તત્ત્વ.

આ કોડ અન્ય કવિએ કરેલી ગીતગોવિંદનો પ્રશસ્તિ છે. આમા
કાવ્યની અંદર જમાવેલા રસની પ્રશંસા છે. વ્યતિરેક આદિ અલંકારો.

૨ જન્મધારી—જન્મ પામેલા. ગિરા—વાણી. અનેરી—અનુપમ. વંધુ-
'વાંધવ; ૩ ધર્મવંધુ, ૪ સાહિત્યવંધુ.

માતાપિતાના નામસંકીર્તનપૂર્વક કવિ રસિક વધુજનને કાવ્ય
અર્પણ કરી કાવ્યની સમાપ્તિ કરે છે. રસ અને મક્તિના યોગને લીધે
'અનેરી' વિશેષણનો પ્રયોગ કર્યો છે.

इति श्रीगीतगोविन्दसंवादे प्रशस्त्यालापः ॥

परिशिष्ट.

प्रबन्धना उतारा*.

बङ्गाळी गीतगोविन्द, इ. स. १७३६

कर्ता गिरिधर.

मृ सखि सुन्दरी युवती जने हरि नाचत कत मकार.
पवने लवङ्गलता मृदु विदलित शीतल गन्ध बहाय.
कुहु कुहु फरि कोकिलकुल कूजित. कुञ्ज भ्रमरीगण गाय.
बकुल फूले मधु पिये मधुकरगण ताहे लम्बित तरुडाल.
पति दूरे जार, तार मति मनोरथ मनमथने हय काल.
मृगमदगन्धे तमाल पल्लव व्यापित हइल सुवास.
युवजनहृदयविदारिते कामेर नख किवा हइल पलाश.
मदन नृपेर छत्र हेमनिर्मित कि नागेश्वर फूल.
शिलीमुख सदृश बाण निरमाडल पाटली फूल अतूल.
देखि विछक्षण जगत फूलछल तरुण करुण फिये हासे.
फेतकी कर सदृश करि निरमिल विरही विदारण आशे।

* सरस्वाती गी. गो. ७ १६-२१, लघु गी. गो. पृ. १५-२०

† आरलो ज ऊतारो Dinesh Chandra Sen's History of Bengali Literature (p. 90)मां आप्यो से.

हिन्दी गीतगोविन्द, इ. स. १७७५.

कर्ता रायचन्द.

ललित लवङ्गलता लागि मलयज पवन चलत सुखदाई.
 मधुकरपुञ्जनि गुञ्जाति कुञ्जाति. कोकिलकल धुनि छाई.
 विहरति हरि डहि सरस वसन्ते,
 निरतत युवतिजननके सङ्ग सुविरही जनाहि दुरन्ते.
 बिलपति पति परदेश कामिनी काम—कामना—माती,
 कुसुमित बकुल मधुपकुल आकुल लखि व्याकुल विलखाती.
 तरुण तमाल मानके परिमल मृगमदको मद छीन्यो.
 किंशुक कुसुम विरहिहिपदारन मनसिजनखवपु लीन्यो.
 केसर कुसुम मदन क्षितिपति शिर कनकछत्रछात्रि छाजै.
 पाटलिपटल सरस मिलि अलिकुल मदनतूणरुचि राजै.
 ऋतुमदनिलज लोक लखि मानो हँसत करुण जो फूल,
 विरही जन दुख देन कितक इनके कित साजे शूल.
 मालति माधविका मिलि परिमल जुही सुगन्धगुही सी,
 मुनिमनहूँको मोहनकारण युवजन हिये पुही सी.
 मृकूलित सरस रसाल पुलाकि मनु भेदेन मुकुतलताते.
 वृन्दावन बनि रही सरस छात्रि श्रीपमुनाशोभाते.
 श्रीजयदेव—भणित यह शोभित हरिचणस्मृति—सारम्
 सरस वसन्त समय वनवर्णन उपजत मदनविकारम्.

मराठी गीतगोविन्द, इ. स. १८८९.

कर्ता चेतोदग्देव.

मुरस वसन्ती हा हरि खेले,
 विरहिणिच्या सखि जवळिच नाचत सवे सगव्यांचे मेले.
 मधुर लवङ्गलतांतुनि मुटले जुळजुळ दक्षिण वारे.
 भ्रमर जमति किति वृक्षकोटरीं, कोकिल बोलत सारे.
 मदनवासना उपजुनि पाथिफस्त्रिया करिति किति किति हाहा.
 भ्रमर जमुनि कुसुमा वरि बैसुनि झोंवति बहुलसमृद्धा.
 कस्तूरि गन्ध येतां फुटले कोमल कोंव तमाला.
 पळवा दाविती तरुणाचिचाभिद् मन्मथनग्वरझाला.
 मदन नृपाचे फनकदण्ड गी केसर कुसुमें फुललीं.
 पादलि पुष्पे भ्रमर वसुनि तत्तूणीर जणो वनलीं.
 जगांत दिसतां लाजुनि झुळुनी हसें करुण जनिं झालें.
 विरहिमनांते सोंचति अग्रे फेताकरी जणु भाले.
 परिमळ लोटत सुगन्ध मुट्या मालति जाड जुईचा.
 मुनिजनमनही मोहुनि दाखित सहज मित्र तरुणाचा.
 अतिमुक्तलता वेष्टनि कलिरापुलक येति आंव्यांना.
 शान्ती यमुना पावन कुरि ज्या वृंदावनि हा कान्हा.
 पावनि एसे जपदेव कवी हरिचरणीं मन ल्यावी.
 मधुर वसन्तसमर्पि वनवर्णनि मदनक्रीडा दावी.